

UNIVERZITET U BEOGRADU
FILOZOFSKI FAKULTET

Alma S. Jeftić

**SOCIO-KOGNITIVNI ASPEKTI SJEĆANJA
NA RAT: ISKUSTVO SARAJEVA I
ISTOČNOG SARAJEVA**

doktorska disertacija

Beograd, 2021

UNIVERSITY OF BELGRADE
FACULTY OF PHILOSOPHY

Alma S. Jeftić

**SOCIO-COGNITIVE ASPECTS OF WAR
MEMORY: THE EXPERIENCE OF
SARAJEVO AND EAST SARAJEVO**

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2021

Mentor:

dr Dragan Popadić, redovni profesor Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu

Komisija:

dr Nebojša Petrović, redovni profesor Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu

dr Zoran Pavlović, vanredni profesor Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu

dr Dragan Popadić, redovni profesor Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu

Datum odbrane: _____

Supervisor:

Prof. Dr Dragan Popadić, Professor at the Faculty of Philosophy, University of Belgrade

Committee members:

Prof. Dr Nebojša Petrović, Professor at the Faculty of Philosophy, University of Belgrade

Prof. Dr Zoran Pavlović, Associate Professor at the Faculty of Philosophy, University of Belgrade

Prof. Dr Dragan Popadić, Professor at the Faculty of Philosophy, University of Belgrade

Date of defence: _____

SOCIO-KOGNITIVNI ASPEKTI SJEĆANJA NA RAT: ISKUSTVO SARAJEVA I ISTOČNOG SARAJEVA

Rezime

Glavni cilj ovog istraživanja je ispitati pristrasnost u sjećanjima za četiri ratna događaja s obzirom na položaj pojedinca i njegove/njene grupe tokom tih događaja (žrtva ili počinitelj) i utvrditi da li postoji povezanost između pristrasnosti i spremnosti na pomirenje.

Istraživanje je obuhvatilo ukupno 240 ispitanika, pri čemu su 80 bili Bošnjaci iz Sarajeva, 80 Srbi iz Sarajeva i 80 Srbi iz Istočnog Sarajeva. U svakoj grupi bio je zastupljen podjednak broj ispitanika mlađe generacije (15-19) godina i starije generacije (ispitanici koji su na početku rata u BiH, 1992. godine imali 18 i više godina), kao i jednak broj muških i ženskih ispitanika. U istraživanju su primijenjeni strukturirani intervju i Skala spremnosti na pomirenje (Petrović, 2004). Podaci dobiveni intervjuom su analizirani od strane dva neovisna procjenjivača koji su kodirali odgovore prema sedam indikatora pristrasnosti (datiranje događaja, opširnost opisa, prisjećanje, krivnja, viktimizacija, komemoracija i empatija). Indikatori su određeni na temelju fenomenoloških aspekata sjećanja, Schacterove teorije o pogreškama pamćenja i Bar-Talovih tema o formiranju narativa o konfliktu. Dvosmjerna ANOVA i korelacije su provedene kako bi se analiziralo prisustvo pristrasnosti u sjećanjima i njen utjecaj na spremnost na pomirenje.

Rezultati su djelimično potvrdili tri hipoteze, te se zaključuje da je etničko-entitetska pripadnost značajno određivala pristrasnost u sjećanjima na događaje. Najveću pristrasnost prema bošnjačkim žrtvama i najmanju prema srpskim žrtvama pokazivali su Bošnjaci iz Sarajeva, i obrnuto: najveću pristrasnost prema srpskim žrtvama a najmanju prema bošnjačkim žrtvama pokazivali su Srbi iz Istočnog Sarajeva. Izuzetak su činili Srbi iz Sarajeva čiji rezultati nisu u potpunosti odgovarali rezultatima Bošnjaka ali ni rezultatima Srba iz Istočnog Sarajeva. Također, pristrasnost se nije jednako manifestirala kroz svih sedam indikatora, pa je tako kod datiranja, empatije, opširnosti i komemoracija dob imala značajnu ulogu, dok kod preostalih indikatora (viktimizacija, prisjećanje i krivnja) to nije bio slučaj. Rezultati su djelimično potvrdili i treću hipotezu, tj. ispitanici koji su imali više rezultate na pristrasnosti prema žrtvama iz svoje grupe (pa samim tim i prema svojoj grupi), pokazali su manju spremnost na pomirenje, što se posebno pokazalo značajnim na subskalama Oprost i Povjerenje, dok nije bilo značajnih rezultata na subskalama Saradnja i Rehumanizacija.

Jedan od doprinosa ovog istraživanja je kvantitativna analiza pristrasnosti sjećanja. Također, istraživanje otvara mogućnosti za buduće studije uloge sjećanja u izgradnji mira, kao i organizaciji nastave historije kroz pedagogiju sjećanja.

Ključne riječi: pamćenje, sjećanje, međugrupni odnosi, pomirenje, rat, Sarajevo, Istočno Sarajevo, Bosna i Hercegovina

Naučna oblast: psihologija

Uža naučna oblast: socijalna psihologija

SOCIO-COGNITIVE ASPECTS OF WAR MEMORY: THE EXPERIENCE OF SARAJEVO AND EAST SARAJEVO

Abstract

The main objective of this research is to examine the bias in memories of four war events with respect to the position of an individual and his / her group during those events (victim or perpetrator) and to determine whether there is a link between bias and willingness to reconcile.

The survey included a total of 240 respondents, with 80 being Bosniaks from Sarajevo, 80 Serbs from Sarajevo and 80 Serbs from East Sarajevo. In each group, there was an equal number of respondents of the younger generation (15-19) and the older generation (respondents who were 18 and older at the beginning of the war in BiH in 1992), as well as an equal number of male and female respondents. The structured interview and the Scale of Readiness for Reconciliation (Petrović, 2004) were applied. Interview data were analyzed by two independent evaluators who coded responses according to seven indicators of bias (event dating, description length, retelling, guilt, victimization, commemoration, and empathy.) Indicators were determined based on phenomenological aspects of memory, Schacter's theory of memory errors and Bar-Tal's themes on the formation of narratives of conflict. Two-way ANOVA and correlations were conducted to analyze the presence of bias in memories and its impact on readiness for reconciliation.

The results partially confirmed three hypotheses, and it is concluded that the combination of ethnicity and residence (Federation Bosnia-Herzegovina or Republic of Srpska) significantly determined bias in memories of four events. Bosniaks from Sarajevo showed the greatest bias towards Bosniak victims and the least towards Serb victims, and vice versa: Serbs from East Sarajevo showed the greatest bias towards Serb victims and the least towards Bosniak victims. Exceptions were Serbs from Sarajevo, whose results did not fully correspond to the results of Bosniaks, but also to the results of Serbs from East Sarajevo. Also, bias did not manifest equally across all seven indicators, so in event dating, empathy, extensiveness, and commemoration, age played a significant role, while in the remaining indicators (victimization, recollection, and guilt) it was not the case. The results partially confirmed the third hypothesis, ie respondents who had higher results on the bias towards victims from their group (and therefore towards their group), showed less willingness to reconcile, which was especially important on the Forgiveness and Trust subscales, while there were no significant results on the subscales of Cooperation and Rehumanization.

One of the contributions of this research is a quantitative analysis of memory bias. Also, the research opens opportunities for future studies of the role of memory in peacebuilding, as well as the organization of history teaching through memory pedagogy.

Keywords: memory, remembrance, intergroup relations, reconciliation, war, Sarajevo, East Sarajevo, Bosnia and Herzegovina

Scientific field: psychology

Scientific subfield: social psychology

Sadržaj

1 UVOD	1
1.2 PAMĆENJE KAO KOGNITIVNI PROCES	1
1.2.1 Karakteristike pamćenja	1
1.2.2. Pamćenje traumatskih događaja	4
1.3 KOLEKTIVNO PAMĆENJE	5
1.3.1 Karakteristike kolektivnog pamćenja	5
1.3.2 Kolektivno pamćenje za traumatske događaje i utjecaj na mlađe generacije	6
1.4 „Moje-njihovo“ sjećanje: definicija i nastanak	7
1.4.1 Nastanak „opasnih“ sjećanja	9
1.5 POGREŠKE PAMĆENJA	9
1.6 UTJECAJ SJEĆANJA NA PROCES POMIRENJA U POST-KONFLIKTNIM DRUŠTVIMA	10
1.6.1 Prenos sjećanja i spremnost na pomirenje u Bosni i Hercegovini	13
1.6.2 Socio-kognitivni i fenomenološki aspekti sjećanja na rat u Sarajevu i Istočnom Sarajevu	30
1.6.3 Spremnost na pomirenje u post-konfliktnoj podijeljenoj sredini	33
1.7 PROBLEM I PREDMET ISTRAŽIVANJA	35
1.8 CILJEVI ISTRAŽIVANJA	36
1.9 HIPOTEZE	37
1.10 METOD RADA	39
1.10.1 Opis uzorka	39
1.10.2 Opis procedure terenskog rada	40
1.11 VARIJABLE I INSTRUMENTI ISTRAŽIVANJA	41

1.11.1 Varijable	41
1.11.2 Instrumentarij	43
1.12 STATISTIČKA OBRADA PODATAKA	45
1.13 ETIČKI ASPEKT ISTRAŽIVANJA	45
2 REZULTATI ISTRAŽIVANJA	46
2.1 Određivanje pristrasnosti prema sedam indikatora	46
2.2. Utvrđivanje relativnog značaja entitetske pripadnosti u poređenju sa etničkom pripadnošću	76
2.3 Povezanost između pristrasnosti i spremnosti na pomirenje	80
2.4 Kvalitativna analiza narativa	83
3 DISKUSIJA	87
3.1 Ograničenja i prijedlozi za buduća istraživanja	90
4 ZAKLJUČAK	91
5 LITERATURA	93
6 PRILOZI	108

1 UVOD

1.2 Pamćenje kao kognitivni proces

1.2.1 Karakteristike pamćenja

Pamćenje kao kognitivni proces je oduvijek bilo predmet izučavanja psihologa. Sternberg (2004, 150) je definisao pamćenje kao proces koji nam omogućava da zadržavamo i pronalazimo u našem iskustvu informacije koje koristimo u sadašnjosti, dok je Zarevski (2007, 27) pamćenje opisao kao našu mogućnost da usvajamo, zadržavamo i koristimo informacije. Tri osnovne operacije pamćenja, prema tome, podrazumijevaju kodiranje, pohranu i pronalaženje informacija, pri čemu se tokom kodiranja senzorni podaci pretvaraju u mentalne reprezentacije koje se kasnije zadržavaju u registru kratkoročnog i (ukoliko se često koriste i samim tim ponavljaju) u registru dugoročnog pamćenja, zbog čega je kao proces usko povezano sa učenjem.

Kodiranje je kao jedan od procesa pamćenja proučavano od davnina, a o njemu su pisali Platon i Aristotel. Ipak, najveće zasluge za otkrivanje i definisanje procesa kodiranja je Hermann Ebbinghaus koji je kroz eksperimente pamćenja silabusa bez značenja došao do otkrića krivulje učenja. Samim tim, njegova istraživanja su postavila temelje za dalje izučavanje pamćenja i ostalih kognitivnih procesa u psihologiji. Nakon Ebbinghaus, Ivan Pavlov je otkrio klasično uslovljavanje i dokazao sposobnost formiranja semantičkih veza između dva nepovezana ajtema. Zbog svega toga je pamćenje u tom periodu bilo promatrano kroz procese prikupljanja, zadržavanja i ponovnog reproduciranja materijala, pri čemu se društveni faktori koji okružuju i/ili utječu na ove procese nisu razmatrali i uzimali u obzir. Prvi psiholog koji je istraživao socijalne aspekte pamćenja bio je Frederic Bartlett sa svojim konceptom mentalnih shema koji je postavio 1932. godine. Prema Bartlettu (1932), da li će nova informacija biti kodirana najviše zavisi od njene podudarnosti sa prethodnim znanjem koje je nazvao mentalnim shemama. Na osnovu tog modela, nova informacija koja u procesu kodiranja nije prisutna bit će dodana u slučaju da je bazirana na postojećim i poznatim shemama koje već postoje u svijetu pa su nam stoga i bliske.

Sa razvojem tehnologije, pamćenje je postalo predmet izučavanja neuropsihologa koji su pokušavali utvrditi biološke osnove kodiranja. Tako je 1949. godine Donald Hebb zaključio da je proces kodiranja koji podrazumijeva konekcije među neuronima ustanovljen kroz proces ponovne (repetitivne) upotrebe. Tokom pedesetih i šezdesetih godina došlo je do povećanog razvoja informacionih (računarskih) tehnologija, pa je i kodiranje počelo biti shvatano kao proces tokom kojeg se informacija unosi u registar pamćenja. Tada se i počeo izučavati kapacitet pamćenja i objašnjavati razlika između različitih registara u koje se pohranjuju informacije.

George A. Miller (1956) je bio prvi koji je analizirao kapacitet kratkoročnog pamćenja i postavio temelje „magičnog broja sedam plus-minus dva“, koji podrazumijeva da je maksimalan broj podataka koje možemo zadržati u kratkoročnom pamćenju ograničen na minimalno pet, a maksimalno devet. Nakon Millera, 1974. godine, Alan Baddeley i Graham Hitch (2009) su postavili model radnog pamćenja koji se sastojao od tri registra (izvršni dio, vizuelno-spacijalni dio i fonološka petlja). Gotovo istovremeno, Endel Tulving (1993) je razvio ideju o kodiranju kao procesu koji ovisi od konteksta, te na taj način ponovo postavio temelje za istraživanje socijalnih aspekata pamćenja baš kao što je to prije njega učinio i

Bartlett. Tako se proces proučavanja pamćenja odvojio od uobičajenog, računarskog sistema kodiranja - zadržavanje – reprodukcija i uključio faktore poput stavova, identiteta, međugrupnih procesa i slično.

Bartlett je proveo mnogo eksperimenata da bi utvrdio načine na koje ljudi pamte različite vrste materijala. Ispitanike je izlagao nepoznatom ali strukturisanom materijalu, istražujući pamćenje (prisjećanje) lica, slika, jednostavnih crteža i niza različitih prozih tekstova (na primjer, narodnih priča sjevernoameričkih Indijanaca) (Bartlett, 1932.; Zlatanović, 2011.). Na taj način je Bartlett ispitivao kako mentalni sklop ljudi utječe na njihovo kasnije prisjećanje zadatog materijala, naglašavajući pri tome svoju ideju da sjećanje (pamćenje) nije samo jedan relativno jednostavan psihički proces, nego da ima složenu strukturu i koja je pod utjecajem mnogih faktora, kao što su namjere osobe, njeno stanje uma i prethodno znanje, kontekst u kojem osoba treba da zapamti materijal, kao i strategije koje se koriste u zapamćivanju i prisjećanju (Bartlett, 1932/1972). Na osnovu provedenih eksperimenata Bartlett je zaključio da socijalni faktori igraju značajnu ulogu u fenomenu prisjećanja, što ga je navelo da se mnogo više posveti izučavanju specifičnih društvenih utjecaja na ljudsko pamćenje.

Bartlett je svojim eksperimentima postavio temelje i za proučavanje autobiografskog pamćenja kao glavnog oblika ljudskog pamćenja, koje podrazumijeva prisjećanja lično doživljenih iskustava koja oblikuju priče o životu pojedinca. Prema njegovom shvatanju, ljudsko pamćenje češće je konstrukcija, odnosno rekonstrukcija, nego puka reprodukcija doživljenog (Bartlett, 1932). Bartlett je izgradio pristup ispitivanju pamćenja koji se zasniva na ključnom pojmu *sheme*. Prilikom provođenja eksperimenata, Bartlett je zaključio da su ispitanici prilikom prisjećanja izloženih priča po pravilu vršili iskrivljavanje sadržaja tih priča, koristeći se pri tome subjektivnim organiziranjem prisjećanja, tj., ispuštanjem detalja koji se nisu uklapali u njihova prethodno stvorena očekivanja ili sheme, kao i iskrivljavanjem drugih karakteristika za koje također nisu pronalazili uporište u okviru svojih postojećih shema. Greške koje su se javljale u obliku distorzija zbog nametanja ličnih i društvenih značenja navele su Bartletta da detaljnije razvije koncepciju sheme, iako postoje tumačenja prema kojima je taj termin posudio od neurologa Henyija Hedda, koji je tim pojmom želio da predstavi način na koji ljudi poimaju mjesto svojih udova i tijela (Zlatanović, 2011).

Za razliku od Hedda, Bartlett je koncept sheme dosta pojednostavio shvativši ga kao organiziranu strukturu koja sadrži naše znanje i očekivanja u vezi sa nekim aspektom i/ili doživljajem svijeta. Drugim riječima, ona predstavlja model nekog dijela našeg okruženja i iskustva, a njena primjena pomaže pojedincu da shvati, jer je u shemi akumulirano sve ono što on/ona zna o svijetu (Zlatanović, 2011). Prema tome su teme koje prilikom sjećanja izvlačimo iz događaja često organizirane oko shema, mentalnih okvira ili organiziranih obrazaca misli o nekom aspektu svijeta (Bartlett, 1932/1972).

Na osnovu provedenih istraživanja, Bartlett je došao do sljedećih zaključaka (Bartlett, 1932; Zlatanović, 2011):

1. samo mali broj primjera pamćenja je doslovno sjećanje;
2. u pamćenju pojedinac konstruišena osnovu jedne sheme, dok u zamišljanju on više ili manje slobodno spaja događaje i iskustva koji su proizvod nekoliko različitih shema;
3. kondenzacija, elaboracijai invencijasu opće odlike našeg svakodnevnog pamćenja koje često uključuju miješanje iskustvenog „materijala“ koji pripada različitim shemama;
4. mehanizam ljudskog pamćenja zahtjeva organizaciju shemakoja zavisi od međusobnog odnosa želja, instinkata, interesovanja i ideala koji je osobena svakog pojedinca, što znači da pamćenje uvijek sadrži nešto lično za pojedinca.

Svaki put prilikom učenja i usvajanja novih sadržaja pokušavamo da iste prilagodimo postojećoj shemi, a u situacijama kada to nije moguće, pokušavamo promijeniti samu shemu. Zbog tih nastojanja da se nova informacija uklopi u postojeću shemu, ona se često mijenja, što nekada predstavlja neznatnu promjenu, a nekada može dovesti do potpune promjene smisla same informacije. Prema Huntu (1993), sheme, shvaćene i kao okviri ili skriptovi shvataju se kao skupovi integrisane informacije o raznim temama, zadržani u pamćenju, na koje se oslanjamo prilikom tumačenja nejasne i fragmentarne informacije iz koje se obična konverzacija – pa čak i kazivanje u pisanoj formi – sastoji. Pri tome je prisjećanje pokušaj da se stekne osjećaj cjeline u kojoj se uvijek pojavljuje nešto što bi se moglo nazvati prirodom stava, pa je prema tome sjećanje „konstrukcija, stvorena uglavnom na osnovu ovog stava, a njen opći efekat je opravdanje tog stava“ (Bartlett, 1932/1972, 207). Samim tim sjećanje predstavlja rekonstruktivni proces, koji uključuje interpretacije i transformacije prvobitnog materijala koji je predmet pamćenja. Prema Bartlettovoj definiciji, sjećanje je imaginativna rekonstrukcija zasnovana na sveukupnom iskustvu pojedinca (Bartlett, 1932/1972). Rekonstrukcija također zavisi od prethodnog znanja i razlikuje se od osobe do osobe (baš kao što se i same sheme razlikuju od osobe do osobe). Zbog toga je odbacio klasičnu „teoriju traga“, prema kojoj učenje i stvaranje podrazumijeva upisivanje izvjesnih tragova u mozgu koji kasnije omogućavaju prisjećanje (Zlatanović, 2011). Prema njegovom mišljenju, pamćenje, odnosno sjećanje, nije jednostavno oživljavanje utvrđenih, beživotnih i fragmentarnih tragova u mozgu, nego imaginativni rekonstruktivni proces, proces koji obuhvata interpretacije i transformacije prvobitnog materijala koji je predmet pamćenja (Bartlett, 1932; Zlatanović, 2011).

Kognitivne sheme strukturiraju i reorganizuju informacije iz sredine, a značenja koja ljudi „izvlače“ iz sredine djelimično oslikavaju njihovo sopstveno prethodno znanje i uvjerenja (Andrić i Čudina, 1994). Iskustvo pokazuje da u „radu pamćenja“ transformacije mogu biti tolike da nastaju potpuno nove konstrukcije poznate pod nazivom „lažna sjećanja“ ili „izmišljena sjećanja“, na šta su snažno ukazala istraživanja u oblasti svakodnevnog ili autobiografskog pamćenja (Zlatanović, 2011). Objašnjenje je jednostavno: kada se informaciji o nekom životnom događaju dodaje neka nova informacija, naše pamćenje (sjećanje) je često sklono da kombinuje informaciju, aktivno konstruišući novu reprezentaciju tog događaja (Zlatanović, 2011). Na taj način je Bartlett formulirao procese aktivnog kolektivnog sjećanja kao i socijalno konstruirane amnezije i društvenog zaborava (Shooter, 1994). Oba procesa su kasnije izučavana kroz procese prisjećanja i prepričavanja doživljenog.

Prilikom prepričavanja događaja iz svog života ljudi imaju tendenciju da iskrive/izmijene činjenice na način da zainteresiraju slušaoce te da ih uključe u svoje razgovore i samim tim omogućе kasnije prepričavanje istih (Pashupati, 2001). Razgovor je zajednički proizvod govornika i slušaoca, pa samim tim utječe i na način na koji pamtimo i kasnije prepričavamo događaj. Zbog toga odgovori sredine/publike/slušalaca imaju dugotrajne implikacije na način na koji će dati događaji biti zapamćeni. Prema Monishi Pashupati (2001), prisjećanje razgovora je proces kojim društvo utječe na razvoj pojedinaca kroz životni vijek, oblikujući njihovo sjećanje i način na koji misle o sebi. Jasno je da ne mogu svi razgovori o prošlosti zadovoljavati tradicionalni strukturalni kriterij potreban da bi se mogli smatrati narativima, ali se mogu nazvati pričama (Ervin-Tripp, Kuentay, 1995). Prema tome, razgovor o prošlosti je razgovor o ličnom pamćenju važnih ili svakodnevnih događaja koji su se dogodili u prošlosti pojedinca, a koji mogu imati formu narativa ili kraće priče koja uključuje i činjenice i interpretaciju istih.

Sjećanja su dinamične, fluidne i situaciono vezane konstrukcije koje su pod utjecajem konteksta u kojem su nastale (Schacter, 1996). Stroga verzija socijalnog konstruktivizma implicira da su rekonstrukcije pamćenja jako plastične i kao takve pružaju malo uvjerenja da

će rekonstrukcije biti slične kroz različite kontekste sjećanja (Pashupati, 2001). Ipak, istraživanja pamćenja su pokazala kako rekonstrukcije događaja postaju relativno stabilne nakon inicijalnog perioda fleksibilnosti (McClelland, 1994). Ta stabilnost ukazuje da socijalne konstrukcije prisjećanja događaja u razgovoru mogu imati razvojni značaj (Pashupati, 2001). Zbog toga Pashupati (2001) razlikuje dva principa koja upravljaju prisjećanjem kroz konverzaciju: princip ponovne konstrukcije („co-construction principle“) i princip konzistencije.

Prema principu ponovne konstrukcije svako prisjećanje kroz razgovor predstavlja proizvod govornika i konteksta u kojem govori. Kvalitet govornika i slušaoca utječu na rekonstrukciju događaja tokom razgovora, a također i širi kontekst u okviru kojeg se rekonstrukcija odvija (Pashupati, 2001). Ljudi biraju da razgovaraju o određenim događajima i da interpretiraju te događaje na načine koji su u skladu sa njihovim karakterom kako bi postigli određene ciljeve prema određenim slušaocima. Slušaoci raspravljaju o detaljima, dovršavaju rečenice, potječu dobru priču i jasno izražavaju dosadu, neodobravanje i konfuziju oko loše priče. Ovaj princip utječe na to o kojim će se događajima pričati kao i koji oblici interpretativnih izjava, detalja i emocija će biti povezani sa događajima o kojima se diskutira (Pashupati, 2001).

Princip konzistencije označava da će kasnije prisjećanje i prepričavanje događaja biti u skladu sa ranijim prisjećanjem (Pashupati, 2001). Pri tome konzistencija nije isto što i istovjetnost ili tačnost koji se definiraju prema određenim objektivnim standardima – šta se zaista dogodilo. Ipak, zbog konstruktivne prirode autobiografskog pamćenja, sama povezanost sa principom konzistencije je složena i problematična (Schachter, 1996). Konzistencija podrazumijeva da prisjećanje događaja proizvodi male, inkrementalne promjene u osnovi autobiografskog pamćenja koje su u skladu sa asocijativnim modelom pamćenja (McClelland, 1994). Te promjene povećavaju vjerovatnoću da će kasnija rekonstrukcija sjećanja ličiti ranijim rekonstrukcijama u smislu činjeničnog i interpretativnog konteksta jer one pojačavaju asocijacije između detalja i pojmova događaja (Pashupati, 2001).

Postoje četiri relevantne razlike između pamćenja i prepričavanja značajnih događaja i svakodnevnih događaja (Pashupati, 2001). Prema prvoj postoje neurološke i kognitivne prednosti pri pamćenju traumatskih događaja, koje uključuju sužavanje fokusa pažnje na glavne detalje, što se također primjenjuje i kod važnih pozitivnih događaja (Conway, Pleydell-Pearce, 2000). Na osnovu druge razlike, značajniji događaji se češće prepričavaju, jer se emocionalnija sjećanja bolje pamte kroz duži period. Također, ciljevi govornika i slušaoca se međusobno razlikuju, posebno kada su u pitanju značajni događaji. Kao posljedna razlika navodi se dostupnost postojećih shema za predstavljanje i opisivanje iskustava značajnih događaja. U tim slučajevima, konverzacija je utjecajna za značajne događaje, nego za svakodnevne (pojedini traumatski događaji imaju širok dijapazon shema kojim se mogu predstavljati) (Pashupati, 2001).

1.2.2. Pamćenje traumatskih događaja

Dosta istraživanja je urađeno u oblasti sjećanja za traumatske događaje, poput sjećanja na lična iskustva rata, genocida i prisilnih migracija (Bar-On, 1995; Langer, 1991; Volkan, 2006). Istraživanja su pokazala da trauma može drastično izmijeniti sjećanja budući da u tom slučaju dolazi do potiskivanja teških i uznemirujućih epizoda (Ghetti i sar., 2006, Kleim i Elhers, 2008; Williams, 1994). Prema Zerubavelu (2002), takva sjećanja postaju jako

fragmentirana ili nerazumljiva. U određenim situacijama ta sjećanja mogu da postanu nešto s čim se pojedinac teško može nositi u svakodnevnom životu (Langer, 1991; Moore i Zoellner, 2007), te na taj način mogu prouzrokovati negativne psihosomatske reakcije (Becker i sar., 2000). Zbog toga se dovode u pitanje i vjerodostojnosti analize narativa preživjelih traumatskih događaja, jer se postavlja pitanje autentičnosti i tačnosti njihovih sjećanja (Browning, 2010).

Emocije igraju važnu ulogu u tome kako i šta će biti zapamćeno, posebno kada se radi o negativnim emocijama i posttraumatskom stresu (Bryant i sar. 2007; D'Argembeau i sar. 2003; Ghetti i sar. 2006; Herlihy i Turner 2007; Kleim i Elhers 2008; Rubin i sar. 2008). Prema D'Argembeau i sar. (2003) veliki broj istraživanja utjecaja emocija na pamćenje fokusira se na tačnost prisjećanja emocionalnih događaja i poklanja malo pažnje kvalitativnim karakteristikama emocionalnih sjećanja. Ipak, postoje istraživanja koja su analizirala važnost subjektivnih i emocionalnih iskustava (Brewer, 1996; Gardiner, 2000; Wheeler i sar., 1997). na osnovu kojih se došlo do zaključka da su subjektivna iskustva pri odigravanju samog događaja (tj., u procesu zapamćivanja istog) ono što objašnjava način na koji se kasnije sjećamo određenog događaja.

Sam način na koji se prisjećamo određenog događaja određuje i naše dalje prenošenje i prepričavanje istog. Kroz proces prepričavanja prenose se individualna sjećanja na druge članove porodice, šireg društvenog kolektiva i mlađe generacije. Zbog toga su individualna/lična sjećanja uvijek usko vezana za kolektivna sjećanja, koja su formirana pod njihovim utjecajem a dijele ih svi (ili velika većina) pripadnici jedne određene skupine.

1.3 Kolektivno pamćenje

1.3.1 Karakteristike kolektivnog pamćenja

Naučnici iz oblasti društvenih nauka su proučavali kolektivno pamćenje gotovo čitav vijek, ali psihološke analize tog fenomena pojavile su se tek nedavno. Do sada ne postoji jedna jedinstvena studija kolektivnog pamćenja, ali su se psiholozi uglavnom oslanjali na sljedeće teme: socijalne reprezentacije historije koje su uključivale i razlika u sjećanjima između različitih generacijskih grupa, istraživanja osnovnih kognitivnih procesa koji su u osnovi kolektivnog pamćenja, transgeneracijski prenos sjećanja i psihološki procesi koji prate taj prenos (Hirst i sar., 2018, 438).

Otkako je Halbwachs (1992) objavio svoje temeljno djelo o kolektivnom pamćenju prije više od 93 godine, počelo se sa istraživanjem povezanosti između kolektivnog pamćenja i identiteta. Psiholozi su tek nedavno počeli istraživati kako psihologija može doprinijeti proučavanju kolektivnog pamćenja (Barnier i sar., 2008; Hirst i sar., 2008; Wertsch i sar., 2008; Pennerbaker i sar., 2013; Klein, 2013; Roediger i sar., 2015; Stone i sar., 2016; Meade i sar., 2017; Hegarty i sar., 2017), tako da i samih definicija kolektivnog pamćenja ima mnogo. Prema jednoj, kolektivno pamćenje se definira kao naracija i reprezentacija prošlosti koja je usvojena od strane društva i njegovih članova (Kanesteiner, 2002). Ono je također i „društveni produkt“ koji sadrži priče o historijskim trenucima u okviru postajanja određene grupe koji su sa istom vremenski povezani (Halbwachs, 1992). Prema Shapira (1996), kolektivna sjećanja pružaju sliku realnosti koja se nalazi u javnoj mašti u određenom trenutku koji odražava duh vremena, ideologije i društvene potrebe. Različito definisanje fenomena

kolektivnog pamćenja doprinijelo je i različitim metodološkim pristupima pri njegovom proučavanju. U metodološkom smislu nije jednostavno ispitivati kolektivna sjećanja, stoga se najčešće istraživanja provode na određenoj društvenoj grupi ili generacijskog kohorti pri čemu se analizira na koji način se pripadnici te grupe prisjećaju određenog događaja iz prošlosti (Zaromb et al., 2013), te se stoga proučavanje kolektivnog pamćenja veže uz proučavanje specifičnih događaja koji su obilježili određeni period života pojedinca/grupa.

Kolektivna sjećanja se često odnose na velike gubitke ili velike pobjede iz prošlosti, pošto ti događaji jako utječu na višegeneracijski razvoj etničkog/nacionalnog grupnog identiteta i razumijevanja historije (Chaitin i Steinberg, 2014). Ista se prenose kroz škole, medije, vjerske institucije, stvarajući tako jedan sistem vjerovanja (Hammack i Pilecki, 2012). Prema Tintu (2010), kada se razmatra kolektivno sjećanje, prisjećanje nije samo rekonstrukcija koja se odvija unutar granica naših unutrašnjih procesa, već je proces koji je jako uvjetovan kontekstom u kojem nastaje. Zbog toga su pojmu kolektivno sjećanje vrlo bliski i termini prostetička kultura (Lury, 1998), prostetičko pamćenje (Landsberg, 2004) i društveno naslijeđeno pamćenje (Reading, 2002). I Lury i Reading su tvrdili kako osobe rođene godinama nakon traumatskog događaja i dalje prepričavaju i/ili razmišljaju o istom zbog stalne izloženosti medijima i pojedincima koji o istim prenose ili razgovaraju.

Prema Phinneyu (1990), različiti pojedinci sa različitim osobinama ličnosti, interesima i sposobnostima, u istom društveno-historijskom kontekstu mogu na osnovu različitih priča i narativa iz prošlosti konstruisati životne priče koje će umnogome obilježiti njihov identitet. Narativi koji potoje u našoj sredini i koji se prepričavaju i/ili prenose kroz generacije mogu utjecati na nas čak i kada nismo svjesni tog procesa, pa je stoga Freeman (2002) predložio da psiholozi proučavaju "narrativno nesvjesno", koje je definirao kao kulturološki ukorijenjeni aspekt nečije historije koji još uvijek nije bio dio nekog većeg narativa (barem ne na svjesnom nivou). U tom smislu, pripovijedanje priča, filmovi, knjige, mediji i fotografije potpuno su nesvjesni faktori sve dok zbog niza drugih događaja ne budu dovedeni u prvi plan. Prema Chaseu (2002), kada čujemo narrative drugih ljudi mi se upoznajemo sa kulturnim, ideološkim i historijskim resursima na kojima se te priče zasnivaju. Na taj način, isti narativi mogu da utječu na naše poimanje iste situacije ili događaja bilo da ih preoblikuju ili u potpunosti mijenjaju što je posebno izraženo kada se radi o traumatskim narativima.

1.3.2 Kolektivno pamćenje za traumatske događaje i utjecaj na mlađe generacije

Margalit (2002) i O'Loughlin (2007) su primijetili kako kolektivni narativi o traumatskim događajima često mogu biti pokretači konflikata, čak i onih koji su se dogodili prije jednog stoljeća. Prema Margalit to može dovesti do pojave da osobe i kolektivi postanu zarobljenici „zatvora sjećanja“ koji kasnije koriste kako bi opravdali nasilje prema drugima. Zbog toga i mehanizmi koji se često koriste u svrhu pomirenja, poput komisija za istinu i pomirenje, imaju u potpunosti suprotan efekat, te dovode pojačane potrebe za osvetom kod pripadnika jedne grupe. Stoga se i postavlja pitanje o samoj ulozi „potrebe za pamćenjem“ kao nečeg što pomaže pojedincu i grupi da prevaziđu bol koji su doživjeli (s jedne strane), ili nečeg što zapravo ima za cilj da se nikada ne zaboravi ko nas je povrijedio (s druge strane).

Volkan (2006) je došao do zaključka kako kolektivna sjećanja za velike traume koje je jedna grupa doživjela mogu dovesti do nastavka intergrupnog konflikta, što je on objasnio svojim terminom „odabrane traume“. Odabrana trauma podrazumijeva „mentalnu reprezentaciju historijskih događaja od strane pripadnika jedne grupe koji rezultiraju u kolektivnom osjećanju bespomoćnosti, viktimizacije, stida i poniženja od strane drugih, i

uglavnom uključuje drastične gubitke u obliku ljudskih života, zemlje, prestiža i ponosa“ (Volkan, 2006, 173). Prema Volkanovom psihoanalitičkom obrazloženju, povrijeđeni self žrtava se „odlaže“ u nove generacije koje trebaju da završe taj proces žalovanja. Ukoliko naredna generacije nije u stanju okončati taj proces, isti će se prenijeti na sljedeću generaciju. Rezultat je da grupa konstantno nesvjesno bira reprezentaciju traumatskog događaja koju su preuzeli od svojih predaka kao značajan element grupnog identiteta koji se može ponovo aktivirati ukoliko grupa osjeti opasnost od strane „drugih“.

Na taj način trauma koja se prenosi kroz generacije dovodi do toga da i mlađe generacije emocionalno ulažu u proces sjećanja i žalovanja, čineći je tako „odabranom“ traumom. Lazar i sar. (2008) su u svom istraživanju došli do zaključka da je Holokaust odabrana trauma za Jevreje, dok je al Naqba odabrana trauma Palestinaca (Sa'di, 2002). Ipak, u istraživanju koje je proveo Porat (2004), grupa izraelskih srednjoškolaca je trebala prepričati i navesti sve što znaju o jednom od događaja koji predstavlja prekretnicu u njihovoj historiji, napadu na Tel Hai, poljoprivredno naselje u gornjoj Galileji, koje je postalo dio izraelske historije kada se jedan od njenih lidera, Joseph Trumpeldor i pet njegovih kolega ubijeni tokom pružanja herojskog otpora arapskom napadu. Prema legendi, Trumpeldor je izgovorio sljedeće riječi: „Nije važno, važno je samo umrijeti za našu zemlju“ (Saliman, 2007). Međutim, historijski podaci ukazuju da napad od strane Arapa nije bio izraz neprijateljstva, nego nesporazuma, dok su jevrejski stanovnici pobjegli odmah nakon početka oružanog sukoba (Saliman, 2007).

U Poratovom istraživanju, studentima je predstavljena revidirana verzija tog historijskog događaja, koja se nalazi i u udžbenicima historije koji se koriste u Izraelu od 1990. godine. Učesnici su imali priliku diskutirati pomenuti događaj sa istraživačima. Nakon dvanaest mjeseci pitali su ih za njihovo sjećanje na Tel Hai. Prema Poratovoj hipotezi, nijedan student nije razvio historijski tačniji narativ u odnosu na onaj koji su imali prije samog istraživanja. Studenti koji su zastupali zionističko političko stanovište igonorirali su u potpunosti historijski narativ i oslonili se na legendu koju su poznavali od ranije, dok su studenti sa liberalnijim političkim stavovima ili prihvatili legendu u potpunosti ili kombinirali detalje iz historijskog i legendarnog narativa. Prema tome, socijalna i kulturološka pozadina Izraelaca i Zionista je dovoljno snažna da iskrivi interpretaciju historijskih događaja, da podrži narativ koji postoji unutar jedne grupe čak i nakon što su studenti bili u prilicu naučiti i istražiti drugačiji i precizniji historijski narativ, što ukazuje na važnost političke orijentacije za način prisjećanja i kasnije prepričavanja određenog događaja.

Hirsch (2008) je također utvrdila kako u određenim slučajevima sjećanja mogu biti prenesena na nove generacije koje nisu nikada preživjele isti događaj. Ona je taj proces označila kao „kasnija sjećanja“ („post-memory“), koja imaju strukturu intergeneracijskog i transgeneracijskog prenosa znanja i iskustva, stoga je njihova veza sa prošlošću provedena ne samo kroz prisjećanje nego kroz ulaganje, projekciju i kreaciju. Hirsch je do tog koncepta došla kada je proučavala autobiografije djece preživjelih žrtava Holokausta koji su bili pisci i umjetnici. Sličan termin se nalazi i u književnosti i antropologiji a označen je kao prostetička sjećanja (Landsberg, 2004).

1.4 „Moje-njihovo“ sjećanje: definicija i nastanak

Sjećanja su povezana sa percepcijom selfa i identiteta te stoga „identitet postaje značajan konstrukt koji obavještava i biva obaviješten od strane sjećanja“ (Tint, 2010, 245). Psiholozi su još davno dokazali kako sjećanja mogu biti iskrivljena ili izmijenjena s ciljem očuvanja pozitivne slike o sebi (Greenwald, 1980; Loftus et al., 1994), ili kao jedan od

načina na koji se može očuvati koherentnost (Conway et al, 2004). S tim u vezi je Conway (2005) kasnije govorio o ulozi koherentnosti u oblikovanju sjećanja ali i u omogućavanju njihove otvorenosti (dostupnosti). Tako sama sjećanja ostaju konzistentna sa našim ciljevima, očekivanjima, slikom o sebi, uvjerenjima i slično. Također, McLean (2005) je utvrdio još jedan aspekt sjećanja, korespondenciju ili konsistenciju, koju je označio kao deju prema kojoj individualna sjećanja odgovaraju ličnim iskustvima koja je pojedinac imao/la (Chaitlin & Steinberg (2014). Tako sjećanja za traumatske događaje mogu da se prostiru između dva pola: s jedne strane su autobiografska sjećanja učesnika tih događaja, a sa druge kolektivna sjećanja određene grupe za te događaje (Chaitlin & Steinberg, 2014). Prema Caitlin i Steinber, „moje-njihovo“ sjećanje stvara se između ta dva pola i definiše se kao skup iskustava na prošla sjećanja koja mlađe generacije nisu mogla imati jer su rođeni nakon tih dešavanja, ili su bili jako mladi. Ta sjećanja se, prema Chaitin i Steinbergu (2014) razlikuju od individualnih u nekoliko stavki:

- osoba smatra da se radi o individualnim sjećanjima iako ona to nikako ne mogu biti ili je jako teško da je osoba zapravo preživjela i zapamtila te događaje;
- radi se o rekonstuiranim sjećanjima, baziranim na interpretacijama sjećanja starijih generacija i duže izloženosti kolektivnim sjećanjima;
- nedostaju im živopisni detalji dužeg epizodičkog sjećanja pa su stoga više generička;
- osciliraju između perspektive prvog i trećeg lica;
- sjećanja su „naučena“, implantirana izvana od strane starijih generacija.

„Moja-njihova“ sjećanja također se razlikuju od kolektivnih sjećanja po tome što su doživljena od strane osobe kao vrlo lična i izazivaju jake emocije (Hirsch, 2008). Također se znatno češće pojavljuju u situacijama koje posjeduju određene naznake traumatskih dešavanja iz prošlosti (npr., kada osoba treba da posjeti koncentracioni logor u Poljskoj) (Chaitin i Steinberg, 2014). Sjećanje se lakše prizove ukoliko postoje direktni tragovi prošlosti, što onda omogućava osobi „mentalno“ putovanje prema traumatskom događaju (Tulving, 1993).

Iako izgleda kao da „moja-njihova“ sjećanja utječu na kolektivna i individualna, ipak je taj utjecaj jednostran, i to od drugih oblika sjećanja prema „mojim-njihovim“ sjećanjima. Ipak, ta sjećanja, prema Chaitin (2014), nisu dugotrajna, ali su snažna kada se jave u određenom momentu. Ona imaju tri glavne funkcije: intrapersonalnu, interpersonalnu i direktivnu (Bluck i sar., 2005). Chaitin i Steinberg (2014) su u svom istraživanju potomaka preživjelih žrtava Holokausta i potomaka Palestinaca koji su preživjeli al Naqbu došli do zaključka kako mlađe generacije (koje nisu prolazile kroz traumatske događaje) usvajaju i internaliziraju narative starijih generacija koji ih dovode do toga da postanu zarobljenici sjećanja i nosioci „odabrane“ („chosen“) traume, pri čemu ista sjećanja prelaze u oblik „mojih-njihovih“ sjećanja. Ipak, autori nisu naveli na koji način bi ista sjećanja pomagala ili odmagala proces pomirenja, budući da isto istraživanje nisu proveli, ali su naglasili kako se smatra da inosioci „mojih-njihovih“ sjećanja mogu iskazati visoku spremnost za pomirenje ukoliko se nalaze u situacijama koje iziskuju međusobnu saradnju i dijalog sa pripadnicima druge („neprijateljske“) grupe. Albeck i sar. (2002) su u svom istraživanju pokazali kako lični narativi mogu pomoći Nijemcima i Jevrejima kao i Izraelcima i Palestincima da se približe pomirenju, posebno kada se odvijaju u „sigurnom“ okruženju koje potiče aktivno slušanje, dijalog i refleksiju. Stoga se razumijevanje nastanka „mog-njihovog“ sjećanja može iskoristiti za planiranje mirovnih radionica, posebno u slučaju kada su namijenjene mlađim generacijama koje nisu bile direktno izložene traumatskom iskustvu.

1.4.1 Nastanak „opasnih“ sjećanja

Opasna sjećanja se definiraju kao ona sjećanja koja remete status quo, tj., hegemonu kulturu jačanja i održavanja postojećeg grupnog identiteta (Zembylas i Bekerman, 2008). Halbwachsov termin „kolektivno pamćenje“ sve se više zamjenjuje drugačijim terminima poput „kolektivno sjećanje“, „društveno pamćenje“, „javno pamćenje“ i slično. Jedno od centralnih pitanja koja istraživači postavljaju tiče se kulture sjećanja, tj., čega i kako se sjećati iz prošlosti (naročito kada se radi o traumatskim događajima poput ratova), a da nas to ne učini zarobljenicima prošlosti koji nisu spremni za pomirenje i zajednički život sa pripadnicima druge grupe. Također, to pitanje povlači za sobom i organizaciju nastave historije, geografije i književnosti, budući da sva tri predmeta podrazumijevaju razgovor o prošlosti i ličnostima (ili granicama) iz prošlosti.

Opasna sjećanja su ona koja prepoznaju heterogenost samog historijskog narativa, te kao takva mogu značajno utjecati na spremnost na pomirenje. Ono što postaje „zvanično“ sjećanje predstavlja moć određenih grupa i ideologija u društvu da definiraju prošlost prema vlastitim interesima. Svako sjećanje može postati „opasno“ kada se odupire preovladavajućem historijskom narativu (Zembylas i Bekerman, 2008). Kao takva, ona odmažu procespomirenja, budući da svaka strana pamti samo svoje vlastite patnje i stradanja tokom traumatičnog događaja (rata), te gradi grupni identitet na bazi zajedničkih patnji. Na taj način sjećanja postaju izvor neprijateljstva, mržnje i nasilja koja se prenose kroz generacije. To je posebno naglašeno u postkonfliktnim podijeljenim sredinama u kojima postoji više od jednog historijskog narativa koji se međusobno sukobljavaju, a kao takvi nastavljaju da produbljuju jaz među nekada zaraćenim grupama otežavajući njihov dijalog i zajednički život.

1.5 Pogreške pamćenja

Tokom devedesetih godina psiholozi su počeli aktivnije istraživati pogreške paćenja i dosjećanja, posebno u kontekstu sjećanja na seksualno zlostavljanje u djetinjstvu (Loftus, 1993; Schacter, Norman, & Koutstaal, 1997). Istraživanja su pokazala da je određeni broj tih sjećanja sasvim pouzdan i tačan, ali je također dokazano da je jedan broj sjećanja na traume iz djetinjstva bio podložan izmjenama usljed kojih se nije više mogao smatrati u potpunosti dosljednim i tačnim pri čemu su glavni razlog te pojave ozbiljne psihološke posljedice koje je zlostavljanje ostavilo na žrtvu i njegovu/njenu porodicu (Schacter, 1996). Iako su pogrešna sjećanja (false memories) predmet psiholoških istraživanja i danas, zaboravljanje je jedan od fenomena koji još uvijek zaokuplja najviše pažnje.

Ebbinghaus (1948) je prvi psiholog koji je postavio temelje eksperimentalne metode za izučavanje pamćenja i zaboravljanja. Njegova „krivulja zaboravljanja“ je i danas početna premisa svih eksperimentalnih proučavanja procesa pamćenja i sjećanja. Ipak, Ebbinghaus je u svom ključnom istraživanju zanemario utjecaj društvenih (okolinskih) faktora koji utječu na sam proces zaboravljanja, kao i zbog čega pojedinci i grupe najčešće izostavljaju iste/slične dijelove iz sjećanja na emocionalno zasićene događaje. Schacter (2001) je, za razliku od Ebbinghaus, mnogo godina kasnije govorio o sedam pogrešaka (ili grijeha) pamćenja: prolaznost, odsutnost, blokiranje, pogreške atribucije, sugestibilnost, pristrasnost i upornost. Pri tome prve tri greške ukazuju na različite vrste zaboravljanja, pa tako prolaznost podrazumijeva smanjen pristup informacijama tokom vremena, odsutnost se odnosi na površno procesiranje koje dovodi do slabljenja pamćenja za događaje iz sadašnjosti ili one

koji su planirani za budućnost, a blokiranje se definiše kao privremena nedostupnost informacije koja je ranije zapamćena (Schacter, 2001). Sljedeće tri pogreške se odnose na distorziju ili netačnost. Pogreška atribucije uključuje pripisivanje sjećanja ili ideja pogrešnom izvoru, sugestibilnost se odnosi na sjećanja koja su „usađena“ kao rezultat navođenja prilikom postavljanja pitanja ili pružanja komentara, dok pristrasnost upućuje na određene distorzije i nesvjesne utjecaje koji se odnose na trenutna znanja i uvjerenja (Schacter, 2001). Sedma, posljednja pogreška pamćenja je upornost, koja se odnosi na patološko sjećanje prilikom kojeg informacije ili događaji ne mogu biti zaboravljeni čak i onda kada osoba želi da iste zaboravi (Schacter, 2001). Definisane na taj način, pogreške pamćenja znatno utječu na svakodnevni proces sjećanja i zaboravljanja, ali i na formiranje kolektivnih sjećanja koja mnogo ovise od društvenog konteksta, načina preošnja informacija (mediji, škola, transgeneracijski prenos).

1.6 Utjecaj sjećanja na proces pomirenja u post-konfliktnim društvima

Kolektivni narativi koji se vežu za određeno društvo i/ili grupu često su pod utjecajem modificiranja i mijenjanja od strane pojedinaca koji te narative na taj način pokušavaju približiti sebi i svojim uvjerenjima. Međutim, u zavisnosti od jačine osjećaja pripadnosti grupi, pojedinci često bivaju isprepleteni sa kolektivnim strukturama i procesima. Pojedinačna iskustva često se određuju članstvom u kolektivima i zajedničkim društvenim uvjerenjima (Bar-Tal, 2006), definiranim kao trajna uvjerenja koja dijele članovi društva o temama i pitanjima koja su od posebne važnosti za određeno društvo i koja doprinose osjećaju jedinstvenosti za sve članove tog društva (Bar-Tal, 2000). Takva i slična uvjerenja organizirana su oko tematskih klastera kao što su društveni ciljevi, slika o sebi, sukobi, težnje, uslovi, norme, vrijednosti, društvene strukture, institucije, prepreke i problemi (Jeftić, 2019a). Prema Bruneru (1990), ljudi kolektivne narative poimaju kao društvene konstrukcije koje koherentno međusobno povezuju niz historijskih i trenutnih događaja; oni su izvještaji o kolektivnim iskustvima zajednice, utjelovljeni u njenom sistemu vjerovanja, i predstavljaju simbolički konstruirani zajednički identitet kolektiva. Stoga kolektivni narativ društva pruža osnovu za zajedničko razumijevanje, dobru komunikaciju, međuovisnost i koordinaciju društvenih aktivnosti, što sve u velikoj mjeri doprinosi funkcioniranju socijalnog sistema.

Iako doprinosi održavanju društvene kohezije u određenoj mjeri, kolektivni narativ je često vezan i za historijske izvore, medijske sadržaje i naraciju ili pripovijedanje između članova jedne grupe. Nastali na takav način, oni također doprinose stvaranju i održavanju sukoba, posebno u podijeljenim društvima kao što je Bosna i Hercegovina (Jeftić, 2017; Jeftić, 2019a; Jeftić, 2020a, 2020b). Pri tome društvo najčešće razvija odgovarajući psihološki repertoar koji se sastoji od zajedničkih uvjerenja, stavova, osjećaja i kapaciteta, dok su narativi od posebne važnosti. Dok se narativ o kolektivnom sjećanju fokusira na pamćenje prošlosti, etos sukoba fokusira se samo na sadašnju situaciju. Prema Bar-Talu (1998), kolektivno sjećanje ima sljedeće karakteristike: dijele ga članovi jedne grupe i mnogi od njih ga tretiraju kao istinit prikaz prošlosti i valjanu povijest grupe, te kao takav ne predstavlja nužno činjeničnu historiju već namjerava predstaviti prošlost koja je funkcionalna za sadašnje postojanje grupe. Obično suprotstavljene grupe u sukobu nude različite, kontradiktorne i selektivne narative. To nije slučaj samo tokom prepričavanja ili dijaloga u medijima, već i na redovnim časovima historije. Selektivnim uključivanjem ili isključivanjem određenih historijskih događaja i procesa iz kolektivnog pamćenja, grupa karakterizira sebe i svoja historijska iskustva kao jedinstvene (Irwin-Zarecka, 1994). Tako, na primjer, u Bosni i Hercegovini kroz službeni kurikulum predaju se tri različite historije, dok među stanovnicima postoji još više različitih historija / narativa / interpretacija istih događaja iz prošlosti.

U istraživanju koje je proveo Institut Clingendael (1997), pokazalo se kako holandski studenti imaju negativnu predodžbu Nijemaca, te kada razmišljaju o zemlji koja za njih simbolizira rat, prvo pomisle na Njemačku. Također, uočeno je da dok starije generacije još uvijek imaju jasna sjećanja njemačke okupacije Holandije za vrijeme II svjetskog rata, mlađe generacije su spremnije na prevazilaženje okvira traumatskih sjećanja i usmjeravanje na budućnost. U drugom istraživanju koje su na tri generacijske kohorte Holandana (20-40 godina, 40-60 godina, preko 60 godina) proveli Peters i Schyt (1998), pokazalo se kako su u osnovi mlađe generacije one koje povezuju II svjetski rat sa istrebljenjem jevreja (prva asocijacija kod 50% ispitanika je bila antisemitizam i Holokaust), dok su starije generacije koje su iskusile rat mnogo više izvještavale o ličnim iskustvima. Način prenošenja kolektivnih sjećanja na mlađe generacije rođene nakon što su se traumatski događaji odigrali značajno utječe na način na koji će oni govoriti o njima, prepričavati ih, ali i kako će se odnositi prema stranama uključenim u te događaje u budućnosti.

Prema Halbwachsu (1992), pripadnici određenih grupa se razlikuju prema načinu na koji pamte zajedničku prošlost. Vrlo je često da se članovi sjećaju prošlosti na načine koji bi doveli njihovu grupu u povoljniji položaj ili barem na način koji pruža objašnjenja i opravdanja za nedjela počinjena od strane njihove grupe. Ovisno o sadašnjim potrebama i zeitgeistu kojem pripadaju, društvene grupe se sjećaju istih prošlih događaja na različite načine. Liu (1999) je otkrila da autohtona i anglosaksonska populacija različito pamte događaje u historiji Novog Zelanda i da ih opisuju na različite načine, dok su Gaskell i Wright (1997) utvrdili razlike u kvaliteti pamćenja između britanskog stanovništva niže i više klase, a koje su se mjerila jasnoćom, važnošću i emocionalnom reakcijom na ostavku Margaret Thatcher.

Cairns i sar. (1998) otkrili su značajne razlike u sjećanjima stanovnika Sjeverne Irske koji su se identificirali kao Britanci i Irci na nedavna društvena i politička zbivanja, dok su Devine-Wright i Lyons (1997) otkrili da različite društvene skupine (tradicionalne u odnosu na netradicionalne) u Irskoj povezuju različite vrijednosti i osjećaje s historijskim znamenitostima jer se različito sjećaju historije ovih mjesta. Kao rezultat toga, Trinity College, najstariji univerzitet u Irskoj, koje svoja vrata nije otvorilo rimokatolicima do 1960-ih, tradicionalisti su povezivali s osjećajima srama, zbunjenosti i bijesa, dok je isto mjesto značilo nadu, ponos i fascinaciju za netradicionaliste. Takva sjećanja dovode do stvaranja različitih priča oko istih događaja koje se mogu dalje prenositi generacijama i stoga omogućavaju grupi da kreira vlastita duboko ukorijenjena tumačenja i uvjerenja (Jeftić, 2019a). Ova tumačenja povezana su s interakcijama unutar grupe i izvan grupe koje je Ross (2001.,159) definirao kao psihokulturne interpretacije: „zajednički, duboko prihvaćeni svjetonazori koji pomažu grupama da osmisle svakodnevni život i daju psihološki značajne opservacije odnosa između grupa, njihovih postupaka i motiva“. Takvi grupni narativi uključuju informacije o „dubokim strahovima i prijetnjama identitetu koji pokreću etnički sukob“ (ibid., 165), što dalje utječe na to kako zajednica objašnjava sukob i kakve motive pripisuju ponašanju drugih u sukobu.

Ljudi će vjerovatnije svoj vlastiti uspjeh pripisati unutarnjim faktorima, a neuspjeh vanjskim, što je vrlo uobičajeno u međugrupnim odnosima. Doosje i Branscombe (2003) analizirali su vrste atributa koje su Nizozemci dali za kolonizaciju Indonezije i za njemačku invaziju na Holandiju (Holandani su bili agresori u prvom slučaju, a žrtve u drugom). Ono što su otkrili je da su, kada su Holandani bili žrtve, vjerovatnije davali interne / karakterne attribute za negativno ponašanje Nijemaca (npr. Nijemci su agresivni po prirodi), dok su, kada su bili agresori u Indoneziji, činili više vanjske / kontekstualne atribucije (npr., „važno je djela Nizozemca razmotriti u historijskom kontekstu“) (Doosje i Branscombe, 2003). Međutim, ovaj je obrazac bio naglašen snagom nacionalne identifikacije (tj. što je jači holandski

identitet, to je više internih atributa za negativno ponašanje izvan grupe i više vanjskih atributa za negativno ponašanje grupe).

Nadalje, Branscombe i kolege pružili su snažne dokaze o vezi između kategorizacije, identifikacije, razumijevanja historije i osjećaja prema vlastitoj i drugoj grupi (Branscombe i Miron, 2005; Branscombe i Doosje, 2004). Pokazali su da će pripadnici grupa sa visokim statusom vjerovatnije osjećati kolektivnu krivnju kada je nejednakost među skupinama oblikovana kao privilegija unutar grupe (npr. privilegije koje se tiču bijelaca) (Powell, Branscombe i Schmitt, 2005.), te da je kategorizacija sebe na inkluzivniji nivo rezultirala oprostom prema članovima grupa koje su u prošlosti učinile zlo (npr. Nijemci i bijeli Kanađani) (Wohl & Branscombe, 2005.). Pored toga, etnička i nacionalna identifikacija sa grupom igra ulogu i u opraštanju stavova i u spremnosti za pomirenje. U savremenoj psihologiji postoje dva pristupa u proučavanju etničke i nacionalne identifikacije. Prema prvom, nacionalna identifikacija jednaka je identifikaciji unutar grupe. Ovaj pristup ukorijenjen je u teoriji socijalnog identiteta i identifikaciju u grupi tretira kao jednodimenzionalni konstrukt. Novija literatura o ovoj temi dokazuje da se identifikacija unutar grupe može promatrati kao višedimenzionalni konstrukt (npr. Cameron & Lalonde, 2001; Jackson, 2002; Cameron, 2004; Leach et al., 2008; Bilali, 2012).

Tajfel (1978) konceptualizira društveni identitet kao kombinaciju tri komponente: evaluativne, kognitivne i afektivne. Međutim, pristup koji identifikaciju unutar grupe tretira kao višedimenzionalni proces stavlja naglasak na nacionalni identitet kao oblik vezanosti za grupu. Takva vezanost može se definirati (i izraziti) ili kao patriotizam ili nacionalizam. Prema Bar-Talu (1993), patriotizam je zdravo nacionalno samopoimanje, koje odgovara pozitivnoj ljubavi prema vlastitoj zemlji. Suprotno patriotizmu, nacionalizam se može opisati kroz nekoliko dimenzija; međutim, najčešći je stav prema kojem se vjeruje da je vlastita skupina superiornija od ostalih grupa, a ta se dimenzija naziva superiornost u grupi (Kosterman i Feshbach, 1989). Prema Roccas, Klaru i Liviatanu (2006) postoje dvije dimenzije identifikacije u grupi: glorifikacija i vezanost. Glorifikacija odgovara elementima povezanim s nacionalizmom, poput vjerovanja u superiornost unutar grupe i poštovanja grupnih normi i simbola. Vezanost predstavlja kognitivnu i emocionalnu vezanost za grupu (na primjer, netko se izjašnjava kao član grupe ili izjavljuje posvećenost grupi). Dimenzija glorifikacije posjeduje snažnu evaluacijsku komponentu u tome što definira grupu kao pozitivnu ili negativnu, proces koji pokreće predviđanja u vezi s efektima snage identifikacije u grupi. Roccas, Sagiv, Schwartz, Halevy i Eidelson (2008) dalje razlikuju dvije dimenzije glorifikacije u grupi: poštovanje i superiornost. Međutim, samo superiornost predstavlja evaluacijsku komponentu, jer jedan od načina na koji članovi grupe mogu održati pozitivnu sliku grupe jest da svoju grupu percipiraju kao bolju od ostalih (superiorniju od ostalih grupa), što je vrlo relevantno u slučaju međugrupnih grupa sukoba. Stoga, ako je netko motiviran da svoju grupu doživljava u pozitivnom svjetlu, to može dovesti do iskrivljenja i legitimizacije prošlih događaja u kojima je bio zločinac (ili na strani zločinaca).

Roccas i kolege (2006) koristili su se ovim obrazloženjem superiornosti grupe da sugeriraju da dimenzija glorifikacije (tj. dimenzija pozitivne evaluacije), umjesto vezanosti za grupu, pokreće poricanje odgovornosti u grupi za nanošenje štete ili zlodjela i legitimiranje prošlih zlodjela u grupi. Međutim, Liu i Hilton (2005) i Bilali (2012) također su zaključili da bi različiti prikazi historije mogli zauzvrat utjecati na stepen i način na koji se pojedinci identificiraju sa svojom grupom. To je u skladu s Billigovim (1995) istraživanjem prema kojem na kolektivnom nivou historijska sjećanja postaju dio identiteta grupe. Ponekad, i da bi poboljšale svoj identitet, grupe iskrivljuju prošlost prećutkivanjem ili reinterpretacijom negativnih događaja u svojoj historiji, te uljepšavanjem i veličanjem kako bi pozitivno prikazale grupu (Baumeister & Hastings, 1997). Stoga priroda identifikacije sa grupom, može dovesti do pristranosti u sjećanjima kao i na međugrupne odnose i spremnost na pomirenje.

Jedan od primjera za takvo modificiranje je i nastava historijekoja je podložna različitim izmjenama i interpretacijama, naročito kada je riječ o post-konfliktnim društvima.

1.6.1 Prenos sjećanja i spremnost na pomirenje u Bosni i Hercegovini

Pojam "instrumentalizacija prošlosti" podrazumijeva manipulaciju historijskim događajima i stvaranje novog poretka sjećanja. To je trenutna situacija u BiH, gdje je "kraj historije" doveo do pojave novih kolektivnih identiteta.

Iako je BiH međunarodno priznata i nezavisna država, način podučavanja historije u osnovnim i srednjim školama još uvijek nije usaglašen i odvija se prema tri različita nastavna plana i programa: nastavni plan i program dva entiteta (Federacija BiH i Republika Srpska) i dijelova BiH u kojima se nastava odvija prema hrvatskom nastavnom planu i programu. Misija OSCE-a u BiH i Institut za međunarodno istraživanje udžbenika Georg Eckert proveli su početkom 2008. godine anketu između 184 nastavnika historije iz cijele BiH, s ciljem utvrđivanja promjena koje bi nastavnici uveli u način izvođenja nastave, određivanja najčešće korištenih udžbenika i mišljenja nastavnika o temama iz perioda 1992-1995 koje bi trebale biti obuhvaćene u udžbenicima.

Rezultati studije su pokazali kako nastavnici sadržaj udžbenika navode kao najvažniji kriterij za odabir, kao i nastojanja da se kroz te iste udžbenike izrazi multiperspektivnost. Također, oko 53% ispitivanih nastavnika smatralo je da rat od 1992. do 1995. godine u BiH treba biti uvršten u udžbenike historije kao posebna nastavna cjelina. Nastavnici su smatrali i da su teme „posljedice rata“ i „razaranje kulturnih i historijskih spomenika“ jako interesantne i kao takve bi trebale biti uvrštene u udžbenike historije.

Ipak, jedna trećina nastavnika nije dijelila to mišljenje, a nešto manji broj je izrazio nesigurnost. U većem dijelu BiH, rat od 1992-1995 nije uvršten u zvanične nastavne planove i programe, što je u skladu sa preporukama Vijeća Evrope o privremenom obustavljanju podučavanja o ratnim godinama. U „Preporuci 1454 (april 2000) *Obrazovanje u BiH*“, Parlamentarna Skupština Vijeća Evrope zagovarala je da se privremeno obustavi podučavanje o periodu od 1992. do 1995. godine u BiH, sve dok historičari u BiH uz podršku međunarodnih stručnjaka ne utvrde zajednički pristup izučavanju ovog perioda u školama.

Ipak, dosadašnja istraživanja načina podučavanja historije u BiH i analize udžbenika nisu se doticala perioda koji je prethodio ratu u BiH – raspad SFRJ. Stoga će se u ovoj analizi pokušati utvrditi razlike u načinu predstavljanja raspada Jugoslavije u tri udžbenika historije za četvrti razred srednjih škola koje rade prema tri odvojena nastavna plana i programa. Također, analizom sadržaja posebna pažnja će biti posvećena načinu na koji autori udžbenika opisuju uloge susjednih zemalja u tom procesu, što podrazumijeva učestalost pominjanja određenih zemalja (Srbija, Hrvatska), jer se pretpostavlja kako će u udžbenicima koji rade prema hrvatskom nastavnom planu i programu naglasak biti na položaju i otcjepljenju Hrvatske od SFRJ, u udžbenicima izdanim od strane Zavoda za udžbenike i nastavna sredstva Istočno Sarajevo to će biti Srbija, dok će se u okviru udžbenika iz FBiH najviše pisati o osamostavljanju BiH. Pored toga, ispitat će se frekventnost pominjanja perioda 1992-1995 u BiH i to u dva oblika: pomenut samo početak rata u BiH, bez nagovještaja daljih sukoba, borbi i aktera, i, posebno, opis perioda 1992-1995 sa pomenutim borbama, akterima, sukobima, značajnim bitkama itd. Osim toga, provjerit će se da li se (i u kojoj mjeri) u nekom od tri udžbenika pominju rat u Hrvatskoj (samo kao datum ili je detaljnije opisan) i NATO bombardovanje Srbije.

Smatra se da će se na ovaj način upotpuniti dosadašnje analize udžbenika historije kao i naglasiti uloga vjerskog i nacionalnog Drugog u glavnim slikama prošlosti (raspad SFRJ, rat

u BiH, rat u Hrvatskoj, bombardovanje Srbije). Samo postojanje tri različita nastavna plana i programa implicira i formiranje tri različite generacijske zajednice sjećanja na rat i zbivanja koja su mu prethodila, što može dovesti do stvaranja percepcije "opasnih" Drugih koje treba izbjegavati. Mogućnost prihvatanja Drugog, kao i identificiranje barijera koje razdvajaju ljude umnogome ovisi i od načina na koje se predstavljaju historijski podaci i činjenice, stoga ova analiza može pružiti osnov za upoznavanje različitih pristupa.

Uloga historije u nastavi¹

Historija i udžbenici historije su oduvijek bili uklješteni između romantičarskih pogleda nacije i iskrivljene slike o „Drugom“ (Cole i Barsaolu, 2006.). Južnoafrički političar, Charles van Onselen, opisao je debatu oko udžbenika historije kao igralište ideologa i političara (Engelbrecht, 2008.). Kritičari bi se složili kako su udžbenici najčešće samo agenti skrivenih planova. Prema Bourdillonu (1992.), ako je znanje moć, onda su oni koji ga kontroliraju posebno moćni, pa stoga nijedan izvještaj o prošlosti ne može biti jedinstven, jer je on uvijek samo selektivni narativ o onom što se dešavalo.

„Historičari teže reći istinu, bez da ikada vjeruju da će i učiniti tako. Oni su svjesni da je dokazni materijal pun grešaka i manjkav, i da je njihova uporaba istog selektivna. Međutim, ma koliko uspješni njihovi naponi u ostvarivanju rekonstrukcije događaja bili, historičari slobodno priznaju da je njihov stav ukorijenjen u sadašnjosti, a ne u prošlosti.“ (Chase, 1996, 1, prema Engelbrecht, 2008)

Mnogi istraživači historiografije se slažu u dvije stvari: ponovno pisanje historije uvijek nosi sa sobom rizik od širenja ideologije i kreiranja negativne historije koja može biti zloupotrijebljena za ostvarivanje posebnog (ekskluzivnog) identiteta, a, multiperspektivnost u udžbenicima omogućava učenicima identifikaciju sa opisanim svijetom kao i istovremeno suprotstavljanje selektivnoj percepciji, vrijednostima i stereotipima (Engelbrecht, 2008). Uzimajući u obzir načine na koji stereotipi utječu na percepciju samih sebe i okoline (Popadić, Biro, 1999), neophodno je organizirati proces nastave na način da se o istim problemima učenici podstaknu na kritičko razmišljanje. Također, multiperspektivnost može proširiti gledišta učenika, pozitivno utjecati na razvoj kritičkog mišljenja i njihovog shvatanja demokratije i građanskih vrijednosti, što bi trebali biti ciljevi nastave historije.

Prema Slateru (1995.), postoji intrinzični i ekstrinzični cilj u podučavanju historije. Pri tome se prvi cilj odnosi na samu naučnu disciplinu, dok drugi predstavlja širi edukacijski cilj fokusiran na promjenu društva. Također, nastava historije ima zadatak da kod učenika razvije sposobnost kritičkog mišljenja i analiziranja, ako i objektivnosti pri evaluaciji glavnih činjenica.

Vještine evaluiranja, analiziranja, sinteze i interpretacije koje se razvijaju tokom nastave ujedno produbljuju razumijevanje učenika za prošlost, ali i pružaju osnov za

¹ Dijelovi ovog istraživanja su prezentovani tokom međunarodne konferencije iz psihologije i biheioralnih nauka u Brightonu, Velika Britanija, i objavljeni u zborniku radova te konferencije (Divided presentations in history textbooks in three ex Yugoslav states: Discussing implications for identity development. U: *The IAFOR European Conference Series 2014* (Brighton, UK, July 2014) – The European Conference on Psychology and Behavioral Sciences (pp. 47–60). The International Academic Forum (IAFOR).), kao i sljedećem zborniku radova: Social discourse in history teaching: A case of Bosnia-Herzegovina. In *Proceedings of I International Conference on Economic and Social Studies*, 10–11 May, 2013, Sarajevo (pp. 41–55). International Burch University.

zauzimanje kritičkog stava prilikom „upotrebe“ prošlosti za pro(cjenjivanje) sadašnjosti. Vijeće Evrope u kontekstu „Nove Evrope“ iz 1990. godine navodi da „nastava historije doprinosi razvoju građana koji imaju otvorene poglede na svijet, koji su svjesni različitosti, spremni na prihvatanje tih razlika i koji poštuju pripadnike drugih kultura, religija i jezika“ (Gallagher, 1996, 22). To bi bilo moguće postići jedino kroz modeliranje demokratskih vrijednosti u nastavi historije, što podrazumijeva zalaganje za demokratske vrijednosti od strane nastavnika, silabus dizajniran tako da uključuje sadržaje koji se prema prošlosti odnose ispitivački, i povezivanje nastave historije sa nastavom iz srodnih disciplina (npr., demokratija i ljudska prava, građansko vaspitanje i slično).

Kroz razvijanje kritičkog razmišljanja kao i uključivanje različitih gledišta stečenih na osnovu samostalnog istraživanja, nastava iz historije bi trebala podsticati razvijanje demokratskih dispozicija kod učenika. Lee i Shemilt (2007) ističu da je nastava historije ključna za razvoj građanskih vrijednosti i osjećaja za demokratiju budući da predstavlja vezu između prošlosti i sadašnjosti, građanskih i demokratskih vrijednosti. Obrazovanje, prije svega, "mjesto sukobao vrstiznanja koje se podučava i koje treba biti podučavano, kao i o tome čije znanje je 'službeno' i koimapravo odlučitišta će se podučavati i na koji način će se vrednovati" (Apple, 2004., xii). Podučavanje o sukobima koji su se odvijali u prošlosti umnogome otežava proces određivanja „službenog“ znanja kao i naknadnog vrednovanja naučenog. Cole i Barsalou (2006) stoga ističu kako je revizija udžbenika historije neraskidivo povezana sa političkim debatama o tome koje historijske narative podučavati i koji od njih su istiniti.

Prema Pingelu (2008.), nastava historije treba ostvariti dva glavna cilja: objasniti zbog čega je došlo do konflikta, i, pružiti novi narativ koji će ujediniti pukotine iz prošlosti i osnažiti unutrašnju koheziju u oštećenom društvu. Iako su ta dva cilja pohvalna i vrijedna, ona u praksi imaju mnogo teškoća. Isticanje uzroka sukoba može prije doprinijeti razdvajanju, nego ujedinjavanju društva. Zbog toga vlasti najčešće predvide nesuglasice do kojih bi moglo doći pa u skladu s njima i odrede smjernice u okviru kojih će se udžbenici historije pisati.

Nastava historije u podijeljenom postkonfliktnom društvu

Kako podučavati historiju u postkonfliktnim društvima ili u društvima koja su nastala kao rezultat konflikta? Smith i Vaux (2003) su reformu „nacionalnih predmeta“ (umjetnost, književnost, geografija i historija) označili kao ključnu za uspostavljanje svijesti o nacionalnom identitetu. Prema njihovom mišljenju, nastava historije je od posebnog značaja u sukobljenim društvima i kao takva je naročito podložna predrasudama.

Povezanost između nastave historije i osjećaja za identitet istraživana je u obliku koncepta „historijske svijesti“. Seixas (2004) je opisao historijsku svijest kao područje u kojem se spajaju kolektivno sjećanje, pisanje historije i ostali načini oblikovanja slike prošlosti u javnoj svijesti. U svom istraživanju Porat (2004) je otkrio da su se izraelski studenti koji su pohađali religijsku školu i koji su sebe izjednačavali sa izraelskom politikom desnog krila pridržavali legendarnog i herojskog narativa o Tel Hai događaju iz 1920. (primjer jevrejsko-arapskog konflikta) čak i onda kada su u udžbenicima čitali opise tog događaja kao slučajnog i nevažnog. U tom slučaju su studenti dodavali ili reinterpreterali detalje iz udžbenika na način da odgovaraju okvirima njihovog narativa. Sekularni studenti, ljevičari, su prihvatili napisano u udžbenicima na prvi pogled i odbacivali su opise koji su događaje predstavljali kao jevrejsko herojstvo.

Zbog svega navedenog jasno je da podučavanje historije u podijeljenom društvu predstavlja izazov, posebno ako se uzme u obzir da je historija usko povezana sa emocijama, nacionalnim identitetom i kolektivnom pripadnošću. Također, predstavljanje samo jednog narativa kao „jedinog i tačnog“ nema vrijednost u obrazovnom smislu, posebnom u

podijeljenim društvima u kojima je i nacionalna pripadnost diskutabilna. Čak i u situacijama u kojima je jedan jedinstveni narativ unaprijed dogovoren nemoguće je zaobići emocionalnu tenziju. Stoga je jedna od mogućnosti u organiziranju nastave historije multiperspektivnost.

Ipak, multiperspektivnost kao takva ima i svojih prednosti i nedostataka. U svom istraživanju na 958 učenika iz različitih dijelova sjeverne Irske McCaffery i Hansson (2011) utvrdili su da mladi ljudi uče historiju iz mnogo više izvora nego što su to nastava i udžbenik. Također, velika je varijacija u nivou znanja koje imaju o prošlosti, ali i činjenica da su (bez obzira na mjesto boravka i njegovu pozadinu) spremni prihvatiti i druge izvore i alternativne pristupe prošlosti. Ono što je zanimljivo u pomenutom istraživanju jesu dva različita tumačenja šta historija jeste i šta ona predstavlja.

Prvo tumačenje obuhvata historiju kao akademski predmet koji se bavi istraživanjem niza događaja u Sjevernoj Irskoj, ljudi i mjesta, na jedan apstraktan i manje bitan način. Drugo objašnjenje se odnosilo na samu ideju „historije“ koja je izrazito relevantna, jer podrazumijeva prošlost u kojoj su „Drugi“ počinili nasilje protiv zajednice. To je onaj oblik prošlosti koji nije apstraktan, i koji nije postojao samo na stranicama udžbenika nego i u stvarnom životu i koji i dalje (za većinu mladih ljudi) nastavlja da živi (McCaffery i Hansson, 2011). Za većinu tih mladih osoba, nevolje još uvijek nisu završile a očituju se u segregaciji i sektaškom ponašanju kao vidljivim ostacima prošlosti.

Multiperspektivnost u nastavi historije u podijeljenim društvima ima dosta nedostataka, naročito iz razloga što je sam „susret“ sa prošlošću težak, posebno kada se radi o društvima koja karakteriziraju kolektivna trauma, bijes i žalovanje. Stoga se „otkrivanje istine“ smatra jako važnom, ali istovremeno i emotivnom komponentom procesa pomirenja. Chapman (2007) smatra da duboko podijeljena društva karakteriziraju „politike identiteta“ i iskustva nasilja i zloupotrebe ljudskih prava, zbog čega ona trebaju višestruke nivoe i tipove izlječenja i pomirenja kako bi se ponovo pokrenula.

Nastava historije prema tome ne treba da bude samo puka reinterpretacija prošlih događaja, nego treba uključivati i povratak najneugodnijih ili bolnih sjećanja, pripisivanje lične i kolektivne odgovornosti i principa društvene pravde (Chapman, 2007). Nesposobnost da se ostvari navedeno vrlo vjerovatno vodi ka ponovnom izbijanju nasilja u budućnosti i predstavlja ono što je Brandon Hamber (2009) nazvao toksičnom prošlošću. Zbog toga je uloga nastave historije mnogo šira i značajnija nego što to na prvi pogled izgleda, jer može doprinijeti pomirenju, postizanju pravde i rekonstrukcije društva. Ipak, kada se govori o „otkrivanju istine“, tada historija može igrati višestruku ulogu.

U okviru udžbenika historije iz Južne Afrike mogu se naći i iskazi svjedoka i žrtava koji su zabilježeni tokom njihovog svjedočenja ispred Komisije za istinu i pomirenje (Cole i Barsaolu, 2006). Iako te priče mogu doprinijeti shvatanju jednog segmenta prošlosti, ne treba isključiti ni njihovu emocionalnu obojenost, teškoće u dokazivanju kao i reakcije koje one mogu prouzrokovati u učionici. Također, „istina“ izrečena u toku svjedočenja često se ne smatra i „istinom“, upravo zbog emocionalnog tona, jednostavnosti izrečenog, kao i pretpostavke da je ona mnogo kompleksnija, kao i proces njenog otkrivanja.

To je faza u kojoj nastava historije igra svoju ulogu. U postkonfliktnim društvima nastava historije bi trebala voditi ka sintezi, kritičkom osvrtu i pregledu „psihološke“ istine, pripremajući tako mlade ljude na mogućnost društvene promjene. Razvijena sinteza je multidimenzionalna samim tim što uključuje kompleksnost različitih, često sukobljenih gledišta.

„Novinari i historičari mogu zajedničkim radom prije nego političari prikupiti i objediniti uzroke i posljedice nasilja. Historičari mogu i trebaju kombinirati distanciranost i empatiju s ciljem pružanja što relevantnijih podataka.“
(Minow, 1998, 143)

Zbog toga bi nastava historije trebala obuhvatati jedan „humani“ pristup prema kojem bi, u okviru određenih granica (moralnosti, ali ne i sljedbeništva) bilo ispravno postavljati pitanja o tome ko su bili počinioci zločina, šta je bitno zapamtiti iz prošlosti i šta je potrebno naučiti kako bi se moglo krenuti dalje.

Podijeljenja društva i nastava historije – primjeri iz svijeta

a) Prvi primjer – Ruanda

Vlada Ruande je odlučila graditi pomirenje izmišljanjem novih narativa prema kojima je ruandsko društvo bilo ujedinjeno i skladno prije dolaska kolonijalista (Pingel, 2008). Na taj način su zanemarili funkcionalne razlike koje su postojale među grupama i prije dolaska kolonijalista, a odgovornost za rasizam i etničku diskriminaciju u potpunosti je stavljena na kolonijalne sile. Očekivalo se da će obrazovanje proširiti poruku ujedinjenja koju je narod Ruande naslijedio od svojih predaka i koje je pri tom postalo glavno oruđe za uspostavljanje društvene kohezije.

Longman and Rutagengwa (2004, 164) su to nazvali „kreiranjem službenog narativa sjećanja“. Takav pristup pedagoškim metodama prelazi preko problematičnog perioda i pronalazi sklad u vrlo dalekoj prošlosti. Na taj način je zapravo „preskočeno“ predavanje historije u ruandskim školama. Iako je na Državnoj konferenciji o politici i planiranju obrazovanja iz 1995. godine dogovoreno štampanje „Udžbenika o historiji Ruande“, ta knjiga još uvijek nije u upotrebi, jer nije bilo moguće uspostaviti dogovor šta tačno može pisati u njoj, budući da bi na taj način odgovornost za konflikt bila pripisana određenim grupama (Pingel, 2008).

Pošto je postalo izvjesno da udžbenik nikada neće biti napisan, vlada je odlučila da razvije programe društvenog sjećanja koji će mlade ljude okupljati u „kampovima solidarnosti“ i zvaničnim ceremonijama sjećanja (Longman i Rutagengwa, 2004). Na taj način je genocid zvanično zapamćen, žrtve su oplakane, ali nastava historije (u suprotnosti sa obrazovanjem iz oblasti historije) nije implementirana na način da služi tom cilju (Pingel, 2008).

Afrički profesori su polagali velike nade na političke promjene i novu „crnu“ historiju koja će reći jedinu istinu koja je u potpunosti suprotna onoj kojoj su izloženi (Pingel, 2008.). Ipak, pluralistički model je bio preferiran od strane grupe historičara koji su radili na univerzitetima poznatim po anti-apartheid politici. Zagovarali su upotrebu novih izvora o afričkoj historiji koji su podrazumijevali interpretacije iz različitih perspektiva i gledišta, grupne diskusije, oralnu povijest i svjedočenja. Međutim, te metode su bile u potpunosti nepoznate većini nastavnika, tako da je i njihova primjena bila otežana.

Zbog nedostatka materijalnih sredstava, ali i nezainteresiranosti vlade za unapređenje nastavnih metoda i praksi, nastava historije nastavila se odvijati prema starim metodama, što je podrazumijevalo i upotrebu starih udžbenika. Iako su ankete pokazale kako učenici žele da u okviru nastave historije slušaju o genocidu i sukobima, te teme još uvijek nisu zastupljene u udžbenicima, a nastavnici se trude izbjegavati ih (Pingel, 2008.).

Tokom rasprave o novom udžbeniku historije u Ruandi, postalo je očito da je gotovo cijela historija Ruande prije sukoba bila prožeta razlikama koje su postojale između Hutu i Tucija. Nastavnici su pokušavali odabrati teme koje bi nepristrasno govorile o ovim sukobima, te su predložili kako bi najbolje bilo pisati o historiji kulture (poezija, običaji itd.), religiji i ekonomiji (poljoprivreda). Ipak, takav način organiziranja nastave ne doprinosi pomirenju. Kao što je Gasanabo (2002, 83, prema, Pingel, 2008) rekao, „ne možete govoriti o 'nama' bez da govorite o 'meni'.“

Komisija za istinu kao i sud nisu mnogo doprinijeli razvoju nastave historije u Ruandi. Izjave žrtava pred gvatemalskom komisijom su objavljene u priručniku koji je trebao biti korišten kako dodatni nastavni materijal (Pingel, 2008). Ipak, izgleda kao da je rad komisija za istinu i pomirenje umnogome otežao odvijanje nastave historije i, općenito, razvoj historijske svijesti u Ruandi, nego što je tome pomogao. Također, slaba je interakcija između nastavnika, pedagoga i sudova i komisija.

Nastava historije i svjedočenja na sudu ili komisiji drugačije su organizirani, ali su također drugačiji i njihovi ciljevi, budući da komisije za istinu mnogo više doprinose građanskom obrazovanju. To opet dokazuje da se historijsko obrazovanje ili stvaranje historijske svijesti ne može izjednačiti sa nastavom historije.

b) *Drugi primjer – Izrael i Palestina*

Institut za istraživanje mira na Bliskom Istoku koji se nalazi u blizini Betlehema pokrenuo je projekat razvoja nastavnog materijala o odnosu između Izraela i Palestine u dvadesetom vijeku sa naglaskom na zajedničkom narativu koji bi uskladio stavove obje strane (Pingel, 2008). Nastavnici i univerzitetski profesori historije su shvatili kako svaka strana ima svoj vlastiti narativ koji je čvrsto ukliješten u prošlosti i povezan sa nizom osjećanja, religijskih uvjerenja i tradicija koje se ne mogu zanemariti. S druge strane, svaka strana je pokušala razumjeti narativ one druge strane, diskutirati o njima i podvrgnuti oba narativa naučnom promatranju.

Istina je ono što se može otkriti u procesu komunikacije, jer biti kritičan prema Drugom znači i biti kritičan prema sebi. Zbog toga je odlučeno da u prvoj, eksperimentalnoj fazi, oba narativa nađu svoje mjesto u udžbeniku historije, i to tako da će jedan biti predstavljen sa lijeve strane, drugi sa desne, a u sredini se nalazio prazan prostor u okviru kojeg su učenici i nastavnici mogli pisati svoje komentare i mišljenja (Learning Each Others Historical Narrative, 2003). Ideja je bila da će upoznavanje sa oba narativa doprinijeti boljem razumijevanju između grupa, ali i ohrabriti učenike u zajedničkoj debati o prošlosti. Pri tome bi svaka grupa revidirala svoj narativ na svom jeziku, što bi kasnije bilo prevedeno na engleski jezik, kao i na jezik kojim govore pripadnici druge grupe, kako bi mogli diskutirati zajedno ali i u odvojenim grupama.

Na kraju projekta obje strane su se približile jedna drugoj, a verzije koje će biti štampane u školama u Palestini i Izraelu tokom eksperimentalne faze su prepoznate kao djelimično zajednički narativi koji ipak nikada neće biti interpretirani na isti način. Iako je ovaj projekat trebao imati praktični značaj, proces komunikacije i obostranog uvažavanja je ono što ga je izdvajalo i dalo mu na značaju. Ipak, na kraju je dogovoreno kako će finalna verzija udžbenika ipak imati „prazni prostor“ između dva narativa, kako bi se omogućilo učenicima i nastavnicima da stvore novu, treću verziju i treći narativ.

Prema Pingelu (2008), dvije su stvari od velikog značaja u ovom slučaju:

1. kroz proces komuniciranja svaki „nacionalni“ narativ postaje otuđen od zvaničnih verzija i samim tim pobija pojam nepromjenljivog nacionalnog narativa. To konkretno znači sljedeće: prezentirati palestinski narativ (ili dio njega) izraelskim studentima (i obrnuto) ne pruža samo uvid u razmišljanje „protivnika“, nego i mijenja ličnu percepciju i pristup vlastitoj historijskoj tradiciji.

2. prva verzija dvojnog narativa nastala kao rezultat projekta Instituta za istraživanje mira na Bliskom Istoku objavljena je u francuskom i italijanskom izdanju i primjenjuje se u školama u dvije zemlje. U obje knjige je izostavljen prazni prostor na stranicama između dva narativa čime je zanemaren ključni cilj projekta – stalni rad na približavanju dviju verzija. Prezentacija samo dvije verzije odgovara zapadnoevropskom shvatanju multiperspektivnosti u nastavi,

iako u ovom slučaju nastavnici padaju u zamku osnaživanja razlika među narativima a samim tim i učenicima.

c) Treći primjer – Peru

Jedan novinar je priču o situaciji u Peruu objasnio sintagmom „historija i histerija“ (Paulson, 2009.) koja demonstrira nesposobnost zvaničnog narativa da objasni prošlost. Također, verzija koja postoji u srednjoškolskim udžbenicima historije a koju zagovara peruanska Komisija za istinu i pomirenje, znatno više je bazirana na stereotipima i rasizmu nego na otkrivanju strukturalnih uzroka peruanskog konflikta (Pingel, 2008). Pored toga, Komisija zagovara zaobilaženje predavanja o sukobima iz prošlosti.

Peruanski udžbenici historije su u potpunosti „odvojeni“ od priče o sukobima, nasilju i teroru, budući da se te teme ili ne spominju, ili su obrađeno vrlo šturo. 2008. godine tadašnja kongresmenka APRA partije, Mercedes Cabanillas, izjavila je na državnoj televiziji kako peruanski udžbenici historije sadrže „izvinjenje za terorizam“ dok predstavljaju konflikte kao obični sukob dviju strana bez jasnijeg objašnjenja njegovog uzroka i povoda (Paulson, 2009).

Nejasnoća oko načina na koji će sukobi iz prošlosti biti predstavljeni u udžbenicima historije duboko je ukorijenjena ne samo u Ministarstvu obrazovanja nego i u drugim organima koji su se suprotstavili odluci Komisije za istinu i pomirenje prema kojoj ne treba pisati o nasilju iz prošlosti. Također, mnogi od stereotipa koje je Komisija istakla kao ključne uzroke za nastanak sukoba u prošlosti Perua se ponovo pojavljuju u skraćenoj verziji koja je predstavljena u udžbeniku (Paulson, 2009). Pored toga, ta skraćena verzija „zvanične historije“ umnogome doprinosi nastanku „novih sukoba“ unutar narativa iz prošlosti (Apple, 2004, xii).

d) Četvrti primjer – Sjeverna Irska

Dosadašnja istraživanja u Sjevernoj Irskoj su pokazala kako način podučavanja historije posjeduje određeni potencijal da izazove politički i emocionalno obojene narative da daju svoj doprinos izgradnji mira (Barton i McCully, 2005). Snaga tog pristupa leži u četiri međusobno povezane oblasti.

Kao prvo, nastava historije je organizirana na način da pruži studentima osnov za kritički osvrt i analizu; drugo, ohrabruje ih u shvatanju kako je interpretacija činjenica iz prošlosti samo diskurs u kojem postoji prostor za alternativne verzije; treće, potiče se empatija u razumijevanju i prihvatanju Drugog i četvrto, promoviraju se demokratske vrijednosti (Barton i McCully, 2005).

Cjelokupni projekat nastave historije koji je zastupljen u Sjevernoj Irskoj baziran je na ideji prihvatanja Drugog i njegovog narativa. Kao takav, on ima za cilj da kod nastavnika i učenika razvije osjećaj za različitosti, ali i da im omogući pružanje kritičkog osvrta i analize predstavljenog. U tom smislu, multiperspektivnost u nastavi ima mnogo prednosti nad jednodimenzionalnim metodom koji ne ostavlja prostor za dalju raspravu i analizu.

Bosna i Hercegovina – nastava historije u podijeljenom društvu

Bosna i Hercegovina je zemlja u kojoj nastava historije trpi mnogo više zbog političke situacije i načina uspostave mira nego zbog pedagoških metoda. Dejtonski sporazum iz 1995. godine „potvrdio“ je i tri odvojena nastavna plana i programa za tri konstitutivna naroda u BiH. Na taj način je i obrazovanje postalo polje političkih igara i podjela. Zbog toga danas

postoje tri različita nastavna plana i programa u okviru dva entiteta: Federaciji BiH i Republici Srpskoj.

Kada je društvo etnički podijeljeno, to se najviše ogleda u nastavi historije, geografije, književnosti i umjetnosti, budući da svaka strana nastoji istaći svoju vlastitu historiju, svoje pisce i umjetnike, a zanemariti Drugog. Lokalni političari su instrumentalizirali obrazovne institucije u pogledu njihovog utjecaja naglašavajući kulturalne razlike i razdvajajući ih pri tome. Uprkos naporima međunarodne zajednice i lokalnih institucija da se ostvari reforma nastavnih programa i udžbenika do 2000. godine, ove institucije nisu uspjele prevazići postojeće parametre postavljene Dejtonskim sporazumom (Pingel, 2008). Slučaj BiH je samim tim i primjer kako kontradiktorne snage mogu definirati nastavu historije u procesu obnove i pomirenja.

Generacije od kojih se očekuje kreiranje novog nastavnog plana i programa također su bile direktno involvirane u konflikt koji sada treba biti objektivno prikazan u udžbenicima historije. Zbog toga je Parlamentarna skupština Vijeća Evrope donijela rezoluciju o „Obrazovanju u BiH“ 2000. godine u kojoj su predložene smjernice za nastavu o posljednjem ratu (1992. – 1995.). Na taj način su historičari iz sve tri etničke skupine dobili priliku da sa međunarodnim ekspertima razviju zajednički pristup toj temi (Karge & Batarilo, 2008).

Iako su još uvijek na snazi, smjernice nisu stimilirale rad na udžbenicima nego su samo kreirale vakum koji je blokirao intelektualnu znatiželju i razvoj novih pristupa nastavnom procesu (Pingel, 2006). Slična situacija je i u Ruandi, gdje je vlada donijela odluku o prestanku izvođenja nastave historije sve dok jedinstveni dogovor nije postignut (Pingel, 2008). Ipak, to će se teško postići u BiH, budući da je podijeljenost jako izražena, a prisjećanje na sukob iz prošlosti još uvijek budi mnogo emocija i sjećanja. Međutim, istraživanja iz BiH i Ruande su pokazala kako učenici žele učiti o ratu i genocidu (Pingel, 2008).

Međunarodna zajednica je u slučaju BiH intervenirala u nastavni plan i program u drugoj fazi rekonstrukcije (budući da je prva bila posvećena obnovi škola i saniranju materijalne štete). Komisija koju su činila tri predstavnika konstitutivnih naroda uz superviziju međunarodnih eksperata, analizirala je udžbenike historije s ciljem otklanjanja „neodgovarajućih“ i „uvredljivih“ materijala koji bi se mogli smatrati diskriminatornim iz pozicije nekog od tri pripadnika konstitutivnih naroda, ali i prema međunarodnoj konvenciji o ljudskim pravima (Pingel, 2008).

Autori i izdavači su bili dužni izmijeniti udžbenike u skladu sa postignutim dogovorom. Međunarodna komisija je nakon toga poslala predstavnike UNESCO-a koji su imali zadatak nadgledanja izvođenja nastave historije u školama. Naravno, to je izazvalo brojna negodovanja i proteste u javnosti, a također je i podstaklo učenike da traže i čitaju „zabranjene“ izvore. U trećoj fazi, međunarodna zajednica je ostvarila saradnju sa ministarstvima obrazovanja s ciljem organiziranja pregleda i provjere rukopisa prije štampanja. Iako je rad ovih komisija umnogome „neutralizirao“ jezik i isključio ekstremne interpretacije, ni u kom slučaju nije promijenio stavove i gledišta eksperata iz tri konstitutivna naroda niti je došao do jednog jedinstvenog udžbenika historije koji će se koristiti na području BiH (Pingel, 2008).

Procedura koja je usvojena oko udžbenika reflektira današnju sliku podijeljene BiH. Iako su komisije radile na mogućnostima predstavljanja jednog sukoba koji se dogodio u jednoj zemlji (ali u koji su bile uključene i susjedne države), one su ipak djelovale kao trojno tijelo koje donosi tri različite verzije historije. Prema Pingelovom mišljenju (2008), članovi komisije su sebe promatrali kao zastupnike svog konstitutivnog naroda, a ne kao eksperte za obrazovanje, a njihov susret bi bio gotovo nemoguć bez uključivanja međunarodne zajednice.

Sljedeći korak se sastojao i pisanju novih udžbenika historije. 2003. godine su razvijene smjernice za pisanje udžbenika historije i geografije koje su trebale poslužiti kao

osnov za razvijanje balansirano, komparativnog i multiperspektivnog narativa. „Smjernice za autore udžbenika historije i geografije“ su jednoglasno usvojene i prosljeđene ministarstvima obrazovanja, nakon čega su nakon tri godine i zvanično potpisane i samim tim postale sastavni dio odluke o prihvatanju udžbenika za štampu (Pingel, 2008).

Prvi udžbenik napisan prema Smjernicama i odobren 2007. godine u jednom kantonu ubrzo je postao meta kritika zbog nepominjanja masakra koji su Srbi počinili nad Bošnjacima u Prvom i Drugom svjetskom ratu (Pingel, 2008). Sposobnost za prihvatanje odgovornosti i priznavanje počinjenih zločina još uvijek je jedan od ključnih problema sa kojim se susreću autori udžbenika historije, a zasigurno je to i jedan od razloga što period od 1992. do 1995. nije pomenut u okviru dva od tri udžbenika historije koji se koriste u BiH danas. Upitno je i koliko samo prepoznavanje i priznavanje zločina može doprinijeti pomirenju i suživotu.

Jasno je da autori udžbenika i eksperti iz oblasti obrazovanja odbijaju da koriste materijal sa međunarodnih sudova i tribunala lociranih izvan granica njihovih država, budući da te sudove smatraju pristrasnim (Čorkalo et al. 2004,147). Također, upotreba dokumenata sa suđenja u procesu pomirenja je ograničena, što je zajedničko za bivšu Jugoslaviju i Ruandu. Biro i saradnici (2004, 200) su zaključili kako rezultati istraživanja predstavljaju ulogu Međunarodnog krivičnog tribunala za bivšu Jugoslaviju u promoviranju mira u Hrvatskoj i BiH kao problematičnu. Također, vrlo je upitno koliko zapravo presude tribunala u slučaju bivše Jugoslavije mogu doprinijeti faktoru priznavanja počinjenog zločina, a još manje u kolikoj mjeri doprinose pomirenju na prostoru bivše Jugoslavije (ako uopće i doprinose).

Udžbenici historije u BiH danas – trojni narativ ili trostruka šutnja

Kakva je situacija sa udžbenicima historije u BiH srednjim školama danas? Kao što je i očigledno, kroz nastavu historije ogledaju se ne samo datumi, činjenice i biografije, nego i stavovi prema Drugom, nacionalni identitet i vlastiti položaj.

Međunarodna zajednica je sa svojim Smjernicama umnogome ograničila autore udžbenika u BiH, tako da je još uvijek zabranjeno pisati o proteklom ratu, kao i navoditi događaje koji se, direktno ili indirektno, mogu povezati sa dešavanjima iz 1992. Zbog toga je i mali broj analiza sadržaja udžbenika historije, jer se smatra kako samo „povinoвање“ Smjernicama potvrđeno odobrenjem ministarstava za obrazovanje podrazumijeva tri usklađena narativa „šutnje“ o bliskoj prošlosti.

Ipak, vjerski i nacionalni Drugi nije predstavljen samo u „prešućenim“ poglavljima o ratu u BiH, on je zastupljen i u poglavljima koja nisu „zabranjena“, iako se detaljnijom analizom mogu uočiti tri različito „obojena“ narativa. Zbog toga će u ovom radu biti predstavljena analiza sadržaja poglavlja „Raspad SFR Jugoslavije“ u tri trenutno (školska 2012/2013 godina) korištena udžbenika historije u Federaciji BiH, Republici Srpskoj i dijelovima BiH u kojima se nastava izvodi prema hrvatskom nastavnom planu i programu. Razlog za odabir ove teme ogleda se u činjenici da je to posljednji opisani događaj u okviru tri udžbenika koji se odnosi na period neposredno prije izbijanja rata u Hrvatskoj i u BiH. Samim tim, očekuje se da će različiti narativi, kao i naglašavanje uloge pojedinih susjednih zemalja, ukazati na položaj i predstavljanje vjerskog i nacionalnog Drugog, ali i objelodaniti naznake (ako već ne i opisani cjelokupni period) dešavanja poslije 1991. godine,

Istraživanje ima za cilj:

1. utvrditi razlike u predstavljanju značajnih događaja iz prošlosti BiH (raspad SFRJ, rat u BiH 1992-1995) u tri udžbenika historije za četvrti razred srednje škole koji se trenutno

(školska 2012/2013) koriste u FBiH, Republici Srpskoj i u područjima koja rade prema hrvatskom nastavnom planu i programu.

2. utvrditi da li postoje razlike u predstavljanju položaja vjerskog i nacionalnog Drugog u okviru značajnih događaja iz prošlosti BiH.

Istraživačke hipoteze:

1. Postoje značajne razlike u opisu uzroka i događaja vezanih za raspad SFRJ u tri različita udžbenika historije.

2. Postoje značajne razlike u učestalosti pominjanja susjednih država (Srbija, Hrvatska) u tri različita udžbenika historije.

3. Postoje značajne razlike u učestalosti pominjanja i detaljnog opisivanja sljedećih historijskih događaja: rat u BiH 1992-1995, rat u Hrvatskoj i NATO bombardovanje Srbije.

Metod

U radu je korištena metoda analize sadržaja. Značajni historijski događaji su analizirani u okviru frekvencije njihovog pojavljivanja u tri udžbenika historije koji se koriste u školskoj 2012/13 godini u dva entiteta i u područjima BiH koja rade prema hrvatskom nastavnom planu i programu:

- Hadžiabdić, H., Dervišagić, E., Mulić, A., Mehić, V. (2007). *Historija-Istorija-Povijest*. Tuzla: Bosanska Knjiga.
- Živković, D., Stanojlović, B. (2012). *Istorija za treći razred gimnazije prirodno-matematičkog i za četvrti razred gimnazije opšteg i društveno-jezičkog smjera*. Istočno Sarajevo: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Matković, H., Mirošević, F., Goluža, B., Šarac, I. (2003). *Povijest 4 – Udžbenik za četvrti razred gimnazije*. Mostar: Školska naklada i Zagreb: Školska knjiga.

Udžbenici su također analizirani u pogledu jezika na kojem su napisani, izdavača i mjesta izdavanja, te stepena u kojem analizirani sadržaj prati Smjernice za pisanje i ocjenu udžbenika historije za osnovne i srednje škole u BiH propisane od strane Komisije za izradu smjernica koncepcije novih udžbenika historije u BiH iz aprila 2005. godine.

Rezultati

Iako Smjernice za pisanje udžbenika postoje, rezultati analize sadržaja pokazuju kako nijedan od tri trenutno korištena udžbenika nije napisan na način da ih u potpunosti slijedi. To se posebno odnosi na udžbenik koji se koristi na područjima BiH koja rade prema hrvatskom nastavnom planu i programu, a u okviru kojeg je period rata u BiH (ali i u Hrvatskoj), opisan u cjelosti.

Također, razlike se ogledaju i u načinu na koji je opisan raspad SFR Jugoslavije, posebno kada je u pitanju naglašavanje uloge susjednih zemalja kao i frekventnost pominjanja susjednih zemalja. Naime, udžbenik koji se koristi u Republici Srpskoj najviše pominje Srbiju

i njenu ulogu u procesu raspada Jugoslavije, dok udžbenik koji se koristi u okviru hrvatskog nastavnog plana i programa naglasak stavlja na Hrvatsku, njenu ulogu, ali i na kasnija dešavanja u toku domovinskog rata (u okviru svih dešavanja u ovom udžbeniku prvo se opisu dešavanja u Hrvatskoj, pa tek onda u BiH).

Ček-liste koje su korištene za analizu sadržaja date su u Prilogu 7 (ček-lista za određivanje frekvencije pojavljivanja određenih tema u okviru tri udžbenika) i Prilogu 8 (ček-lista za određivanje frekvencije pominjanja BiH, Srbije i Hrvatske u okviru poglavlja „Raspad Jugoslavije“ u tri udžbenika).

Učestalost opisivanja historijskih događaja iz perioda 1990-1999

Postoje značajne razlike u frekventnosti pominjanja pojedinih važnih historijskih događaja kao i susjednih zemalja u zavisnosti od toga za koji nastavni plan i program je udžbenik namijenjen i gdje se koristi (FBiH, RS, hrvatski nastavni plan i program).

Tabela 1 Frekventnost pojavljivanja određenih tema u okviru tri udžbenika

TEMA	Udžbenik koji se koristi na području FBiH		Udžbenik koji se koristi na području RS		Udžbenik koji se koristi u okviru hrvatskog nastavnog plana i programa	
	Broj stranica (f)	Broj redova u tekstu (f)	Broj stranica (f)	Broj redova u tekstu (f)	Broj stranica (f)	Broj redova u tekstu (f)
Raspad SFRJ	4	154	1.5	51	6	167
Rat u BiH 1992-1995 (naveden samo datum početka rata)	1	5	0	0	(opisan cijeli period rata)	-
Rat u BiH 1992-1995 (opisan cijeli period rata)	0	0	0	0	6	120
Rat u Hrvatskoj	0	0	0	0	6.5	127
NATO bombardovanje Srbije	0	0	0	0	0	0

Kao što je i prikazano u Tabeli 1, udžbenici koji se koriste u FBiH i Republici Srpskoj slijede Smjernice za pisanje i ocjenu udžbenika historije za osnovne i srednje škole u BiH (Komisija za izradu smjernica koncepcije novih udžbenika historije u BiH, 2005.), te se u okviru njih uopće ne obrađuju teme rata u BiH (1992.-1995.), kao ni rata u Hrvatskoj i NATO bombardovanja Srbije. Ipak, iako u okviru sadržaja udžbenika koji se koristi na području

FBiH nije pomenuta tema rata u BiH, iz predgovora autora se može primijetiti kako je ista „lagano“ provučena:

„Pred sobom imate udžbenik historije za četvrti razred gimnazije. Ovaj udžbenik obrađuje svjetsku, evropsku i bosanskohercegovačku historiju kraja XIX i cijelog XX stoljeća. To je vrijeme u kojem su se odvijali veoma važni događaji i procesi za historiju čovječanstva. Tada su se desila i dva velika svjetska rata, niz lokalnih sukoba, dekolonizacija, raspadanje komunističkog i socijalističkog sistema, veliki tehnički pronalasci, napredak u nauci, medicini... U ovom vremenu čovjek 'osvaja' svemir, razvija se i širi demokratija, nastaju nove samostalne nacionalne države. Osobito je važno spomenuti da je u ovom periodu formirana i nezavisna država Bosna i Hercegovina, nakon teškog i strašnog rata koji je protiv nje vođen svim sredstvima.“ (Hadžiabdić et al., 2007, 5)

Također, udžbenik koji se koristi na području Republike Srpske na samom kraju poglavlja „Jugoslavija poslije Drugog svjetskog rata“ u okviru kojeg je opisan raspad Jugoslavije ima navedenu sljedeću uputu za učenike/čitaoce:

„O događajima iz naše najbliže prošlosti (poslije 1991. godine) možete saznati na osnovu razgovora sa savremenima događaja (nastavnicima, roditeljima, učesnicima događaja) kako i iz drugih izvora (štampa, dokumenta, fotografije, dokumentarni filmovi i dr.). O prikupljenim informacijama razgovarajte na časovima istorije – seminarskih vežbanja.“ (Živković i Stanojlović, 2012, 163)

Navedena uputa implicira da, iako nisu opisani u knjizi, događaji poslije 1991. godine (rat u BiH, rat u Hrvatskoj, NATO bombardovanje Srbije) mogu biti obrađeni na časovima historije, što nije u skladu sa Smjernicama. Također, važno je napomenuti kako su tri udžbenika pisana na tri jezika: bosanskom (latiničnim pismom), hrvatskom (latiničnim pismom) i srpskom (ćiriličnim pismom). Pri tome se iz posljednjeg citata preuzetog iz udžbenika historije koji se koristi na području Republike Srpske može primijetiti jezička nedosljednost koja se ogleda u miješanju ekavskog i ijekavskog književnog izgovora („poslije“ i „vežbanja“), što implicira pravopisnu nekorektnost.

Na temelju navedenog može se zaključiti da, iako oba udžbenika ne sadrže poglavlja posvećena temama poslije 1991. godine (rat u Hrvatskoj i BiH, NATO bombardovanje Srbije), oni ostavljaju mogućnost rasprave i razgovora o istim, kako u okviru predavanja tako i u okviru vježbi.

Međutim, udžbenik koji se koristi u okviru hrvatskog nastavnog plana i programa u potpunosti obrađuje teme rata u BiH i rata u Hrvatskoj. NATO bombardovanje Srbije nije pomenuto, ali je opisano bombardovanje Republike Srpske od strane Sjedinjenih Američkih država:

„Na prijetnju NATO-A da će bombardirati srpske položaje, Srbi su uhvatili 370 vojnika UN-a i kao taoce ih vezali uz stabla ili stupove blizu svojih vojnih objekata. Sve je to navelo zapadne sile da poduzmu energičnu akciju, pa su od 30. kolovoza do 13. rujna 1995. izveli permanentne zračne udare na Republiku Srpsku, paralizirali su njezinu obranu i slomili ionako slab moral njezine vojske.“ (Matković et al., 2003, 282)

Ipak, to nisu jedine razlike koje se mogu uočiti između pomenuta tri udžbenika. Naime, u okviru poglavlja koja opisuju raspad Jugoslavije, događaj održavanja i prekida XIV kongresa Saveza komunista Jugoslavije (SKJ) je opisan na (kada su u pitanju razlozi prekida održavanja kongresa) različite načine.

Primjer 1: Citat iz udžbenika koji se koristi prema nastavnom planu Republike Srpske

„Da bi se spriječio raspad zemlje, od rukovodstva SKJ traženo je da se hitno održi vanredni kongres što je ostvareno. (Kongres je održan u Beogradu od 20. do 22. januara 1990.). Protagonisti razbijanja Jugoslavije dobro su znali da na nivou zemlje postoje još samo dva koheziona faktora: SKJ i JNA. Zato su oni, po unaprijed pripremljenom planu, odlučili da razbiju naprije jedan (SKJ), pa onda drugi (JNA) faktor zajedništva. Tako se i dogodilo. Slovenačka delegacija, podržana od rukovodstva SK Hrvatske napustila je zasjedanje, tako da XIV kongres nije završio rad. SKJ se kao politička organizacija ugasio.“ (Živković i Stanojlović, 2012, 163)

Primjer 2: Citat iz udžbenika koji se koristi prema nastavnom planu FBiH

„Do kulminacije političke krize došlo je na XIV kongresu SKJ. Na ovom kongresu došlo je do raspada SKJ kada su zbog nesuglasica sa srbijanskim predstavnicima predstavnici Slovenije i Hrvatske, a zatim i BiH i Makedonije napustili zasjedanje. Svi ovi događaji nagovijestili su veliku političku krizu u SFRJ koja se počela raspadati.“ (Hadžiabdić et al., 2007, 172-3)

Primjer 3: Citat iz udžbenika koji se koristi prema hrvatskom nastavnom planu

*„SK Srbije tada je isforsirao održavanje kongresa SKJ. Milošević se nadao da će na kongresu osigurati prevlast u vrhu jugoslovenske Partije, što bi mu omogućilo konačno ostvarenje postavljenog cilja. Kongres je održan u siječnju 1990. godine, ali su se tijekom rada kongresa iskazale dvije koncepcije. SK Srbije tražio je obnovu jedinstvenog SKJ, a SK Hrvatske i SK Slovenije tražili su potpunu transformaciju SKJ u savez republičkih partija. Radilo se ne samo o strukturi Partije već i o ravnopravnosti republika i o traženju rješenja za izlazak iz ekonomske krize. Tijekom rasprave delegati Srbije i Crne Gore iskazali su veliku agresivnost, grubo napadajući delegate iz Hrvatske i Slovenije, pa su oni napustili kongres. Preostali delegati zaključili su da se kongres odgodi. No kongres nikada nije nastavljen, pa je prekid označio **raspad SKJ**. Tako je nestala ona politička organizacija koja je partijsku državu držala na okupu.“* (Matković et al., 2003, 267)

Iz navedenih citata primjetna je razlika u opisu ciljeva i motiva za organiziranje XIV kongresa SKJ, kao i načina njegovog odvijanja i uzroka za prekid. Ono što je i na osnovu Tabele 1 uočljivo jeste da udžbenik koji se koristi u Republici Srpskoj jako malo stranica posvećuje pitanju raspada Jugoslavije, dok u tome prednjači udžbenik koji se koristi prema hrvatskom nastavnom planu i programu. Također, u okviru tog udžbenika opisani su događaji vezani za rat u Hrvatskoj i rat u BiH i to u okviru dva odvojena poglavlja: „Domovinski rat“ i „Rat u Bosni i Hercegovini“.

Učestalost navođenja susjednih zemalja (Hrvatska, Srbija)

Kada je u pitanju frekvencija pominjanja susjednih zemalja (Hrvatske i Srbije) u okviru poglavlja koje se tiče raspada Jugoslavije, također postoje razlike između tri analizirana udžbenika, što je predstavljeno u Tabeli 2.

Tabela 2 Frekvencija pominjanja BiH, Srbije i Hrvatske u okviru poglavlja „Raspad Jugoslavije“ u tri udžbenika

Frekventnost pominjanja BiH/Srbije/Hrvatske	Udžbenik koji se koristi na području FBiH	Udžbenik koji se koristi na području RS	Udžbenik koji se koristi u okviru hrvatskog nastavnog plana i programa
BiH²	18	0	16
Srbija³	5	6	15
Hrvatska⁴	8	1	34

Bosna i Hercegovina se kao država u okviru poglavlja „Raspad Jugoslavije“ najčešće pominje u udžbeniku koji se koristi u FBiH (18 puta), te u udžbeniku koji se koristi u okviru hrvatskog nastavnog plana i programa (16 puta). Udžbenik iz Republike Srpske niti jednom ne pominje BiH u okviru poglavlja o raspadu Jugoslavije, dok Hrvatsku pominje samo jedanput, a Srbiju 6 puta. Također, udžbenik koji se koristi u sklopu hrvatskog nastavnog plana i programa najviše obrađuje situaciju koja se odvijala u Hrvatskoj kao i položaj Hrvatske za vrijeme raspada Jugoslavije, pomenuvši je 34 puta. U okviru udžbenika iz FBiH najviše se pominje BiH, zatim Hrvatska (8 puta) i Srbija (5 puta).

Iz prethodnih kvantitativnih podataka uočljivo je kako i u okviru jednog poglavlja dva udžbenika koja se koriste na prostoru BiH (jedan u okviru nastavnog plana i programa Republike Srpske, a drugi u sklopu hrvatskog nastavnog plana i programa) mnogo više pažnje posvećuju dešavanjima u susjednim zemljama (Srbija i Hrvatska) nego dešavanjima u BiH. Razlike u pristupu umnogome utječu i na razvoj i shvatanje identiteta adolescenata. Osjećaj pripadnosti se na taj način dijeli na tri kada je Bosna i Hercegovina u pitanju, a kvalitativne razlike u predstavljanju pojedinih događaja kao i vjerskih i nacionalnih Drugih također vode ka različitom tumačenju istih i zauzimanju drugačijih stavova kako prema drugim dijelovima vlastite zemlje tako i prema susjednim zemljama.

Nesigurnost identiteta i motiv pripadanja

Hogg i Abrams (1993) definiraju nesigurnost kao osnovnu motivaciju za identifikaciju i pripadnost određenoj grupi. Osjećanje nesigurnosti o sebi i vlastitim percepcijama, stavovima i ponašanjima oslikava identitet osobe i njegov/njen doživljaj selfa kako odbojnog (Hogg, 2009). U slučaju da osoba ima izgrađene odbrambene mehanizme, on/ona će biti u stanju osloboditi se osjećaja nesigurnosti i nepoželjnosti, međutim, ukoliko su odbrambeni

² Koliko puta se pominje BiH u okviru obrađene teme raspada SFRJ (kako bi se utvrdilo da li se u određenom nastavnom planu i programu posebno naglašava BiH, ili neka od dvije susjedne zemlje, Srbija ili Hrvatska)

³ Koliko puta se pominje Srbija u okviru obrađene teme raspada SFRJ

⁴ Koliko puta se pominje Hrvatska u okviru obrađene teme raspada SFRJ

mehanizmi zakazali, ili nisu dovoljno razvijeni, nesigurnost se doživljava kako prijetnja koja podržava povećanu zaštitu ili bijeg (Hogg, 2009).

Prema Hoggovoj teoriji nesigurnosti identiteta, identificiranje sa grupom kroz proces samo-kategorizacije se doživljava kao najučinkovitiji način smanjenja osjećaja nesigurnosti. Također, redukcija nesigurnosti je ključni motiv za proces izgradnje socijalnog identiteta (Hogg, 2009.). Proces socijalne kategorizacije selfa smanjuje nesigurnost jer depersonalizira percepciju, stavove i ponašanje članova jedne grupe, kao i njihov odnos prema drugoj grupi. Depersonalizacija drugih također omogućava predviđanje kako će se oni ponašati i djelovati jedni prema drugim, ali i pomaže pri identificiranju osjećaja pripadnosti jednoj grupi (Hogg, 2009).

Dok religija može biti karakteristika jedne društvene grupe, religioznošću se može smatrati produžetak sa kojim se pojedinac identificira i kojem pripisuje svoju ideologiju ili pogled na svijet (Hogg i sar., 1993). Prema teoriji o nesigurnosti identiteta, ljudi su motivirani onda kada osjete nedostatak osjećaja nesigurnosti o selfu (Hogg i sar., 2010). Upravo ta nesigurnost može biti i jak motivator za priključivanje jednog društvenoj grupi (u ovom slučaju grupi koju karakterizira određena religioznost), prihvatanje tog oblika identiteta i, istovremeno, odbacivanje Drugog, drugačijeg i svega onog što on/ona kao takav predstavlja.

Koliko efikasno će grupa smanjiti nesigurnost zavisi od više faktora, od kojih su najznačajniji unutrašnja homogenost, socijalna internakcija, jasnoća unutrašnje strukture, zajednički ciljevi i uvjerenja. U slučaju krize uzrokovane nesigurnošću identiteta, pojedinac će odabrati grupu koja posjeduje navedene karakteristike, pokušavajući pri tom da se identificira sa njenim članovima. Pri tome, preferirat će grupe koje same sebe označavaju kao ekstremne, čiji su stavovi i ponašanja definirani nefleksibilnom ideologijom ili pogledom na svijet, kako i one koje radikalnim stavovima i ponašanjem pokušavaju promovirati i zaštititi grupni identitet (Hogg, 2009). Grupe formirane na taj način dijele zajedničku ideologiju, pogled na svijet i, u većini slučajeva, religijska osjećanja. Iako intrinzično religiozne osobe nemaju potrebu za bijegom u ekstremna područja proizvedenih religijskih narativa, pojedinci koje karakterizira nesigurnost identiteta postaju njihovi redovni „korisnici“.

Sjećanje kao tvorac nove historije

Prema Haraldu Welzeru (2010) istraživanje društvenog fenomena pamćenja je suprotstavljeno problemu da društveno pamćenje nije ni substrat osjetila subjekta koji pamti niti centralni organ operativnog pamćenja u mozgu. Kao posljedica navedenog, društveno pamćenje egzistira isključivo između subjekata a nikada unutar njih, dok oblik njegovog postojanja određuje komunikacija. Samim tim pamćenje u porodici ne služi kao spremnik sjećanja, nego prije kao katalizator za najrazličitije elemente prošlosti koji se trebaju specifično kombinirati između uključenih osoba (Welzer, 2010).

Replikacijom čuvenog Bartlettovog eksperimenta o sjećanju i naraciji Welzer je došao do zaključka da usvajanje i prenos imaginacija prošlosti slijedi šablone koji su specifični za određenu generaciju, što dalje ukazuje na „viskoznost“ društvenog pamćenja (Welzer, 2010). Generacija se može promatrati kao ambivalentan pojam jer s jedne strane ukazuje na kontinuitet života, a sa druge obilježava novi početak (Kuljić, 2009). Ona je, kao takva, važan faktor selektivnog pamćenja, dok različiti generacijski odnosi određuju strukturu društva.

Život u prošlosti može biti jako opasan, jer sprečava napredak i stvaranje vizije budućnosti. Ipak, bez poznavanja prošlosti nema ni napredne vizije budućnosti (Kuljić, 2009). Različite generacijske zajednice tvore i različite zajednice sjećanja, a njihov odnos prema prošlosti definira i njihov vrednosni sistem. Pojam društveno pamćenje se odnosi nadinamičke interakcije između historije, kulture i kognicije.

Na razini pojedinca postoje tri izvora znanja: historija, kolektivno sjećanje i individualna iskustva koja se kombiniraju kako bi se stvorio subjektivni pogled na historijsku stvarnost i jedan „zdravorazumski“ narativ koji se najčešće ispoljava kroz identitet i autobiografski kontekst (Hewer i Roberts, 2012). Ovaj model društvenog sjećanja, koji potiče iz teorije socijalne reprezentacije, pravi razliku između kolektivnog sjećanja, koje je otporno na promjenu, i reprezentacije prošlosti koja se diskutira i širi unutar društvenog miljea, koji ima potencijal da se razvije u nove ili promijenjene perspektive, posebno kada su osjetljive na smjene generacija.

Kada je u pitanju kolektivno sjećanje, jasno je da promjene vremena, politike i vlasti umnogome utječu na promjenu načina na koji se određeni događaji (ne)predstavljaju u knjigama, udžbenicima, medijima, itd. Takva situacija je prisutna i u BiH nakon 1990. godine.

„Promjenom političkog konteksta nakon 1990. godine tako definirano sjećanje na Drugi svjetski rat nije imalo podršku novih vlasti, a time je nestala i potreba za postojanjem državne institucije koja bi ga promovirala. Nakon iniciranja preimenovanja Muzeja revolucije Bosne i Hercegovine 1990. godine, ime mu je zvanično promijenjeno 1993. godine u Historijski muzej Bosne i Hercegovine, a nova ključna namjena mu je bila promoviranje državnosti i državnog kontinuiteta Bosne i Hercegovine, što se vidi iz tvrdnje da je 'ovo jedini Muzej koji tretira kompletnu historiju Bosne i Hercegovine od njenog prvog spominjanja u historijskim izvorima... do danas', navedene na službenoj internetskoj stranici Historijskog muzeja. Dvije današnje stalne izložbene postavke su "Bosna i Hercegovina kroz stoljeća" i "Opkoljeno Sarajevo", od kojih je prva tematski vezana za spomenutu glavnu namjenu toga muzeja. Druga stalna izložba, koja je otvorena 2003. godine, posvećena je temi rata od 1992. do 1995. godine, s tim da je geografski limitirana na prezentiranje i interpretaciju muzejskih eksponata s područja glavnoga grada Bosne i Hercegovine. Neki od eksponata koji su postojali prije prenamjene ovoga muzeja ostali su izloženi u njegovom prostoru, a pojedine povremene izložbe koje su postavljene nakon 1995. godine djelomično su ili u potpunosti vezane za teme iz Drugog svjetskog rata, kao što su 'Tito u Bosni i Hercegovini' i izložba o stradanju Roma u Drugom svjetskom ratu.“ (Karačić et al., 2012, 32-33)

Prije početka rata u BiH Muzej revolucije Bosne i Hercegovine igrao je ključnu ulogu u promoviranju službenog narativa o značaju partizanske borbe i Komunističke partije u Jugoslaviji u Narodnooslobodilačkom ratu, da bi promjenom politike i vlasti i njegova uloga bila izmijenjena. Na taj način je muzej, koji je do tada bio hram jednog sjećanja i određenih generacija, dobio u potpunosti nova sjećanja koja će pamtiti i posjećivati neke nove generacije.

Nakon potpisivanja Daytonskog mirovnog sporazuma razvijenesu različite politike sjećanja pojedinih političkih stranaka i nestranačkih organizacija prema ratu u Bosni i Hercegovini od 1992. do 1995. godine, što je značajno utjecalo i na interpretaciju kolektivnih sjećanja. Komemoracije važnih događaja iz Narodnooslobodilačkog rata nakon pada jugoslavenskog socijalističkog režima postale su dijelom sjećanja o podjelama u Bosni i Hercegovini od 1992. godine do danas. Od podjelena Tjentištu 2006. godine komemoracije važnih događaja iz partizanske borbe su ponovo dobile na važnosti u politikama sjećanja pojedinih stranaka, a političari su ih počeli češće posjećivati koristeći ih za svoju medijsku promociju (Karačić et al., 2012).

Na isti način na koji su drugi elementi prošlosti „ušetali“ u muzeje, medije i svakodnevne razgovore, tako su našli svoje mjesto i u udžbenicima historije. Nove generacije će zasigurno stvoriti svoje narative, a zajedno sa njima razvijat će se i njihov nacionalni identitet i religijska pripadnost. Ipak, koliko u svemu tome reforma nastave historije može doprinijeti? To je pitanje na koje su eksperti za obrazovanje pokušali odgovoriti multiperspektivnošću.

Rekonstrukcija nastave historije u Bosni i Hercegovini : za i protiv multiperspektivnosti

Reforma nastave historije u svrhu pomirenja i suživota u postkonfliktnom društvu podrazumijeva dvije mogućnosti: konstrukcija zajedničkog narativa koji bi bio široko prihvaćen, ili prezentiranje međusobno sukobljenih narativa s ciljem njihove analize i rasprave.

Prva metoda se odnosi najviše na podijeljena, postkonfliktna društva u kojima je najsigurnije odabrati jedan narativ za koji se smatra da će biti prihvaćen od strane većine te na taj način izbjeći dalje sukobe. Ipak, ne može se pouzdano tvrditi da bi tako nešto bilo i najsigurnije, budući da je i u toj situaciji teško izbjeći otpor manjine koja se ne slaže sa ponuđenim narativom. U slučaju kada se ponudi više narativa, postoji mogućnost za otvorenu diskusiju, ali jednako tako i za grupiranje i odabir „svog“ narativa, što također stoji u vezi sa razvojem identiteta i osjećaja za pripadnost.

Multiperspektivnost podrazumijeva interpretaciju prošlosti onako kako ona izgleda iz naše perspektive, ali i iz perspektive onih koji su percipirali prošle događaje. Učenjem različitih perspektiva učenici usvajaju bogatije i kompleksnije znanje bazirano na međusobno suprotstavljenim narativima (Stradling, 2003). Međutim, bez obzira na isticanje empatije u pristupu učenicima tokom nastave historije, multiperspektivnost (posebno na način na koji je primijenjena u prethodno opisanom primjeru Izraela i Palestine) ne može biti primijenjena u BiH ukoliko se prije toga ne postigne dogovor o zajedničkoj terminologiji koja će se koristiti u tri (ili možda više!) narativa.

Naime, tokom analize sadržaja tri udžbenika historije utvrđeno je (posebno kada se radi o udžbeniku hrvatskog nastavnog plana i programa) kako se pri opisu pojedinih događaja koriste imenice i pridjevi koji bi mogli biti uvredljivi za pripadnike drugog konstitutivnog naroda. Ukoliko bi multiperspektivnost u nastavi historije bila uvedena u srednje škole u BiH, prvenstveno bi se moralo raditi na rječniku i terminologiji koja se koristi prilikom opisa Drugog, budući da ona sama otežava proces diskusije ali i mogućeg pomirenja.

Također, ukoliko bi se radilo na reformi nastave historije u bosanskohercegovačkim srednjim školama od velike važnosti bi bilo (a što je kasnije zanemareno u slučaju Izraela i Palestine), ostaviti prazni prostor u udžbenicima između tri narativa kako bi učenici i nastavnici imali prostora za diskusiju, analizu i moguću izbor novog narativa. Na taj način bi se učenicima stavilo do znanja kako mogu slobodno i otvoreno diskutirati o svim temama, sve dok ne vrijeđaju dignitet Drugog.

Značaj priznavanja ili prihvatanja odgovornosti za počinjene ratne zločine može (ali i ne mora nužno) dovesti do stvaranja pozitivnije klime i u nastavi historije pa samim tim, dugoročno, do uspostave pomirenja. Ipak, budući da su stavovi o važnosti i ugledu Međunarodnog suda za ratne zločine podijeljeni, samim tim se ne može sa sigurnošću reći da priznavanje krivice, presuda i kazna mogu doprinijeti uspostavi mira, kao ni ujednačavanja narativa.

Međutim, ključno saznanje koje se dobilo ovom analizom jeste da se historija nikada ne uči iz jednog izvora, pa se samim tim nastava i udžbenik mogu promatrati samo kao dodatna sredstva. Baš kao što je u udžbeniku historije iz Republike Srpske i napisano, za sve teme koje nisu obrađene, ili koje su djelimično obrađene, učenici se mogu konsultovati sa

roditeljima, prijateljima, sudionicima događaja, ili jednostavno, pronaći za to relevantne izvore (knjige, internet, mediji). Samim tim, broj narativa sa tri odjednom prelazi na mnogu veću cifru, i postaje gotovo nemoguće pratiti tok informacija i misli. Zbog toga i zagovornici multiperspektivnosti u nastavi historije ne smiju zanemariti činjenicu o postojanju mnogo izvora i nemogućnošću svođenja svih njih na samo jedan mali prazni prostor između tri konstitutivna narativa (i možda još nekoliko nekonstitutivnih).

1.6.2 Socio-kognitivni i fenomenološki aspekti sjećanja na rat u Sarajevu i Istočnom Sarajevu

Velika većina istraživanja u socijalnoj psihologiji posvećena je proučavanju žrtava i počinitelja i njihovih odgovora na nepravde koje je počinila njihova grupa (npr. Castano i Giner-Sorolla, 2006; Leidner i Castano, 2012; Leidner, Castano, Zaiser, & Giner-Sorolla, 2010, Leidner, Li, Petrović i Orazni, 2017), kao i nepravde koje je pretrpjela njihova grupa (npr. Cehajic, Brown, & Castano, 2008; Leidner, Castano i Ginges, 2013). Široko je poznato da kada se suoče sa nepravdama koje su počinili članovi njihove grupe ljudi imaju tendenciju da koriste različite vrste obrambenih mehanizama, poput strategija moralnog razdvajanja (Bandura, 1999, 2002) koje mogu uključivati poricanje, dehumanizaciju žrtava, moralizaciju nasilje usmjereno izvan grupe (u obliku različitih opravdanja i opravdanja počinjenih nedjela). Takve strategije doprinose ne samo opravdanju počinjenih nedjela i sukoba samih sa strane počinitelja, već i nedostatku želje za pomirenjem i nedostatku interesa za traženje pravde (Leidner i sur., 2010). Takođe, takvi odbrambeni mehanizmi dovode do iskrivljenja narativa povezanih sa sukobima, koji se dalje mijenjaju, prepričavaju i prenose u skladu sa određenom strategijom opravdanja.

Međutim, modifikacija narativa kao i stavovi prema pomirenju i pravdi pod utjecajem su obrambenih mehanizama u grupi žrtava. Iskustva viktimizacijemogu lako izazvati osvetoljubiva osjećanja prema pripadnicima grupe koja je označena kao počinitelj zločina što može dovesti do potrebe za odmazdom (Lickel, 2012). Nije neobično da žrtve i njihove porodice žele da prekršitelji (a ponekad čak i njihovi rođaci koji nisu bili direktno uključeni u nepravdu) budu kažnjeni. Na primjer, želja za odmazdom kao kažnjavanjem izvan grupe među jevrejskim Izraelcima i Palestincima, koji se obično samoidentificiraju kao žrtve izraelsko-palestinskog sukoba, očito je potekla iz njihove dehumanizacije dotične antagonističke skupine (Leidner i sur., 2013). Stoga možemo zaključiti da žrtve gotovo uvijek traže odmazdu, posebno u slučajevima većih kaznenih djela, ratnih zločina i genocida. Imajući to na umu, može se pretpostaviti da razumijevanje sukoba zahtijeva integriranje i shvatanje perspektive i počinitelja i žrtava. Takođe, proces zacjeljivanja traume i pomirenja može započeti samo u situacijama kada obje grupe izjave šta tačno misle o sukobu i kakvu perspektivu članovi grupe mogu zauzeti u tom pogledu (Jeftić, 2019a). Međutim, do sada nije provedeno puno istraživanja kako bi se ispitale obje perspektive, tj., perspektive žrtava i počinitelja (ili pripadnika grupa koje su tako označene).

Prema Daiute (2010) prostor bivše Jugoslavije predstavlja fascinantan sistem u razvojnom smislu, jer je mlada generacija koja je rođena u Jugoslaviji iskusila rat i raspad zemlje, a sada živi razdvojena u mnogim zemljama. Na osnovu istraživanja provedenog na području zemalja bivše Jugoslavije, Daiute (2010) je došla do zaključka kako političko nasilje nije zaustavilo i onemogućilo razvoj mladih ljudi koji su ga proživjeli, ali je način na koji su oni te događaje pamtili i apsorbovali utjecao na njih da donose vlastite zaključke i interpretacije istih. Također, u sredinama koje se rapidno mijenjaju (poput poslijeratnih sredina), mladi ljudi su u stanju mijenjati svoje narative u skladu sa samom promjenom društvenog miljea (Daiute, 2010).

U svom kvalitativnom istraživanju narativa mladih ljudi sa područja BiH koji su preživjeli rat Dauite (2010) je došla do zaključka da su isti vrlo kritični po pitanju usvajanja narativa o prošlosti koje dobivaju od svojih roditelja ili iz medija, te su se pokušavali distancirati od istih. Samim tim, često su se preusmjeravali sa priče o traumi na priče o globalnim problemima koji postoje u društvu.

Iako je navedeno istraživanje obuhvatalo analizu narativa i intervjuje, ono nije uključivalo pitanja vezana za pamćenje određenih događaja kroz koji su mladi ljudi prolazili tokom rata u BiH, kao i prenos istih kroz sjećanja. Inače, do sada nije bilo istraživanja na području BiH koja su se ticala sjećanja na traumatske ratne događaje i transgeneracijskog prenosa sjećanja. Ipak, bilo je istraživanja traume i postraumatskog rasta kod osoba koje su preživjele rat u BiH.

Istraživanje postraumatskog rasta kod izbjeglica i raseljenih osoba iz BiH trenutno nastanjenih na području Sarajeva koje su proveli Steve Powell i saradnici (Powell et al., 2003) otkrilo je da su mlađi ispitanici pokazali znatno veći rast nakon doživljene traume, u pogledu percepcije vlastitog položaja, promjena u interpersonalnim odnosima i promjena cjelokupne životne filozofije. Slično istraživanje su 1999. godine proveli Kolesarić i Krizmanić na žrtvama rata u Hrvatskoj. Uočeno je da su ispitanici koji su tokom rata boravili u područjima direktno izloženim ratnim sukobima izvještavali o mnogo više negativnih promjena nego što su to činili ispitanici iz Zagreba i okoline koja nije bila izložena direktnim ratnim dešavanjima. Ipak, do sada nije bilo istraživanja koja su se ticala utjecaja „revizije prošlosti“, tj., različitih ličnih sjećanja na spremnost na pomirenje ili načina na koje direktno ili indirektno doživljena iskustva mogu pomoći ili odmoći pomirenju na ovim prostorima.

Postoje dva nivoa važnosti pomirenja, individualni, na kojem je pomirenje bitno radi održavanja ili postizanja mentalnog zdravlja, i društveni, koji je neophodan zbog dobrobiti cijelog kolektiva (Petrović, 2005). Postoje dva različita ali povezana pristupa praštanju: prvi koji stavlja akcenat na žrtve, a drugi na odnos između žrtava i počinitelja, stoga da bi se obezbijedilo smanjenje stepena PTSP-a, fokus na žrtvi služi da pomogne žrtvi da prepozna ljudske kvalitete zajedničke i žrtvi i počiniocu (Petrović, 2010). U oštrim socijalnim konfliktima veću pažnju je potrebno posvetiti bezuvjetnim i stabilnim karakteristikama konflikta, kao i odnosu koji postoji između strana koje su u konfliktu. U slučaju socio-emocionalnog pomirenja cilj je uspostaviti harmoniju među zaraćenim stranama, dok je u slučaju instrumentalnog pomirenja cilj da obje strane nastave odvojenim sredinama, bez konflikta (Petrović, 2010). Također, postoje razlike u spremnosti na pomirenje ne samo između dvije zaraćene grupe, nego i unutar jedne iste grupe.

Elcheroth i saradnici (2014) su došli do zaključka kako su starije generacije ispitanika uslijed većeg senzibiliteta za povezivanje i solidarnost prema drugim etničkim grupama kroz nekadašnje iskustvo života u „bratstvu i jedinstvu“ koji se odlikovao izrazitom etničkom tolerancijom spremnije na pomirenje nego mlađe generacije. Navedena grupa će biti sklonija da poredi postojeće uvjete života i državno uređenje sa uvjetima življenja u nekadašnjoj jugoslovenskoj republici što će posljedično dovesti do ispoljavanja konstruktivnog patriotizma kao jednog od faktora za javljanje kolektivne krivice. Generacije rođene nakon rata su odrasle u gotovo čistim etničkim sredinama. Ipak, ni u okviru ovog istraživanja se nije došlo do zaključka na koji način osobe koje su proživjele ratne traume pamte te događaje, na koji način prenose ta sjećanja na mlađe generacije (i da li ih uopće prepričavaju i prenose), te da li ta sjećanja postaju „opasna“ sjećanja koja odmažu proces pomirenja, ili se radi o sjećanjima koja kroz dijalog i saradnju mogu dovesti do povećane spremnosti za pomirenje, što je posebno značajno u post-konfliktnoj, podijeljenoj BiH.

Trenutna situacija u BiH koja je rezultat ratnih dešavanja iz perioda 1992-1995, dovela je do formiranja dva entiteta i jednog distrikta, podijeljenih sredina, a, samim tim, i različitih

socijalnih identiteta. Prije rata (1992-1995) grad Sarajevo je činilo šest gradskih općina (Stari Grad, Centar, Novo Sarajevo, Novi Grad, Ilidža i Vogošća), i četiri prigradske općine (Hadžići, Ilijaš, Pale i Trnovo). 1993. godine grad Istočno Sarajevo je formiran od dijelova predratnih općina Novi Grad, Novo Sarajevo, Stari Grad, Trnovo, Pale, cijele teritorije općine Sokolac i naselja Kasindo, Lukavica, Hreša, te je kao takav pripojen Republici Srpskoj. Istočno Sarajevo se do odluke ustavnog suda nazivalo Srpsko Sarajevo. Danas Istočno Sarajevo čine: Istočni Stari Grad, Istočna Ilidža, Istočno Novo Sarajevo, Pale, Trnovo RS i Sokolac. Sarajevo (federalni dio) danas čine: Stari Grad, Centar, Novo Sarajevo, Novi Grad, Ilidža, Hadžići, Ilijaš i Trnovo (federalni dio). Budući da su teritorije nekadašnjih gradskih ali i prigradskih općina podijeljene i kao takve u sklopu Sarajeva ili Istočnog Sarajeva, ne može se u potpunosti govoriti o podijeljenom gradu (bar ne u pravnom smislu te riječi), ali se ipak radi o jednom uskom prostoru koji dijeli zajedničku prošlost jednog „grada“ sastavljenog od nekoliko gradskih i nekoliko prigradskih općina (u periodu bivše Jugoslavije), i dva „grada“, sastavljena od različitih „kombinacija“ tih općina. Tokom i neposredno nakon rata, zbog stalnih fluktuacija stanovništva, izmijenjena je etnička struktura tako da je Istočno Sarajevo naseljeno pretežno srpskim, pravoslavnim stanovništvom, dok u Sarajevu dominiraju Bošnjaci muslimani, zatim Srbi, Hrvati i ostali.

Pošto dosadašnja istraživanja nisu imala za cilj analizirati način na koji se pamte određeni ratni događaji među ispitanicima koji dolaze iz podijeljene post-konfliktne sredine (Sarajevo i Istočno Sarajevo), u ovom istraživanju će se posebna pažnja posvetiti razlikama u individualnim i kolektivnim sjećanjima na rat i načinima na koje ista sjećanja doprinose spremnosti na pomirenje između stanovnika Sarajeva i Istočnog Sarajeva u dvije različite generacijske skupine. Neka od istraživanja iz oblasti socijalnog identiteta (McKeever et al., 1993, Cairns et al., 1998) ukazala su na različite načine prisjećanja i opisivanja istih događaja od strane pripadnika različitih etničkih grupa (u oba slučaja obje grupe su bile u konfliktu). Također, došlo je i do različitih atribucija odgovornosti za iste događaje između pripadnika dvije različite etničke grupe. Društvene grupe oblikuju sjećanje u pogledu konflikta što značajno ovisi od unutargrupnog statusa i jačine unutargrupne reprezentacije. Pripadnost grupi tako čini osnovu za formiranje socijalnog identiteta i pozitivno isticanje vlastite grupe u poređenju sa „tuđim“ grupama (Hogg, 2006). Razvijanje socijalnog identiteta je povezano i sa sistemom zajedničkih uvjerenja, znanja i stavova u pogledu historijskih događaja što se može povezati sa Moscovicijevim (1981) razmatranjem sadržaja socijalnih reprezentacija, kao sistema zajedničkih i dijeljenih uvjerenja o grupi i njenim autsajderima (Dresler-Hawke, Liu, 2006; Petrović, 2005). Zajednička socijalna reprezentacija historije u osnovi je formiranja grupnog identiteta koji je ujednačen sa socijalnim uvjerenjima i stavovima grupe o proteklom konfliktnim događajima (Liu i sar., 1999), posebno ukoliko se ti konflikti ponavljaju iz generacije u generaciju (Bar-Tal, 2007; Bar-Tal, 2003). Zbog toga će se u ovom istraživanju pažnja posvetiti etničko-entitetskoj pripadnosti ispitanika i načinu na koji navedena grupiranja utječu na formiranje sjećanja i izvještavanje o ratnim događajima.

Model pomirenja zasnovan na perspektivi koji su predložili Shnabel i Nadler (2008) teoretizira da žrtve trebaju biti osnažene i cijenjene, dok počinitelji trebaju biti društveno prihvaćeni; stoga se ove dvije potrebe smatraju preduvjetima za pomirenje. Ipak, autori nisu upoređivali odgovore i žrtava i počinitelja, niti su pokušali ispitati pristranost unutar grupe i izvan grupe, jer su analizirali samo odgovore žrtava na poruke koje su počinitelji dostavili / poslali. Li et al (2017) su u svom istraživanju utvrdili da su Srbi koji su vjerovali u superiornost svoje nacije u odnosu na ostalencije više podržavali buduće nasilje nad Bošnjacima i bili manje spremni da se pomire s njima nakon čitanja o zločinima koje su Bošnjaci počinili nad Srbima, ali ne i nakon čitanja ozločinima Srba nad nad Bošnjacima. Međutim, oni također nisu ispitali perspektive i žrtava i počinitelja; stoga se zaključak izvodi

na osnovu podataka dobijenih s jedne strane (jednostrana perspektiva). Pored toga, još uvijek nisu ispitane različite perspektive, kao i načini na koji se sukobljavaju, kao i razlike u interpretacijama prošlih događaja. Stoga će ovo istraživanje pokušati popuniti ove praznine pružajući perspektive i žrtvama i počiniteljima i analizom njihovog doprinosa procesu pomirenja.

1.6.3 Spremnost na pomirenje u post-konfliktnoj podijeljenoj sredini

Koncept „nativ“ se odnosi na priču o događaju ili događajima koja ima jasan početak i završetak i pruža dosljednu i uzročnu vezu o svijetu i/ili grupnom iskustvu (Bruner, 1990; Laszlo, 2008). Pojedini istraživači smatraju kako nativ predstavlja idealnu metaforu za političku psihologiju i njenu sposobnost da poveže „niveo analize na precizan način za koji su se zalagali politički psiholozi od perioda samog osnivanja te discipline“ (Hammack i Pielicki, 2012, 95). S tim u vezi, nativi se analiziraju na dva nivoa:

1. individualni nivo, na kojem nativi predstavljaju životne priče koje pružaju smisao, koherentnost i svrhu životu pojedinca (McAdams, 2006);

2. kolektivni nivo, gdje su nativi „društvene konstrukcije koje su u međusobno odnosu sa nizom historijskih i trenutnih događaja; oni su rezultat kolektivnih iskustava društva koja su utjelovljena u njihov sistem vjerovanja i predstavljaju kolektivni simbolično konstruirani identitet“ (Bruner, 1990, 76).

Beekerman i Zembylas (2010, 2011) su dodali i emocionalnu komponentu nativima, pretpostavljajući da su historijski kolektivni nativi utjelovljeni u određene emocionalne diskurse o kolektivnoj (nacionalnoj) pripadnosti. Na taj način članovi društva koji investiraju jake emocije u određeni historijski nativ sa kojim se identificiraju postaju zarobljeni u njemu, te promjena narativa predstavlja veliki izazov.

Događaji iz prošlosti se obično prepričavaju na način da promoviraju održavanje statusa quo i/ili opravdavaju tvrdnje za koje se određena grupa zalaže (Buckey-Zistel, 2009). Zerubavel (2003) je pokazao kako strategije u konstrukciji kolektivnog narativa, poput strukture protoka vremena (linearna, cirkularna, cik-cak i slično), razdvajanja historijskih perioda jedan od drugog i prezentacija početaka historijskih događaja daje prošlosti značenje koje opravdava postojeće tvrdnje i djela, poput uspostavljanja prava na teritoriju. Također, prema Zerubavelu (2004), prošlost može biti kognitivno prepoznata samo kroz usvajanje adekvatnog društvenog sjećanja na istu i kroz aktivno „prikupljanje“ sjećanja na prošle događaje. Mnemonička sihnronizacija je termin koji podrazumijeva mogućnost postizanja koherentnog/nekoherentnog narativa koji ima veliki značaj za društvo budući da se bitke vode oko onog što treba biti prihvaćeno kao „autentična“ prošlost a šta treba biti odbačeno kao izmišljotina (Zerubavel, 2004).

Moscovici (1988) je definirao glavni (master) nativ kao dominantne skripte koje se mogu identificirati u kulturološkim proizvodima i diskursu. Pri tome je mislio na hegemonie narative koji su usklađeni u jednom društvu. Te skripte sadrže „kolektivne priče koje se kreću od kolektivne historije do pojmova koji se odnose na značenje nasljeđivanja određene društvene kategorije“ (Hammack, 2010, 178). Da bi pojedinac bio integriran u određenu društvenu grupu, on/ona mora usvojiti vladajući master nativ koji je prema Bar-Onu od izuzetnog značaja za izgradnju socijalnog identiteta. Da bi se analizirali, potrebno je fokusirati se na njihov sadržaj, funkcije, konstrukciju, procese promjene i borbu za dominantnost (Bar-Tal i sar., 2014). Ta kategorizacija je bazirana na decenijama intenzivnih istraživanja arapsko-izraelskog konflikta, kao i povezanosti rezultata tih istraživanja sa teoretskim i empirijskim

podacima o drugim dugotrajnih konfliktima, poput onih u Sjevernoj Irskoj i Kipru (Bar-Tal, 2007, 2013). Na taj način je razvijen okvir koji služi kao osnova za promatranje i analizu različitih konflikata i načina njihove validacije. Prema Bar-Talu (2013), master narativ uključuje osam glavnih karakteristika:

1. master narativ opravdava uključivanje u konflikt i njegov razvoj dok u isto vrijeme diskredituje ciljeve druge strane kao neopravdane i nerazumne;
2. master narativ ocrtava opasnosti koje konflikt predstavlja za društvo – prijetnje za egzistenciju članova jedne grupe i njihovih vrijednosti, identiteta i teritorije;
3. master narativ delegitimizira protivnika, što podrazumijeva psihološku dozvolu za povređivanje protivničke grupe;
4. master narativ predstavlja glorifikaciju imidža pripadnika jedne grupe;
5. master narativ predstavlja pripadnike jedne grupe kao jedine žrtve konflikta i suprotstavljene strane;
6. master narativ ohrabruje patriotizam, koji je osnovno sredstvo za mobilizaciju ljudi za postizanje grupnih ciljeva;
7. master narativ naglašava važnost održavanja jedinstva kroz ignoriranje unutrašnjih nesuglasica;
8. master narativ naglašava želju za životom u miru, budući da dugotrajni konflikti dovode do patnje i gubitaka.

Navedene teme su se pokazale kao dominantne u društvima koja su bila uključena u dugotrajne konflikte, poput konflikata Srba, Kosovara, Albanaca, Hrvata i Bosanaca (MacDonald, 2002), Hutua u Ruandi (Slocum-Bradley, 2008), Grka i Turaka sa Kipra (Hadjipavlou, 2007) i izraelskih jevreja (Bar-Tal, 2007). Kako bi odgovorili svim izazovima, narativi koji podržavaju konflikt se formiraju selektivno, kroz pojednostavljivanje, predrasude i distorziju, kao i kroz različite metode (Auerbach, 2010; Baumeister i Hastings, 1997). Neke od tih metoda, prema Bar-Talu i saradnicima (2014) su:

1. oslanjanje na izvore koji podržavaju preovladavajući narativ – narativ je baziran na dokumentima, svjedočenjima, materijalima itd., koji podržavaju osnovne teme master narativa, dok su izvori koji pružaju kontradiktorne informacije ignorirani;
2. marginalizacija kontradiktornih informacija – sadržaji (a posebno informacije koje negativno reflektiraju opravdanost ciljeva grupe ili kolektivnog imidža) koji su kontradiktorni master narativu su minimalno prezentirani i pridana im je minimalna značajnost;
3. preuveličavanje tema koje podržavaju glavni narativ – teme koje podržavaju osnovne ideje master narativa su preuveličane i prenaplašene, posebno one koje se odnose na delegitimizaciju rivala, kao i one koje se odnose na patriotizam;
4. fabrikovanje sadržaja koji podržavaju preovladavajući narativ – ova metoda koristi sadržaje (detalje pa čak i događaje) koji nisu podržani dokazima;
5. izostavljanje kontradiktornih sadržaja – ova praksa se obično naziva „šutnja“ ili „kolektivna amnezija“ (Baumsteier i Hastings, 1997; Winter, 2010);
6. upotreba jezika s ciljem provociranja emocija, sjećanja, kognicija i motivacije koji se odnose na prošle događaje, pri čemu se posebno naglašavaju oni koji podržavaju i naglašavaju master narativ.

Prema Olicku i Robinsu (1998) kolektivna sjećanja predstavljaju aktivnu prošlost koja formira naše identitete. Postoji više načina na koje historijski događaju utječu na kolektivna sjećanja jer se pokazalo da postoji kritični period za izgradnju identiteta (period od dvanaeste do dvadestpete godine života) (Conway, 1997; Pennerbaker i Banasik, 1997; Schuman i Scott, 1989). Smatra se da tokom tog perioda nacionalni događaji imaju najveći utjecaj na pamćenje pojedinca i samim tim na formiranje sjećanja „generacija“ (Mannheim, 1952). Samim tim, sjećanja služe kao dobra podrška formiranju i održavanju koherentnih individualnih i kolektivnih identiteta (Wertsch, 2002). S druge strane, ono što pojedinac pamti je određeno

identitetom koji posjeduje (Gillis, 1994). Sjećanja, socijalne reprezentacije i identiteti su ono što čini formu narativa koji opet posjeduje vremensku dimenziju ljudskog iskustva (Brockmeier, 2002). Sjećanja i reprezentacije „hrane“ grupne i socijalne identitete, ali su istovremeno i determinirani pripadnošću određenoj grupi (Kuzmanić, 2008).

Marja Kuzmanić (2008) je u svom istraživanju kolektivnih sjećanja na raspad Jugoslavije na uzorku Slovenaca i drugih stanovnika bivših jugoslovenskih zemalja sa privremenim boravkom u Sloveniji došla do zaključka kako se proces konstruisanja kolektivnih sjećanja konstantno odvija i pod utjecajem je trenutnog političkog, historijskog i medijskog diskursa koji određuje koji događaji će biti obilježeni kroz komemoracije i zapamćeni. Pojedinci su aktivni interpretatori onog što se oko njih događa i što im je prezentovano, stoga kolektivna sjećanja uvijek obuhvataju širi spektar različitih utjecaja i interpretacija. Kompleksni fenomen kolektivnog sjećanja, identiteta i reprezentacija je dijaloški povezan i uvijek uključuje aktivne pojedince koji se sjećaju, dok ta ista sjećanja nisu jednostavno „utisnuta“, nego su nastala u društvenom okruženju (Kuzmanić, 2008). Stoga, prema Gillisu (1994), identiteti i sjećanja nisu stvari o kojima mislimo, nego stvari sa kojima mislimo, više od svega ostalog.

1.7 Problem i predmet istraživanja

Do sada je proveden veliki broj istraživanja narativa, sjećanja na prošlost i njihovog doprinosa pomirenju, i to ne samo na području psihologije, već i sociologije, političkih nauka i historije (White, 1987; Zerubavel, E., 2003; Zerubavel, Y., 1994; Elkins, 2005; Wertsch, 2002). Dominantni specifični i metanarativi o prošlosti predstavljaju kolektivno sjećanje na društvo, definirano kao prikazi prošlosti koje usvajaju članovi grupe (Kansteiner, 2002). Analizirajući izraelsko-palestinski sukob, Bar-Tal (2013) je došao do zaključka da sukobljeni narativi uključuju nekoliko glavnih tema: pravednost ciljeva vlastite grupe, sigurnost, delegitimizacija, pozitivna slika o sebi, viktimizacija, patriotizam, jedinstvo i mir.

Jedan od ciljeva ovog istraživanja je analizirati u kojoj su mjeri spomenute teme prisutne u sukobljenim narativima ispitanika iz Sarajeva i Istočnog Sarajeva. Sarajevo i Istočno Sarajevo se nalaze u dva različita entiteta: Federaciji Bosne i Hercegovine i Republici Srpskoj, a stanovnici dva grada bili su na suprotnim stranama tokom rata u Bosni i Hercegovini od 1992. do 1995. godine.

Svi ispitanici odgovarali su na pitanja o svojim sjećanjima na četiri konkretna ratna događaja. Kratki opis događaja, kao i njihov značaj i razlog za uvrštavanje u upitnik:

1. Masakr u ulici „Vase Miskina“, poznat i kao sarajevski masakr u redu za hljeb, bio je prvi artiljerijski napad tokom opsade Sarajeva koju su izvršile snage bosanskih Srba 27. maja 1992. Smatra se jednim od najstravičnijih zločina i od tada se obilježava.
2. Masakri na Markalama bili su dva bombardiranja koja je izvodila Vojska Republike Srpske nad civilima na pijaci Markale, smještenoj u Sarajevu (prvo se dogodilo 1994., a drugo 1995. godine). Posljednji napad bio je razlog za NATO zračne napade na snage bosanskih Srba, koji su trebali dovesti do Daytonskog mirovnog sporazuma i kraja rata u Bosni i Hercegovini. Komemoracije oba masakra organiziraju se svake godine u Sarajevu.
3. Ubistva Srba u Kazanima - Trebeviću: između 1992. i 1993. godine pripadnici jednog korpusa Armije BiH odveli su Srbe iz Sarajeva protiv njihove volje na Trebević, planinu iznad Sarajeva i ubili ih. Pregovara se o tačnom broju žrtava, a "Kazani" je do sada jedini dokumentovani slučaj stradanja Srba iz Sarajeva.

4. Zračni napadi NATO-a na snage bosanskih Srba dogodili su se nakon drugog masakra na Markalama (1995.) i trebali su dovesti do kraja opsade Sarajeva i rata u Bosni i Hercegovini.

Navedeni događaji odabrani su u skladu sa manifestacijama i karakteristikama utjecaja važnog historijskog događaja (Nets-Zehngut, 2015) i brojem komemoracija koje se organiziraju svake godine. Četiri ratna događaja (Vase Miskina, Markale, Kazani na Trebeviću, NATO bombardovanje srpskih položaja u BiH) odabrani su na osnovu historijske važnosti i emocionalne vrijednosti koju imaju u post-ratnoj BiH a koja je jednim dijelom određena i brojem komemoracija, memorijala i medijskih praćenja istih. Kolektivno pamćenje ima i političku i emocionalnu dimenziju. Važno je spomenuti da ispitanici iz Sarajevapripadaju grupi koja je prema zvaničnoj verziji, bila žrtva u prva dva događaja, dokispitanici iz Istočnog Sarajeva pripadaju grupi koja je po zvaničnoj verziji počinila zločin, i obrnuto za ostale događaje. Iako je NATO izvodio zračne udare, glavni razlog napada bio je masakr na Markalama; stoga su u dominantnom srpskom narativu okrivljeni i Bošnjaci i NATO.

Regrutovane su dvije generacijske kohorte učesnika kako bi se istražio utjecaj dobi na pristrasnost u sjećanjima. Ispitanici su prema dobi podijeljeni u dvije grupe jednake veličine i to tako da su u jednoj grupi bili ispitanici dobi 40-70 godina („starija generacija“, za čijeg života u Sarajevu odnosno Istočnom Sarajevu su se navedeni događaji desili), a u drugoj ispitanici od 15 do 17 godina („mlađa generacija“, koja se u vrijeme kada su se navedeni događaji desili nije bila ni rodila).

1.8 Ciljevi istraživanja

1. Ispitati pristrasnost u sjećanjima na ratne događaje koji su se dogodili u periodu 1992-1995 u BiH kod dvije generacijske skupine ispitanika sa područja Sarajeva i Istočnog Sarajeva.

Pristrasnost se ovde upotrebljava u značenju u kojem se u socijalnoj psihologiji govori o atribucionim pristrasnostima., i ne treba je vezivati za objektivni standard tačnosti ili ispravnosti („šta se zaista dogodilo?“). Pristrasnost se kao takva ispoljava u određenim razlikama koje se javljaju u okviru sjećanja a zavisno od uloge vlastite grupe u događaju koji je predmet prisjećanja. Pri tome, dakle, pristrasnost ukazuje na smjer u kojem će se prisjećanje članova jedne grupe razlikovati od prisjećanja članova druge grupe. Analizu indikatora su zbog objektivnosti radili neovisni procjenjivači.

Pristrasnost sjećanja analizirana je kroz listu indikatora, različitih aspekata sjećanja. Aspekti sjećanja se odnose na različite fenomenološke karakteristike koje ta sjećanja podrazumijevaju (vremenska perspektiva, intenzitet emocija, prepričavanje/podjela, distanciranje) prema D'Argembeau i Van der Linden (2008), kao i na osam karakteristika master narativa prema Bar-Talu (2014): opravdavanje uključivanja u konflikt, naglašavanje opasnosti koje konflikt predstavlja za društvo, delegitimiziranje protivnika, glorifikacija imidža vlastite grupe, uloga žrtve, ohrabrivanje patriotizma, naglašavanje važnosti održavanja jedinstva i naglašavanje želje za životom u miru. Pristrasnost u sjećanju se odnosi na više detalja (opširniji opisi, emocionalno zasićeni tekst, intenzivne emocije, naglašavanje krivice druge strane itd.), kao i veću spremnost za prepričavanje i manje distanciranje za događaje koji su (u ovom slučaju) doveli do stradanja pripadnika jedne grupe.

2. Ispitati da li se (i uolikoj mjeri) razlikuju narativi dvije dobne skupine ispitanika iz Sarajeva i Istočnog Sarajeva.

Željeli smo da ispitamo da li će razlike u pristrasnosti, koje očekujemo između starije generacije stanovnika Sarajeva i Istočnog Sarajeva, a koje tumačimo različitim ratnim iskustvima, postojati ili ne i među mlađom generacijom koja nije imala ratnih iskustava, da li će se eventualne razlike u pristrasnosti smanjiti ili povećati među mlađom generacijom. Razlike u dobi se nisu očekivale, budući da su mlađi ispitanici o događajima saznawali pretežno od starijih generacija i iz medija koji su, opet, oblikovani od strane starijih generacija. Stoga su se očekivale etničko-entitetske razlike, ali ne i dobne.

3. Ispitati da li se (i uolikoj mjeri) razlikuju narativi Srba iz Sarajeva i Srba iz Istočnog Sarajeva iz obje dobne skupine.

Grupe iz Sarajeva i Istočnog Sarajeva mogle bi da se međusobno razlikuju ne samo po tome što su bile na suprotstavljenim stranama ratnog sukoba, već i po svojoj etničkoj pripadnosti. Naime, stanovnici istočnog Sarajeva su etnički Srbi, dok su građani Sarajeva u najvećem procentu etnički Bošnjaci/Muslimani. Ako se ove dve grupe razlikuju u svojim narativima i stepenu pristrasnosti, nije jasno šta je za tu razliku odgovorno: razlika u njihovoj etničkoj pripadnosti ili različita strana u ratnom sukobu.

Upravo iz ovog razloga veoma važno je postojanje još jedne grupe među našim ispitanicima, a to su pripadnici srpske etničke grupe koji su rat proveli u Sarajevu. Zavisno od toga koliko će se pripadnici ove grupe razlikovati po svojim narativima i po stepenu pristrasnosti u odnosu na druge dvije grupe možemo zaključiti da li veću prevagu ima etnički identitet ili zajednička ratna sudbina.

Očekivalo se da će narativi Srba iz Sarajeva biti sličniji narativima Bošnjaka iz Sarajeva sa kojima su proveli rat nego narativima Srba iz Istočnog Sarajeva, osim po pitanju stradanja Srba na Kazanima na Trebeviću gdje se očekivalo da narativi Srba iz dva različita dijela Sarajeva budu vrlo slični.

4. Ispitati povezanost između pristrasnosti u sjećanjima na ratne događaje i spremnosti na pomirenje.

Spremnost na pomirenje je analizirana s obzirom na pristrasnost u sjećanjima na rat i dob. Očekivalo se da će više pristrasni ispitanici biti manje spremni na pomirenje bez obzira na entitetsku pripadnost.

5. Analizirati strukturu narativa.

Budući da je za potrebe ovog istraživanja provedeno 240 strukturiranih intervjua, očekivalo se da će struktura dobivenih narativa biti pod utjecajem emocionalne zasićenosti pitanja i same tematike, te se stoga kroz ovaj cilj pokušavala ispitati koherentnost odgovora s obzirom na kontekst u kojem se odvijalo ispitivanje.

1.9 Hipoteze

Predviđene su tri hipoteze koje direktno prate ciljeve istraživanja. Prva hipoteza se odnosi na testiranje razlika u pristrasnosti prema sedam indikatora, te je stoga podijeljena u sedam nivoa.

H1: Očekuje se da će ispitanici iz Sarajeva i Istočnog Sarajeva iskazati više pristrasnosti u sjećanjima na događaje u kojima su članovi njihove grupe bili žrtve, bez obzira na dob.

Očekujemo da će ispitanici pokazati pozitivnu pristrasnost prema vlastitoj grupi, pri čemu je vlastita grupa ona sa kojom su dijelili istu stranu tokom rata. Očekujemo da će se ista pristrasnost ispoljiti i između mladih ispitanika, koji sami nisu doživjeli ratne sukobe, jer pretpostavljamo da su glavni izvori na osnovu kojeg izgrađuju narative o tim događajima narativi starije generacije koji se čuju i usvajaju u porodici, okruženju i školi.

Ova generalna pristrasnost će se ispoljiti u sedam aspekata specifikovanih u hipotezama H1a-H1g.

H1a: Očekuje se da će ispitanici iz Sarajeva i Istočnog Sarajeva preciznije datirati događaje u kojima je njihova grupa bila žrtva, bez obzira na dob. (datiranje, vremenska perspektiva)

H1b: Očekuje se da će ispitanici iz Sarajeva i Istočnog Sarajeva opširnije opisivati događaje u kojima je njihova grupa bila žrtva, bez obzira na dob. (opširnost)

H1c: Očekuje se da će ispitanici iz Sarajeva i Istočnog Sarajeva pokazivati više empatije prema žrtvama koje pripadaju njihovoj grupi, bez obzira na dob. (empatija prema žrtvama)

H1d: Očekuje se da će ispitanici iz Sarajeva i Istočnog Sarajeva češće navoditi drugu stranu kao krivca, dok će više opravdanja navoditi za postupke članova vlastite grupe, bez obzira na dob. (pripisivanje krivice)

H1e: Očekuje se da će ispitanici iz Sarajeva i Istočnog Sarajeva više naglašavati žrtve iz svoje grupe, bez obzira na dob. (viktimizacija)

H1f: Očekuje se da će ispitanici više naglašavati važnost obilježavanja događaja u kojima su članovi vlastite grupe bili žrtve kroz komemoracije i memorijale, nego događaja u kojima su članovi druge strane bili žrtve, bez obzira na dob. (komemoriranje)

H1g: Očekuje se da će ispitanici iz Sarajeva i Istočnog Sarajeva više prisjećati događaja u kojima je njihova grupa bila žrtva, bez obzira na dob. (prisjećanje)

H2: Očekuje se da će narativi Srba iz Sarajeva biti sličniji narativima Bošnjaka iz Sarajeva nego narativima Srba iz Istočnog Sarajeva prema svim indikatorima osim pri opisivanju događaja koji se odnosi na stradanje Srba na Kazanima, bez obzira na dob.

Ovom hipotezom se upoređuje relativna jačina dva snažna izvora pristrasnosti: zajednička sudbina i etnička pripadnost. Između dvije grupe koje se međusobno razlikuju i po etničkoj pripadnosti i po strani u ratnom sukobu postojaće izražene razlike u narativima i stepenu pristrasnosti. Za grupu koja, u poređenju sa ovim grupama, ima jedno zajedničko svojstvo sa svakom od njih smatramo da će se i po narativima i po stepenu pristrasnosti naći između ove dvije ekstremne grupe. Pritom, očekujemo da identifikacija preko zajedničke sudbine ima u ratnim uvjetima veći uticaj nego identifikacija sa etničkom grupom. Srbi iz Sarajeva su sa Bošnjacima proveli rat i period nakon rata i prošli kroz iste/slične ratne traume. Sem sličnog ličnog iskustva, oni su, živeći pod istom vlašću, bili izloženi sličnim medijskim i

političkim interpretacijama ratnih zbivanja. Iz tog razloga, pretpostavljamo da će narativ Srba iz Sarajeva biti sličniji grupi sa kojom dijele zajedničku ratnu sudbinu a imaju različit etnički identitet nego grupi sa kojom dijele etnički identitet a imaju različitu ratnu sudbinu. Ipak, očekuje se da će narativi Srba iz oba dijela Sarajeva biti znatno sličniji po pitanju sjećanja na stradanja Srba na Kazanima na Trebeviću i značajno različiti od narativa Bošnjaka iz Sarajeva. U ovom slučaju, naime, počinioci su iste i entitetske i etničke pripadnosti kao ispitanici Bošnjaci iz Sarajeva, a žrtve su iste entitetske ali različite etničke pripadnosti. Iz pozicije Srba iz Sarajeva, međutim, počinioci su iz iste entitetske ali različite etničke gupe od njih, dok su žrtve iste i etničke i entitetske pripadnosti kao oni.

Očekujemo da će se razlika koja postoji između onih koji su tokom rata bili na različitim stranama zadržati i kod mlađih generacija unutar ove tri grupe.

H3: Očekuje se da će veća pristrasnost u sjećanjima voditi ka nižoj spremnosti za pomirenje, bez obzira na dob.

Očekujemo da će ispitanici koji su pokazali višu ukupnu pristrasnost prema vlastitoj grupi biti manje spremni na pomirenje od onih koji su pokazali nižu pristrasnost. Također, očekuje se da će se razlike pokazati na svim subskalama Skale spremnosti na pomirenje, kao i na ukupnom skoru za spremnost za pomirenje. Predviđamo da će se razlike pojaviti u obje dobne grupe.

1.10 Metod rada

1.10.1 Opis uzorka

U istraživanju je učestvovalo ukupno 240 ispitanika sa područja Sarajeva i područja današnjeg Istočnog Sarajeva.

Ispitanici su prema dobi podijeljeni u dvije grupe jednake veličine. U jednoj grupi su stariji ispitanici, dobi 40-70 godina– u daljem tekstu će se označavati kao „starija generacija“, a u drugoj grupi mlađi ispitanici, od 15 do 17 godina, u daljem tekstu će se označavati kao „mlađa generacija“. Druga varijabla po kojoj je strukturiran uzorak je mjesto boravka. Jedan broj i mlađih i starijih ispitanika je iz Sarajeva (svi stariji ispitanici su tamo boravili i tokom ratnih godina), a jedan broj iz Istočnog Sarajeva (svi stariji ispitanici iz ove grupe su i u vrijeme ratnog sukoba živjeli u Istočnom Sarajevu). Treća varijabla po kojoj je strukturisan uzorak je etnička pripadnost. Stanovnici Istočnog Sarajeva, i mlađi i stariji, bili su srpske nacionalnosti. Među stanovnicima Sarajeva, kako među mlađim tako i među starijim, polovina su bili Srbi a polovina Bošnjaci. Struktura uzorka s obzirom na dob, mjesto stanovanja i etničku pripadnost data je u Tabeli 3.

U svakoj skupini je biopodjednak broj muškaraca i žena, tako da je uzorak obuhvatao 120 žena i 120 muškaraca. Obrazovna struktura uzorka data je u Tabeli 4.

Tabela 3 : Struktura uzorka s obzirom na mjesto boravka, dob i etničku pripadnost

		Mjesto boravka				N
		Sarajevo		Istočno Sarajevo		
		Etnička pripadnost		Etnička pripadnost		
		Bošnjaci	Srbi	Bošnjaci	Srbi	
Dob	Mlađi (15-19)	40	40	--	40	120
	Stariji (40-70)	40	40	--	40	120
N		80	80	--	80	240

Tabela 4: Nivo obrazovanja

	Frekvencija	Procenat
Učenik srednje škole	42	17.3
Student na univerzitetu	78	32.1
Završena osnovna škola	7	2.9
Završena srednja škola	48	19.8
Univerzitetska diploma (dvogodišnji studij)	11	4.5
Univerzitetska diploma	47	19.3
MA /MSc diploma	4	1.6
Zanatska škola	3	1.2
Total	240	100.0

Korištena je snow-ball sampling metoda (metoda sniježne grudve), s ciljem lakšeg pronalaska ispitanika zbog karakterističnih uvjeta samog istraživanja.

1.10.2 Opis procedure terenskog rada

S obzirom da je uzorak prigodan i realizovan metodom sniježne grudve, ispitivačica je stupala u kontakt sa potencijalnim ispitanicima, najčešće putem škola, institucija i udruženja u kojima su se okupljali, školovali ili radili. Istraživanje je provedeno u periodu januar 2017. – januar 2018. Pojedinačni intervjui su trajali u prosjeku 25 minuta. Osobe koje su pristale na učešće u istraživanju su dobile istu instrukciju nakon čega su pristupili intervjuu i popunjavanju skale. Ispitivanje je bilo anonimno uz poštivanje etičkog kodeksa i zaštite integriteta svih ispitanika. Svi ispitanici su prije pristupanja istraživanju bili informisani o osnovnom cilju i dali su informirani pristanak. Primjerak informiranog pristanka dat je u Prilogu 3. Kako bi se isključio utjecaj intervjua na odgovore na Skali spremnosti na pomirenje (i obrnuto), polovina ispitanika iz svake etničke grupe je prvo pristupala intervjuu a zatim popunjavala skalu, dok je druga polovina imala obrnut redoslijed. Istraživanje je obavljeno u

prostorijama fakulteta, škola i mekteba (za učenike), i u prostorijama udruženja ili privatnog doma u slučaju starije grupe ispitanika.

1.11 Varijable i instrumenti istraživanja

1.11.1 Varijable

Nezavisne varijable:

Dob - kategorička varijabla grupisana u dvije skupine:

1. mlađi ispitanici, od 15 do 19 godina u trenutku provođenja istraživanja. Oni nisu bili rođeni u vrijeme dešavanja o kojima su pitani, samim tim nemaju lična sjećanja na te događaje već ih mogu znati samo iz druge ruke.
2. stariji ispitanici koji su u vrijeme sprovođenja ispitivanja imali od 40 do 70 godina. Oni su na početku rata, 1992. godine, imali između 18 i 40 godina.

Etnička pripadnost- kategorička varijabla sa dvije kategorije:

1. Srbi
2. Bošnjaci

Entitetska pripadnost – kategorička varijabla sa dvije kategorije:

1. Stanovnici Sarajeva (starija generacija unutar ove grupe je i ratne godine (1992-1995) provela u Sarajevu). Sarajevo pripada Federaciji Bosne i Hercegovine a u vrijeme ratnih sukoba veći dio grada je bio pod kontrolom Armije BiH.
2. Stanovnici Istočnog Sarajeva (starija generacija unutar ove grupe je i ratne godine provela u Istočnom Sarajevu). Pod Istočnim Sarajevom“ misli se na teritoriju koja je formirana 1993. godine, a smatra se da je ispitanik živio na području današnjeg Istočnog Sarajeva i prije rata ukoliko je imao prebivalište u jednoj od općina koje su danas u sklopu Istočnog Sarajeva. Istočno Sarajevo pripada Republici Srpskoj, au vrijeme ratnih sukoba bilo je pod kontrolom srpske vojske.

Etničko-entitetska pripadnost – kategorička varijabla dobijena ukrštanjem varijabli etnička pripadnost i entitetska pripadnost. Grupisana u tri skupine:

1. Bošnjaci iz Federacije BiH
2. Srbi iz Federacije BiH
3. Srbi iz RS

Zavisne varijable:

Sjećanje na događaje iz rata u BiH – definirano je ispitivanjem pozitivne pristrasnosti koja se ogleda u navođenju više detalja na Upitniku sjećanja na ratne događaje koji podrazumijevaju stradanje pripadnika iste grupe. Ček-lista za analizu pristrasnosti je data u nastavku teksta.

Pristrasnost je računata tako što su odgovori ispitanika na svako pitanje iz strukturiranog intervjua kodirani od strane dva neovisna procjenjivača koji nisu bili uključeni u proces formulisanja ciljeva i hipoteza ovog istraživanja, niti su provodili proces terenskog rada i prikupljanja podataka. Procjenjivači su najprije svaki odgovor kodirali prema sedam indikatora: datiranje, empatija, prisjećanje, opširnost, krivnja, viktimizacija i komemoracija. Kodiranje je izvršeno prema skali od 0 do 2 bodova, pri čemu je 2 označavalo maksimalnu pozitivnu pristrasnost prema strani koja je žrtva. Na osnovu toga se računala ukupna pristrasnost prema zvaničnim žrtvama četiri događaja (Markale, Miskinova, NATO i Kazani). Da bi skorovi imali ujednačeno značenje, rekodirani su tako da veći skor ukazuje na veću pristrasnost prema bošnjačkoj strani a manji skor veću pristrasnost prema srpskoj strani (veoma je važno uočiti da minimalan skor ne znači nepristrasnost!). Prilikom obrade podataka, kao mjera pristrasnosti je korišten ukupni rezultat na pristrasnosti prema Bošnjačkoj skali za svaki od sedam indikatora (maksimalna pristrasnost u tom slučaju je iznosila 4, minimalna pristrasnost je iznosila -4, a podjednaka pristrasnost prema obje strane je iznosila 0). Prema tome, dobivene skorove tumačimo kao pristrasnost prema Bošnjačkoj strani (u slučaju većeg rezultata) ili pristrasnost prema Srpskoj strani (u slučaju nižeg rezultata). Cohen kappa koeficijent slaganja između nezavisnih procjenjivača je bio dosta visok (0,88), a manja neslaganja su razriješena naknadnom diskusijom i dogovorom.

Skor na globalnoj pristrasnosti mogao se kretati u intervalu od -28 do +28. Računato je sedam specifičnih indikatora pristrasnosti, koji su u obradi tretirani i kao posebne varijable.

Pristrasnost s obzirom na **datiranje** računata je tako da veći skor označava tačnije datiranje događaja u kojima su Bošnjaci bili žrtve (Markale i Miskinova) a slabije datiranje događaja u kojima su Srbi bili žrtve (NATO bombardovanje i Kazani). Skor je mogao da se kreće u rasponu od -4 do +4.

Pristrasnost s obzirom na **prisjećanje**: skor je viši što se ispitanik češće prisjeća događaja u kojima su Bošnjaci bili žrtve a rjeđe prisjeća događaja u kojima su Srbi bili žrtve. Skor je mogao da se kreće u rasponu od -4 do +4.

Pristrasnost s obzirom na **opširnost**: skor je viši što ispitanik opširnije opisuje događaje u kojima su Bošnjaci bili žrtve a manje opširno opisuje događaje u kojima su Srbi bili žrtve. Skor je mogao da se kreće u rasponu od -4 do +4.

Pristrasnost s obzirom na **empatiju**: skor je viši što ispitanik pokazuje više empatije prema bošnjakim žrtvama a manje empatije prema srpskim žrtvama. Skor je mogao da se kreće u rasponu od -4 do +4.

Pristrasnost s obzirom na **pripisivanje krivice**: skor je viši što ispitanik veću krivicu pripisuje počiniocima čije žrtve su bili Bošnjaci a manju krivicu pripisuje počiniocima čije žrtve su bili Srbi. Skor je mogao da se kreće u rasponu od -4 do +4.

Pristrasnost s obzirom na **označavanje žrtve**: skor je viši što ispitanik u većoj mjeri Bošnjacima pridaje status žrtve a u manjoj mjeri Srbima pridaje status žrtve. Skor je mogao da se kreće u rasponu od -4 do +4.

Pristrasnost s obzirom na **komemoraciju**: skor je viši što ispitanik u većoj mjeri smatra da treba obilježavati događaje u kojima su stradali Bošnjaci a u manjom mjeri da treba obilježavati događaje u kojima su stradali Srbi. Skor je mogao da se kreće u rasponu od -4 do +4.

Za potrebe ispitivanja povezanosti pristrasnosti sa spremnošću za pomirenje, skor na pristrasnosti je računat na drugačiji način. U tom slučaju, rekodiranjem je učinjeno da i za Bošnjake i za Srbe, veći skor ukazuje na veću pozitivnu pristrasnost prema vlastitoj grupi. I ovaj skor se mogao kretati u rasponu od -28 do +28.

Spremnost za pomirenje između stanovnika Sarajeva i Istočog Sarajeva (tj. stanovnika dva različita entiteta) – numerička varijabla operacionalno definirana putem vrijednosti na *Skali spremnosti za pomirenje* (Petrović, 2005).

Kontrolna varijabla:

Spol – u kategorijama formiranim na osnovu dobne, etničke i entitetske pripadnosti bio je podjednak broj ženskih i muških ispitanika.

1.11.2 Instrumentarij

U okviru istraživanja korišten je sljedeći instrumentarij:

- *Upitnik socio-demografskih karakteristika* – dob, mjesto boravka za vrijeme rata (od 1992. do 1995.) – samo za II grupu ispitanika („stariji ispitanici“) i trenutno mjesto boravka (za obje skupine ispitanika), nacionalna i entitetska pripadnost (Bošnjak, Srbin iz FBiH, Srbin iz RS-a), obrazovni nivo.
- *Upitnik sjećanja na ratne događaje* – sastoji se od ukupno sedam pitanja od čega su tri pitanja višestrukog izbora a četiri pitanja otvorenog tipa (Prilog 1). Upitnik je formiran prema osam karakteristika master narativa (Bar-Talu, 2014) i četiri fenomenološke karakteristike sjećanja prema D'Argembau i Van Der Linden (Tabela 5).

Tabela 5 Aspekti sjećanja prema D'Argembau i Van der Linden (2008) i Bar-Talu (2013)

Fenomenološki aspekti sjećanja (D'Argembau i Van der Linden, 2008)
Vremenska perspektiva
Intenzitet emocija
Prepričavanje
Distanciranje
Osam karakteristika master narativa (Bar-Tal, 2013)
Opravdavanje uključivanja u konflikt
Naglašavanje opasnosti koje konflikt predstavlja za društvo
Delegitimiziranje protivnika
Glorifikacija imidža vlastite grupe
Uloga žrtve
Ohrabrivanje patriotizma
Naglašavanje važnosti održavanja jedinstva
Naglašavanje želje za životom u miru

Prema navedenim aspektima sjećanja razvijeni su indikatori sjećanja (Tabela 6).

Tabela 6 Karakteristike i indikatori sjećanja

Karakteristika	Indikator
Vremenska perspektiva	Tačnost datiranja događaja
Opširnost	Broj riječi prilikom opisa događaja (manje od 1500, 1500-3000, više od 3000)
Prepričavanje	Da li se prisjeća događaja i da li ga prepričava
Empatija	Uolikoj mjeri pokazuje empatiju i razumijevanje prema drugoj strani
Komemoracija	Da li ispitanik smatra da događaj treba obilježavati kroz komemoracije
Krivnja	Frekventnost navođenja druge strane kao krivca
Viktimizacija	Frekventnost navođenja vlastite grupe kao žrtve

Upitnik mjeri navedene karakteristike sjećanja za četiri događaja iz rata u BiH: Markale, Ulica Vase Miskina, Kazani na Trebeviću, NATO bombardovanje srpskih položaja u BiH. Događaji su odabrani na osnovu njihovog položaja u historiji i učestalosti komemoracija posvećenih istom događaju:

- Masakr u ulici Vase Miskina je poznat pod nazivom „masakr u redu za hljeb“ i predstavlja prvi artiljerijski napad i prvo stradanje civila u opkoljenom Sarajevu. Dogodio se 27.05.1992. Komemoracija navedenog događaja se održava svake godien u Sarajevu.

- Masakr na Markalama predstavlja dva napada iz 1994 i 1995 godine kada su poginuli civili u historijskom centru Sarajeva. Drugi napad je predstavljao razlog za NATO bombardovanje srpskih položaja u BiH i vodio je ka kasnijem potpisivanju Dejtonskog sporazuma. Komemoracija navedenog događaja se održava svake godine u Sarajevu.

- Ubistvo Srba u Kazanima na Trebeviću: između 1992 i 1993 godine određeni broj Srba iz Sarajeva je odveden na Trebević, planinu iznad grada, gdje su ubijeni od strane pripadnika Armije BiH. Tačan broj ubijenih se još uvijek ne zna i to je do sada jedini dokumentovani slučaj ubistva Srba iz Sarajeva tokom rata u BiH. Postavljen je spomenik u znak sjećanja na ubijene na području općine Istočni Stari Grad.

- NATO bombardovanje srpskih položaja u BiH se dogodilo nakon drugog napada na pijacu Markale (1995) i vodio je ka kraju opsade Sarajeva i potpisivanju Dejtonskog sporazuma. Datum bombardovanja obilježava se na području Republike Srbije.

- *Skala spremnosti za pomirenje* (Petrović, 2005) – sastoji se od 40 tvrdnji na kojima se vrši procjena stepena (ne)slaganja na skali Likertovog tipa. Skala je u cjelini pokazala visok nivo pouzdanosti (Krombahovo alfa 0,97). Sastoji se od četiri subskale: nepovjerenje i okrivljavanje druge strane (Krombahovo alfa 0,94), spremnost na saradnju (Krombahovo alfa 0,94), opraštanje (Krombahovo alfa 0,89) i rehumanizacija (Krombahovo alfa 0,89). Skala je formulisana tako da se može primijeniti na različite zaraćene strane u sukobu, pa se u stavkama govori o „nama“ i „njima“. Za potrebe istraživanja bilo je precizirano da „oni“ za Bošnjake i Srbe iz Sarajeva predstavljaju Srbi iz Istočnog Sarajeva, dok su za Srbe iz Istočnog Sarajeva „oni“ Bošnjaci i Srbi iz Sarajeva. Skala se nalazi u Prilogu 2.

1.12 Statistička obrada podataka

Za statističku analizu korišten je SPSS 24.0 (Statistical Package for Social Science). Tom prilikom je primijenjena deskriptivna statistika (frekvencije, procenti) i statistika zaključivanja (koeficijent korelacije, ANOVA).

1.13 Etički aspekt istraživanja

Istraživanje je odobreno od strane Etičke komisije Odeljenja za psihologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu.

Svi ispitanici su prije pristupanja istraživanju bili upoznati sa osnovnim ciljevima i potpisali pristanak za učešće. Primjerak informiranog pristanka na učešće u istraživanju je predstavljen u Prilogu 3.

2 Rezultati istraživanja

2.1 Određivanje pristrasnosti prema sedam indikatora

Pristrasnost prema indikatoru **DATIRANJE**

Da podsjetimo, skor pristrasnosti na indikatoru Datiranje računat je tako da veći skor označava tačnije datiranje događaja u kojima su Bošnjaci bili žrtve (Markale i Miskinova) a slabije datiranje događaja u kojima su Srbi bili žrtve (NATO bombardovanje i Kazani). Provedena je dvosmjerna ANOVA kako bi se ispitao utjecaj dobi i etničko-entitetske pripadnosti na rezultate na indikatoru „Datiranje“. Prethodno su provjereni preduslovi neophodni za provođenje dvosmjerne ANOVA. Prvo, ispunjeni su uslovi neovisnosti opservacija i linearnosti. Rezidualna analiza je provedena kako bi se provjerile pretpostavke normalnosti distribucije, homogenosti varijanse i outlier-a (odstupanja). Odstupanja su procijenjena pregledom boxplott-a, normalnost je procijenjena pomoću Shapiro-Wilksovog testa normalnosti za svaku ćeliju dizajna i na osnovu indeksa zakrivljenosti i kurtoze, a homogenost varijansi procijenjena je Leveneovim testom. Prema Shapiro-Wilks testu nisu zadovoljeni uvjeti normalnosti ($p < .05$). Ipak, veličine uzorka su zadovoljavajuće, a indeksi zakrivljenosti i kurtoze bili su između -2 i $+2$ za svaku korištenu varijablu, te se stoga može pretpostaviti normalnost (Field, 2012; George, Mallery, 2010). Homogenost varijanse je potvrđena ($p = .35$). Utvrđeno je prisustvo tri outlier-a, ali s obzirom da se nije radilo o ekstremnim odstupanjima, odlučeno je da se nastavi sa analizom.

Tabela 7 Deskriptivna statistika (indikator DATIRANJE)

Zavisna varijabla: pristrasnost_datiranje

Dob ispitanika	Etničko-entitetska grupa	M	SD	N
15-19	B iz S ⁵	.0750	.99711	40
	S iz S	.0000	1.26085	40
	S iz IS	-1.0750	.97106	40
	Total	-.3333	1.19757	120
40-70	B iz S	1.1750	1.33757	40
	S iz S	-.5000	1.08604	40
	S iz IS	-1.4000	1.17233	40
	Total	-.2417	1.60355	120
Total	B iz S	.6250	1.29629	80
	S iz S	-.2500	1.19598	80
	S iz IS	-1.2375	1.08200	80
	Total	-.2875	1.41297	240

⁵S ciljem jednostavnosti, u tekstu koji slijedi su korištene skraćenice prilikom opisivanja etničkih grupa, tako da se „B iz S“ odnosi na Bošnjake iz Sarajeva, „S iz S“ na Srbe iz Sarajeva, „S iz IS“ na Srbe iz Istočnog Sarajeva

Rezultati dvosmjerne ANOVE prikazani su u Tabeli 8.

Tabela 8 ANOVA dob x i etničko-entitetska pripadnost za indikator “Datiranje”

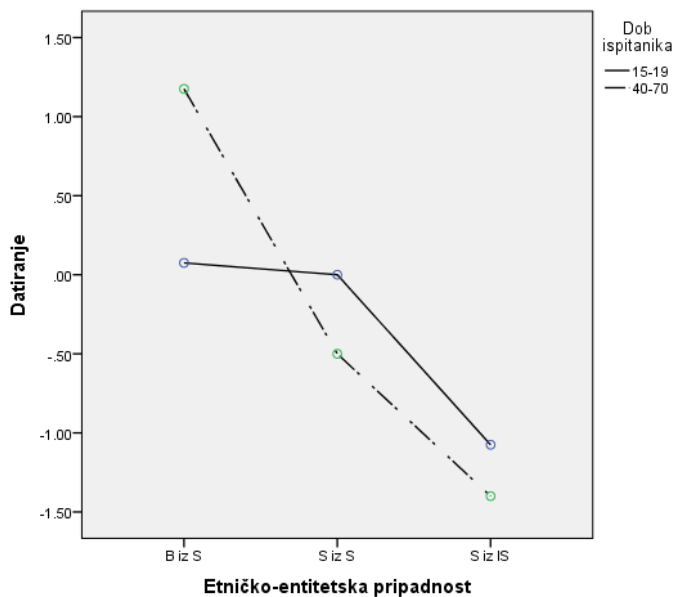
	Suma kvadrata (SS)	Df	Varijansa (MS)	F	P	η^2
Korigovani model	170.238 ^a	5	34.048	25.958	.000	.357
Intercept	19.838	1	19.838	15.124	.000	.061
Dob	.504	1	.504	.384	.536	.002
Etničko-entitetska grupa	138.925	2	69.462	52.958	.000	.312
Dob * Etničko-entitetska grupa	30.808	2	15.404	11.744	.000	.091
Pogreška	306.925	234	1.312			
Total	497.000	240				
Korigovani total	477.163	239				

a. (Prilagođeni R Squared = ,343)

Na osnovu prethodne tabele vidljivo je da nema statistički značajnog efekta dobi na rezultate prema indikatoru „Datiranje“. Također, zaključuje se da postoji statistički značajan efekat etničke grupe na rezultate prema indikatoru „Datiranje“.

Utvrđena je statistički značajna interakcija između etničko-entitetske pripadnosti i dobi za rezultat na pristrasnosti prema indikatoru “Datiranje događaja”. Interakcija je prikazana na Grafikonu 1.

Grafikon 1 Dob x etničko-entitetska pripadnost (Datiranje)

Nakon toga, izvršena je analiza jednostavnih glavnih efekata za varijablu dob. Utvrđena je statistički značajna razlika u srednjim vrijednostima pristrasnosti prema indikatoru "Datiranje" između mlađe i starije grupe Bošnjaka, $F(1, 234) = 18.45$, $p = .0005$, $\eta^2 = .073$. Jednostavni efekti dobi za srednju vrijednost pristrasnosti prema indikatoru „Datiranje“ za Srbe iz Sarajeva i Srbe iz Istočnog Sarajeva nisu se pokazali statistički značajnim: $F(1, 234) = 3.81$, $p = .052$, $\eta^2 = .016$ (Srbi iz Sarajeva); $F(1, 234) = 1.61$, $p = .206$, $\eta^2 = .007$ (Srbi iz Istočnog Sarajeva). Jednostavni efekti za dob su prikazani u Tabeli 9.

Tabela 9 F-vrijednosti za efekte dobi

Zavisna varijabla: pristrasnost_datiranje

Etničko-entitetska grupa		Suma kvadrata (SS)	df	Varijansa (MS)	F	p	η^2
B iz S	Kontrast	24.200	1	24.200	18.450	.000	.073
	Pogreška	306.925	234	1.312			
S iz S	Kontrast	5.000	1	5.000	3.812	.052	.016
	Pogreška	306.925	234	1.312			
S iz IS	Kontrast	2.112	1	2.112	1.611	.206	.007
	Pogreška	306.925	234	1.312			

Kako bi se utvrdila veličina razlike između tri etničke grupe s obzirom na dob, urađen je test višestrukih komparacija (usporedbi). Sve usporedbe u parovima izvedene su za svaki jednostavan glavni efekat s prijavljenim intervalima pouzdanosti od 95% i p-vrijednostima uz Bonferroni prilagodbu. Utvrđeno je da je starija grupa Bošnjaka imala za 1.1 veći prosječni rezultat na pristrasnosti prema indikatoru „Datiranje“ od mlađe grupe Bošnjaka (95% CI, .595 do 1.605), $p = .0005$.

Tabela 10 Test višestrukih usporedbi

Zavisna varijabla: pristrasnost_datiranje

Etničko-entitetska grupa	(I) Dob ispitanika	(J) Dob ispitanika	Srednja razlika (I-J)	Standardna pogreška	p^b	95% Interval povjerenja za razliku ^b	
						Donja granica	Gornja granica
B iz S	15-19	40-70	-1.100*	.256	.000	-1.605	-.595
	40-70	15-19	1.100*	.256	.000	.595	1.605
S iz S	15-19	40-70	.500	.256	.052	-.005	1.005
	40-70	15-19	-.500	.256	.052	-1.005	.005
S iz IS	15-19	40-70	.325	.256	.206	-.180	.830
	40-70	15-19	-.325	.256	.206	-.830	.180

Na osnovu procjene marginalnih razlika

*. Razlika je značajna na .05 nivou

b. Prilagodba za višestruke usporedbe: Bonferroni.

Ista analiza je provedena kako bi se utvrdili efekti etničke grupe na pristrasnost prema indikatoru „Datiranje“. Obavljena je analiza jednostavnih glavnih efekata za varijablu Etničko-entitetska grupa. Utvrđena je statistički značajna razlika u srednjim vrijednostima pristrasnosti prema indikatoru "Datiranje" između tri etničke grupe mlađih ispitanika, $F(2, 234) = 12.62$, $p = 0.0005$, $\eta^2 = .097$, kao i za tri etničke grupe starijih ispitanika, $F(2, 234) = 52.078$, $p = 0.0005$, $\eta^2 = .308$. Jednostavni efekti za etničku grupu prikazani su u Tabeli 11.

Tabela 11 Tabela F-vrijednosti za efekte etničke grupe

Zavisna varijabla: pristrasnost_datiranje

Dob ispitanika		Suma kvadrata (SS)	Df	Varijansa (MS)	F	P	η^2
15-19	Kontrast	33.117	2	16.558	12.624	.000	.097
	Pogreška	306.925	234	1.312			
40-70	Kontrast	136.617	2	68.308	52.078	.000	.308
	Pogreška	306.925	234	1.312			

Kako bi se utvrdila veličina razlike između dvije dobne skupine a s obzirom na etničku pripadnost, urađen je test višestrukih komparacija (usporedbi). Sve usporedbe u parovima izvedene su za svaki jednostavan glavni efekat s prijavljenim intervalima pouzdanosti od 95% i p-vrijednostima uz Bonferroni prilagodbu.

Tabela 12 Test višestrukih usporedbi

Zavisna varijabla: pristrasnost_datiranje

Dob ispitanika	(I) Etničko-entitetska grupa	(J) Etničko-entitetska grupa	Srednja razlika (I-J)	Standardna pogreška	p^b	95% Interval povjerenja za razliku ^b	
						Donja granica	Gornja granica
15-19	B iz S	S iz S	.075	.256	1.000	-.543	.693
		S iz IS	1.150*	.256	.000	.532	1.768
	S iz S	B iz S	-.075	.256	1.000	-.693	.543
		S iz IS	1.075*	.256	.000	.457	1.693
	S iz IS	B iz S	-1.150*	.256	.000	-1.768	-.532
		S iz S	-1.075*	.256	.000	-1.693	-.457
40-70	B iz S	S iz S	1.675*	.256	.000	1.057	2.293
		S iz IS	2.575*	.256	.000	1.957	3.193
	S iz S	B iz S	-1.675*	.256	.000	-2.293	-1.057
		S iz IS	.900*	.256	.002	.282	1.518
	S iz IS	B iz S	-2.575*	.256	.000	-3.193	-1.957
		S iz S	-.900*	.256	.002	-1.518	-.282

Na osnovu procjene marginalnih razlika; *. Razlika je značajna na .05 nivou.; b. Prilagodba za višestruke usporedbe: Bonferroni.

Među starijom generacijom, između svih etničko-entitetskih grupa postoje značajne razlike u pristrasnosti s obzirom na datiranje, i to tako da najveću pristrasnost prema bošnjačkoj strani (a najmanju pristrasnost prema srpskoj strani) pokazuju Bošnjaci iz Sarajeva, dok najmanju pristrasnost prema bošnjačkoj strani (a najveću pristrasnost prema srpskoj strani) pokazuju Srbi iz Istočnog Sarajeva. To znači da su Bošnjaci mnogo preciznije izvještavali datume kada su se dogodili Markale i Miskinova, dok su Srbi iz Istočnog Sarajeva bili precizniji kod izvještavanja datuma za Kazane i NATO. Među mlađom generacijom, Srbi iz Istočnog Sarajeva pokazuju značajno nižu pristrasnost prema Bošnjacima (a veću pristrasnost prema Srbima) u poređenju sa ostale dvije grupe, Bošnjacima iz Sarajeva i Srbima iz Sarajeva, između kojih nije bilo razlike u pristrasnosti.

Pristrasnost prema indikatoru **EMPATIJA**

Provedena je dvosmjerna ANOVA kako bi se ispitaio utjecaj dobi i etničke pripadnosti na rezultate na indikatoru „Empatija“. Prethodno su provjereni preduslovi neophodni za provođenje dvosmjerne ANOVE. Prvo, ispunjeni su uslovi neovisnosti opservacija i linearnosti. Rezidualna analiza je provedena kako bi se provjerile pretpostavke normalnosti distribucije, homogenosti varijanse i outlier-a (odstupanja). Odstupanja su procijenjena pregledom boxplott-a, normalnost je procijenjena pomoću Shapiro-Wilksovog testa normalnosti za svaku ćeliju dizajna i na osnovu indeksa zakrivljenosti i kurtoze, a homogenost varijansi procijenjena je Leveneovim testom. Prema Shapiro-Wilks testu nisu zadovoljeni uvjeti normalnosti ($p < .05$). Ipak, veličine uzorka su zadovoljavajuće, a indeksi zakrivljenosti i kurtoze bili su između -2 i $+2$ za svaku korištenu varijablu, te se stoga može pretpostaviti normalnost (Field, 2012; George, Mallery, 2010). Homogenost varijanse je potvrđena ($p = .21$). Utvrđeno je prisustvo odstupanja (outlier-a), ali s obzirom da se nije radilo o ekstremnim odstupanjima koja bi mogla utjecati na rezultate, odlučeno je da se nastavi sa analizom. Deskriptivni podaci prikazani su u Tabeli 13.

Tabela 13 Deskriptivna statistika (indikator EMPATIJA)

Zavisna varijabla: pristrasnost_empatija

Dob ispitanika	Etničko-entitetska grupa	M	SD	N
15-19	B iz S	1.7750	.97369	40
	S iz S	-.3750	.97895	40
	S iz IS	-1.9750	1.18727	40
	Total	-.1917	1.86203	120
40-70	B iz S	1.7250	1.17642	40
	S iz S	.3500	1.05125	40
	S iz IS	-1.4250	1.27877	40
	Total	.2167	1.74020	120
Total	B iz S	1.7500	1.07327	80
	S iz S	-.0125	1.07319	80
	S iz IS	-1.7000	1.25688	80
	Total	.0125	1.80997	240

Utvrđeno je da ne postoji statistički značajna interakcija između etničke pripadnosti i dobi za rezultat na pristrasnosti prema indikatoru „Empatija”, $F(2, 234)=2.665$, $p=.072$, parcijalna eta $\eta^2=.022$. Podaci su prikazani u Tabeli 18. Budući da nije bilo statistički značajne interakcije između dobi i etničke grupe, analizirani su samo glavni efekti.

Tabela 14 ANOVA dob x i etničko-entitetska pripadnost za indikator „Empatija”

	Suma kvadrata (SS)	Df	Varijansa (MS)	F	P	η^2
Korigovani model	492.788 ^a	5	98.558	79.478	.000	.629
Intercept	.038	1	.038	.030	.862	.000
Dob	10.004	1	10.004	8.067	.005	.033
Etničko-entitetska grupa	476.175	2	238.088	191.996	.000	.621
Dob * Etničko-entitetska grupa	6.608	2	3.304	2.665	.072	.022
Pogreška	290.175	234	1.240			
Total	783.000	240				
Korigovani Total	782.963	239				

a. R Squared = .629 (Prilagođeni R Squared = .621)

Na osnovu prethodne tabele vidljivo je da postoji statistički značajan efekat dobi za rezultate prema indikatoru „Empatija“, $F(1, 234)=8.067$, $p=.005$, $\eta^2=.033$. Također, zaključuje se da postoji statistički značajan efekat etničke grupe na rezultate prema indikatoru „Empatija“, $F(2, 234)=191.99$, $p<.0005$, $\eta^2=.621$. Nakon toga se pristupilo utvrđivanju glavnih efekata za varijablu dob.

Analiza glavnih efekata pokazuje da postoji statistički značajna razlika između mlađe i starije generacije Srba iz Sarajeva u pristrasnosti prema indikatoru „Empatija“, $F(1, 234)=8.477$, $p=.004$, $\eta^2=.035$, kao i između Srba iz Istočnog Sarajeva, $F(1, 234)=4.879$, $p=.028$, $\eta^2=.020$. Istovremeno, nije utvrđena statistički značajna razlika između mlađih i starijih Bošnjaka iz Sarajeva, $F(1, 234)=8.477$, $p=.841$, $\eta^2=.0001$. Detaljni podaci su predstavljani u Tabeli F vrijednosti.

Tabela 15 F vrijednosti za efekte dobi

Zavisna varijabla: pristrasnost_empatija

Etničko-entitetska grupa	Suma kvadrata (SS)	Df	Varijansa (MS)	F	P	η^2
B iz S Kontrast	.050	1	.050	.040	.841	.000
Pogreška	290.175	234	1.240			
S iz S Kontrast	10.513	1	10.513	8.477	.004	.035
Pogreška	290.175	234	1.240			
S iz IS Kontrast	6.050	1	6.050	4.879	.028	.020
Pogreška	290.175	234	1.240			

Kako bi se utvrdila veličina razlike, urađena je analiza višestrukih komparacija. Na osnovu rezultata, zaključuje se da srednja vrijednost za pristrasnost prema indikatoru „Empatija“ za .725 veća za stariju generaciju Srba iz Sarajeva u odnosu na mlađu generaciju Srba iz Sarajeva, (95% CI, .234 do 1.216), $p=.004$. Također, srednja vrijednost za pristrasnost prema indikatoru „Empatija“ je za .55 veća za stariju generaciju Srba iz Istočnog Sarajevau odnosu na mlađu generaciju Srba iz Sarajeva, (95% CI, .059 do 1.041), $p=.028$.

Tabela 16 Test višestrukih komparacija

Zavisna varijabla: pristrasnost_empatija

Etničko-entitetska grupa	(I) Dob ispitanika	(J) Dob ispitanika	Srednja razlika (I-J)	Standardna pogreška	p^b	95% Interval povjerenja za razliku ^b	
						Donja granica	Gornja razlika
B iz S	15-19	40-70	.050	.249	.841	-.441	.541
	40-70	15-19	-.050	.249	.841	-.541	.441
S iz S	15-19	40-70	-.725*	.249	.004	-1.216	-.234
	40-70	15-19	.725*	.249	.004	.234	1.216
S iz IS	15-19	40-70	-.550*	.249	.028	-1.041	-.059
	40-70	15-19	.550*	.249	.028	.059	1.041

Bazirano na procijenjenim marginalnim razlikama

*. Razlika je značajna na .05 nivou

b. Prilagodba za višestruke usporedbe: Bonferroni.

Ista analiza je urađena kako bi se utvrdili glavni efekti etničke grupa.

Analiza glavnih efekata pokazuje da postoji statistički značajna razlika između tri etničke grupe u pristrasnosti prema indikatoru „Empatija“, $F(2, 234)=114.215$, $p<.0005$, $\eta^2=.494$ (za mlađu grupu ispitanika), kao za tri etničke grupe starije grupe ispitanika, $F(2, 234)=80.446$, $p<.0005$, $\eta^2=.407$. Detaljni podaci su predstavljeni u Tabeli F vrijednosti.

Tabela 17 F vrijednosti za efekte dobi

Zavisna varijabla: pristrasnost_empatija

Dob ispitanika	Suma kvadrata (SS)	Df	Varijansa (MS)	F	P	η^2
15-19 Kontrast	283.267	2	141.633	114.215	.000	.494
Pogreška	290.175	234	1.240			
40-70 Kontrast	199.517	2	99.758	80.446	.000	.407
Pogreška	290.175	234	1.240			

Kako bi se utvrdila veličina razlike, urađena je analiza višestrukih komparacija. Na osnovu rezultata, zaključuje se da je srednja vrijednost za pristrasnost prema indikatoru „Empatija“ za 2.15 veća za mlade Bošnjake iz Sarajeva nego za mlade Srbe iz Sarajeva (95% CI, 1.55 do 2.75), $p < .0005$. Statistički značajna razlika od 3.75 utvrđena je između mlađe generacije Bošnjaka i Srba iz Istočnog Sarajeva (95% CI, 3.15 do 4.35), $p < .0005$. Srbi iz Sarajeva su imali srednju vrijednost na rezultatu pristrasnosti prema indikatoru „Empatija“ za 1.6 veću nego Srbi iz Istočnog Sarajeva (95% CI, 1 do 2.2), $p < .0005$.

Kada je u pitanju starija generacija, Bošnjaci iz Sarajeva su imali 1.38 veću srednju vrijednost na pristrasnosti prema indikatoru „Empatija“ u odnosu na Srbe iz Sarajeva (95% CI, .775 do 1.998), $p < .0005$. Također, srednja vrijednost na pristrasnosti prema indikatoru „Empatija“ bila je 3.15 veća za Bošnjake iz Sarajeva nego za Srbe iz Istočnog Sarajeva, (95% CI, 2.55 do 3.75), $p < .0005$. Kada su u pitanju Srbi iz Sarajeva, srednja vrijednost pristrasnosti prema indikatoru „Empatija“ u je bila 1.78 veća u odnosu na Srbe iz Istočnog Sarajeva (95% CI, 1.175 do 2.235), $p < .0005$.

Tabela 18 Test višestrukih komparacija

Zavisna varijabla: pristrasnost_empatija

Dob ispitanika	(I) Etničko-entitetska grupa	(J) Etničko-entitetska grupa	Srednja razlika (I-J)	Standardna pogreška	p ^b	95% Interval povjerenja za razliku ^b		
						Donja granica	Gornja granica	
15-19	B iz S	S iz S	2.150*	.249	.000	1.550	2.750	
		S iz IS	3.750*	.249	.000	3.150	4.350	
	S iz S	B iz S	-2.150*	.249	.000	-2.750	-1.550	
		S iz IS	1.600*	.249	.000	1.000	2.200	
	S iz IS	B iz S	-3.750*	.249	.000	-4.350	-3.150	
		S iz S	-1.600*	.249	.000	-2.200	-1.000	
	40-70	B iz S	S iz S	1.375*	.249	.000	.775	1.975
			S iz IS	3.150*	.249	.000	2.550	3.750
S iz S		B iz S	-1.375*	.249	.000	-1.975	-.775	
		S iz IS	1.775*	.249	.000	1.175	2.375	
S iz IS		B iz S	-3.150*	.249	.000	-3.750	-2.550	
		S iz S	-1.775*	.249	.000	-2.375	-1.175	

Zasnovano na procijenjenim marginalnim razlikama

*. Razlika je značajna na .05 nivou

b. Prilagodba za višestruke komparacije: Bonferroni.

Na osnovu dobivenih rezultata možemo zaključiti da među starijom generacijom postoje značajne razlike u pristrasnosti s obzirom na empatiju između svih etničko-entitetskih grupa, i to tako da najveću pristrasnost prema bošnjačkoj strani (a najmanju pristrasnost prema srpskoj strani) pokazuju Bošnjaci iz Sarajeva, dok najmanju pristrasnost prema bošnjačkoj strani (a najveću pristrasnost prema srpskoj strani) pokazuju Srbi iz Istočnog Sarajeva. Među mlađom generacijom, Bošnjaci pokazuju najveću pristrasnost prema bošnjačkoj strani, dok Srbi iz Istočnog Sarajeva pokazuju najveću pristrasnost prema srpskoj strani. Rezultati, dakle, upućuju da su Bošnjaci pokazivali više empatije prilikom prisjećanja i opisivanja događaja u kojima su pripadnici njihove grupe bili žrtve, dok su Srbi iz Istočnog Sarajeva više empatije pri opisju događaja u kojima su pripadnici njihove grupe bili žrtve.

Pristrasnost prema indikatoru **PRISJEĆANJE**

Provedena je dvosmjerna ANOVA kako bi se ispitaio utjecaj dobi i etničke pripadnosti na rezultate na indikatoru „Prisjećanje“. Prethodno su provjereni preduslovi neophodni za provođenje dvosmjerne ANOVE. Prvo, ispunjeni su uslovi neovisnosti opservacija i linearnosti. Rezidualna analiza je provedena kako bi se provjerile pretpostavke normalnosti distribucije, homogenosti varijanse i outlier-a (odstupanja). Odstupanja su procijenjena pregledom boxplott-a, normalnost je procijenjena pomoću Shapiro-Wilksovog testa normalnosti za svaku ćeliju dizajna i na osnovu indeksa zakrivljenosti i kurtoze, a homogenost varijansi procijenjena je Leveneovim testom. Prema Shapiro-Wilks testu nisu zadovoljeni uvjeti normalnosti ($p < .05$). Ipak, veličine uzorka su zadovoljavajuće, a indeksi zakrivljenosti i kurtoze bili su između -2 i $+2$ za svaku korištenu varijablu, te se stoga može pretpostaviti normalnost (Field, 2012; George, Mallery, 2010). Homogenost varijanse je potvrđena ($p = .096$). Utvrđeno je prisustvo outlier-a, ali s obzirom da se nije radilo o ekstremnim odstupanjima, odlučeno je da se nastavi sa analizom. Deskriptivni podaci prikazani su u Tabeli 19.

Tabela 19 Deskriptivna statistika (indikator PRISJEĆANJE)

Zavisna varijabla: pristrasnost_prisjecanje

Etnička Grupa	Dob ispitanika	M	SD	N
B iz S	15-19	1.0750	1.02250	40
	40-70	1.2000	.93918	40
	Total	1.1375	.97752	80
S iz S	15-19	.2000	1.34355	40
	40-70	-.1000	1.12774	40
	Total	.0500	1.24168	80
S iz IS	15-19	-1.5750	1.19588	40
	40-70	-.9500	1.19722	40
	Total	-1.2625	1.22984	80
Total	15-19	-.1000	1.62129	120
	40-70	.0500	1.40138	120
	Total	-.0250	1.51402	240

Utvrđena je statistički značajna interakcija između etničke pripadnosti i dobi za rezultat na pristrasnosti prema indikatoru “Prisjećanje”, $F(2, 234)=3.27$, $p=.04$, $\eta^2=.027$.

Utvrđen je statistički značajan efekat etničke grupe na pristrasnost prema indikatoru “Prisjećanje”, $F(2, 234)=88.107.27$, $p<.0005$, $\eta^2=.43$; dok efekat dobi nije bio statistički značajan $F(1, 234)=1.029$, $p=.311$, $\eta^2=.004$. Podaci su prikazani u Tabeli 20.

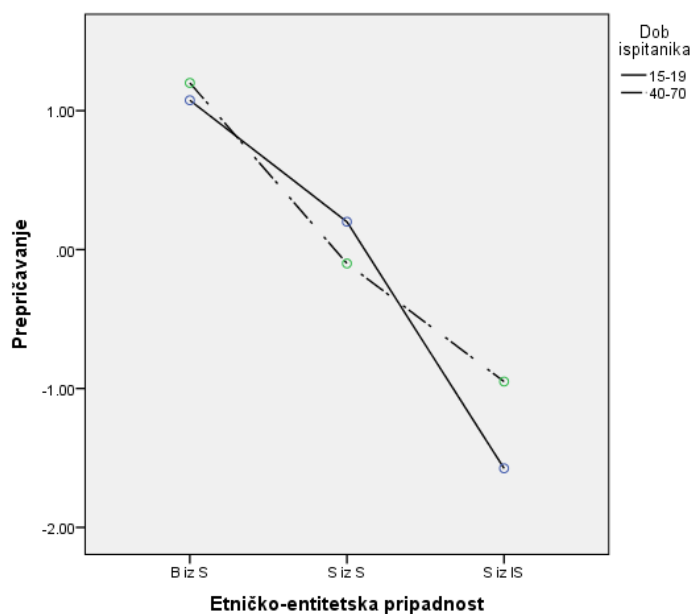
Tabela 20 ANOVA dob x i etničko-entitetska pripadnost za indikator “Prisjećanje”

	Suma kvadrata (SS)	df	Varijansa (MS)	F	P	η^2
Korigovani model	241.000 ^a	5	48.200	36.757	.000	.440
Intercept	.150	1	.150	.114	.736	.000
Etničko-entitetska grupa	231.075	2	115.538	88.107	.000	.430
Dob	1.350	1	1.350	1.029	.311	.004
Etničko-entitetska grupa * Dob	8.575	2	4.288	3.270	.040	.027
Pogreška	306.850	234	1.311			
Total	548.000	240				
Korigovani total	547.850	239				

a. R Squared = .440 (prilagođeni R Squared = .428)

Interakcija dobi i etničko-entitetske pripadnosti prikazana je na Grafikonu 2.

Grafikon 2 Dob x etničko-entitetska pripadnost (Prepričavanje)

Nakon toga, izvršena je analiza jednostavnih glavnih efekata za varijablu dob. Utvrđena je statistički značajna razlika u srednjim vrijednostima pristrasnosti prema indikatoru "Prisjećanje" između mlađe i starije grupe Srba iz Istočnog Sarajeva, $F(1, 234) = 5.958$, $p = .015$, $\eta^2 = .025$. Jednostavni efekti dobi za srednju vrijednost pristrasnosti prema indikatoru „Prisjećanje“ za Srbe i Bošnjake iz Sarajeva nisu se pokazali statistički značajnim: $F(1, 234) = .238$, $p = .626$, $\eta^2 = .001$ (Bošnjaci iz Sarajeva); $F(1, 234) = 1.373$, $p = .243$, $\eta^2 = .006$ (Srbi iz Sarajeva). Jednostavni efekti za dob su prikazani u Tabeli 21.

Tabela 21 Tabela F-vrijednosti za efekte dobi

Zavisna varijabla: pristrasnost_prisjecanje

Etnička Grupa		Suma kvadrata (SS)	Df	Varijansa (MS)	F	P	η^2
B iz S	Kontrast	.313	1	.313	.238	.626	.001
	Pogreška	306.850	234	1.311			
S iz S	Kontrast	1.800	1	1.800	1.373	.243	.006
	Pogreška	306.850	234	1.311			
S iz IS	Kontrast	7.813	1	7.813	5.958	.015	.025
	Pogreška	306.850	234	1.311			

Kako bi se utvrdila veličina razlike između tri etničke grupe s obzirom na dob, urađen je test višestrukih komparacija (usporedbi). Sve usporedbe u parovima izvedene su za svaki jednostavan glavni efekat s prijavljenim intervalima pouzdanosti od 95% i p-vrijednostima uz Bonferroni prilagodbu. Utvrđeno je da je starija grupa Srba iz Istočnog Sarajeva imala .625 puta veći prosječni rezultat na pristrasnosti prema indikatoru „Prisjećanje“ od mlađe grupe Srba iz Istočnog Sarajeva (95% CI, .121 do 1.129), $F(1, 234) = 5.958$, $p = .015$, $\eta^2 = .025$.

Tabela 22 Test višestrukih komparacija

Zavisna varijabla: pristrasnost_prisjecanje

Etnička Grupa	(I) Dob ispitanika	(J) Dob ispitanika	Srednja razlika (I-J)	Standardna pogreška	p^b	95% Interval povjerenja za razliku ^b	
						Donja granica	Gornja granica
B iz S	15-19	40-70	-.125	.256	.626	-.629	.379
	40-70	15-19	.125	.256	.626	-.379	.629
S iz S	15-19	40-70	.300	.256	.243	-.204	.804
	40-70	15-19	-.300	.256	.243	-.804	.204
S iz IS	15-19	40-70	-.625*	.256	.015	-1.129	-.121
	40-70	15-19	.625*	.256	.015	.121	1.129

Bazirano na procijenjenim marginalnim razlikama

*. Razlika je značajna na .05 nivou

b. Prilagodba za višestruke komparacije: Bonferroni.

Ista analiza je provedena kako bi se utvrdili efekti etničke grupe na pristrasnost prema indikatoru „Prisjećanje“. Obavljena je analiza jednostavnih glavnih efekata za varijablu Etničko-entitetska grupa. Utvrđena je statistički značajna razlika u srednjim vrijednostima pristrasnosti prema indikatoru "Prisjećanje" između tri etničke grupe mlađih ispitanika, $F(2, 234) = 55.612$, $p = 0.0005$, $\eta^2 = .322$, kao i za tri etničke grupe starijih ispitanika, $F(2, 234) = 35.765$, $p = 0.0005$, $\eta^2 = .234$. Jednostavni efekti za etničku grupu prikazani su u Tabeli 23.

Tabela 23 F-vrijednosti za efekte etničke grupe

Zavisna varijabla: pristrasnost_prisjecanje

Dob ispitanika		Suma kvadrata (SS)	Df	Varijansa (MS)	F	P	η^2
15-19	Kontrast	145.850	2	72.925	55.612	.000	.322
	Pogreška	306.850	234	1.311			
40-70	Kontrast	93.800	2	46.900	35.765	.000	.234
	Pogreška	306.850	234	1.311			

Kako bi se utvrdila veličina razlike između dvije dobne skupine a s obzirom na etničku pripadnost, urađen je test višestrukih komparacija (usporedbi). Sve usporedbe u parovima izvedene su za svaki jednostavni glavni efekat s prijavljenim intervalima pouzdanosti od 95% i p-vrijednostima uz Bonferroni prilagodbu. Utvrđeno je da je mlađa grupa Bošnjaka imala .875veći prosječni rezultat na pristrasnosti prema indikatoru „Prisjećanje“ od mlađe grupe Srba iz Sarajeva (95% CI, .258 do 1.492), $p = 0.002$. Isto tako, u grupi mlađih ispitanika, Srbi iz Sarajeva su imali 1.775veći prosječni rezultat na pristrasnosti prema indikatoru „Prisjećanje“ od mlađe grupe Srba iz Istočnog Sarajeva (95% CI, 1.158 do 2.392), $p = 0.0005$. Bošnjaci iz Sarajeva su imali 2.65 veće srednje vrijednosti pristrasnosti na indikatoru „Prisjećanje“ nego Srbi iz Istočnog Sarajeva, (95% CI, 2.033 do 3.262), $p = 0.0005$.

Kada je u pitanju starija grupa ispitanika, Bošnjaci su imali 1.3veći prosječni rezultat na pristrasnosti prema indikatoru „Prisjećanje“ od Srba iz Sarajeva (95% CI, .683 do 1.917), $p = 0.0005$; a 2.15veći prosječni rezultat od Srba iz Istočnog Sarajeva, (95% CI, 1.533 do 2.765), $p = 0.0005$. U istoj dobnoj skupini, Srbi iz Sarajeva su imali .85 veći prosječni rezultat na pristrasnosti prema indikatoru „Prisjećanje“ od Srba iz Istočnog Sarajeva (95% CI, .233 do 1.467), $p = 0.003$.

Test višestrukih usporedbi dat je u Tabeli 24.

Tabela 24 Test višestrukih usporedbi

Zavisna varijabla: pristrasnost_prisjecanje

Dob ispitanika	(I) Etnička Grupa	(J) Etnička Grupa	Srednja razlika (I-J)	Standardna pogreška	p ^b	95% Interval povjerenja za razliku ^b	
						Donja granica	Gornja granica
15-19	B iz S	S iz S	.875*	.256	.002	.258	1.492
		S iz IS	2.650*	.256	.000	2.033	3.267
	S iz S	B iz S	-.875*	.256	.002	-1.492	-.258
		S iz IS	1.775*	.256	.000	1.158	2.392
	S iz IS	B iz S	-2.650*	.256	.000	-3.267	-2.033
		S iz S	-1.775*	.256	.000	-2.392	-1.158
40-70	B iz S	S iz S	1.300*	.256	.000	.683	1.917
		S iz IS	2.150*	.256	.000	1.533	2.767
	S iz S	B iz S	-1.300*	.256	.000	-1.917	-.683
		S iz IS	.850*	.256	.003	.233	1.467
	S iz IS	B iz S	-2.150*	.256	.000	-2.767	-1.533
		S iz S	-.850*	.256	.003	-1.467	-.233

Bazirano na procijenjenim marginalnim razlikama

* Razlika je značajna na .05 nivou

b. Prilagodba za višestruke komparacije: Bonferroni.

Rezultati su pokazali da su u mlađoj grupi ispitanika Bošnjaci bili najviše pristrasni prema bošnjačkoj strani, tj., najčešće su prepričavali događaje u kojima su članovi njihove grupe bili žrtve. Srbi iz Istočnog Sarajeva su pokazali najveću pristrasnost prema srpskoj, a najmanju prema bošnjačkoj strani. Slična situacija je kod starije grupe ispitanika, gdje su Srbi iz istočnog Sarajeva bili najmanje pristrasni prema bošnjačkoj, a najviše pristrasni prema srpskoj strani, dok su Bošnjaci bili najviše pristrasni prema bošnjačkoj strani (što znači da su se više prisjećali događaja u kojima je njihova grupa bila žrtva).

Pristrasnost prema indikatoru **OPŠIRNOST**

Provedena je dvosmjerna ANOVA kako bi se ispitaio utjecaj dobi i etničke pripadnosti na rezultate na indikatoru „Opširnost“. Prethodno su provjereni preduslovi neophodni za provođenje dvosmjerne ANOVE. Prvo, ispunjeni su uslovi neovisnosti opservacija i linearnosti. Rezidualna analiza je provedena kako bi se provjerile pretpostavke normalnosti distribucije, homogenosti varijanse i outlier-a (odstupanja). Odstupanja su procijenjena pregledom boxplott-a, normalnost je procijenjena pomoću Shapiro-Wilksovog testa normalnosti za svaku ćeliju dizajna i na osnovu indeksa zakrivljenosti i kurtoze, a homogenost varijansi procijenjena je Leveneovim testom. Prema Shapiro-Wilks testu nisu zadovoljeni uvjeti normalnosti ($p < .05$). Ipak, veličine uzorka su zadovoljavajuće, a indeksi zakrivljenosti i kurtoze bili su između -2 i +2 za svaku korištenu varijablu, te se stoga može

pretpostaviti normalnost (Field, 2012; George, Mallery, 2010). Homogenost varijanse je potvrđena ($p = .109$). Utvrđeno je prisustvo outlier-a, ali s obzirom da se nije radilo o ekstremnim odstupanjima, odlučeno je da se nastavi sa analizom. Deskriptivni podaci prikazani su u Tabeli 25.

Tabela 25 Deskriptivna statistika (indikator OPŠIRNOST)

Zavisna varijabla: pristrasnost_opsirnost

Dob ispitanika	Etnička Grupa	M	SD	N
15-19	B iz S	1.2750	1.21924	40
	S iz S	-.6000	1.23621	40
	S iz IS	-1.6500	1.09895	40
	Total	-.3250	1.69112	120
40-70	B iz S	1.0500	.87560	40
	S iz S	.2000	.99228	40
	S iz IS	-.9500	1.03651	40
	Total	.1000	1.26624	120
Total	B iz S	1.1625	1.06073	80
	S iz S	-.2000	1.18429	80
	S iz IS	-1.3000	1.11832	80
	Total	-.1125	1.50586	240

Utvrđena je statistički značajna interakcija između etničke pripadnosti i dobi za rezultat na pristrasnosti prema indikatoru “Opširnost”, $F(2, 234) = 5.438$, $p = .005$, $\eta^2 = .044$.

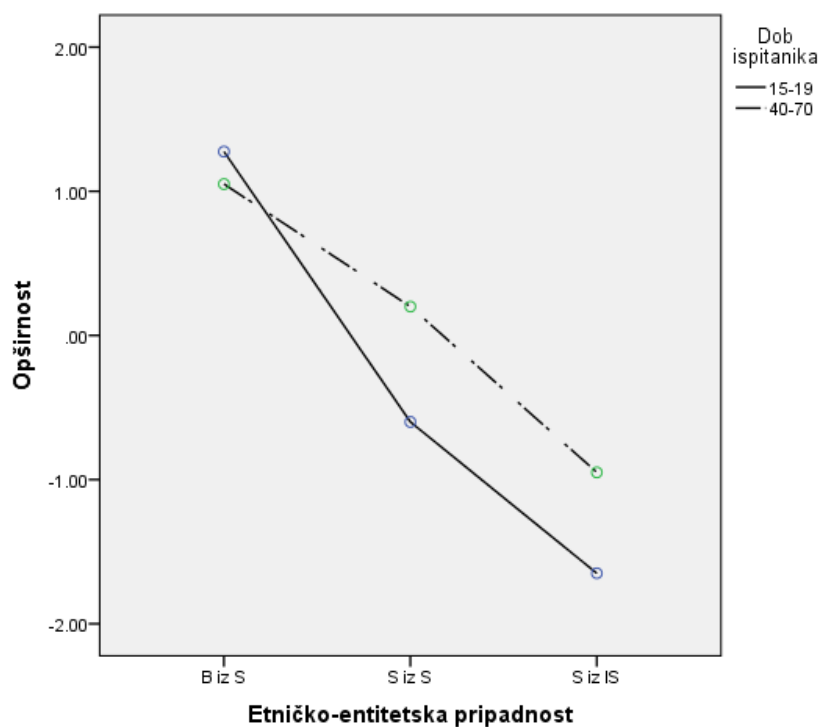
Tabela 26 ANOVA dob x i etničko-entitetska pripadnost za indikator “Opširnost”

	Suma kvadrata (SS)	Df	Varijansa (MS)	F	p	η^2
Korigovani model	267.088 ^a	5	53.418	45.474	.000	.493
Intercept	3.038	1	3.038	2.586	.109	.011
Dob	10.837	1	10.837	9.226	.003	.038
Etnička Grupa	243.475	2	121.738	103.635	.000	.470
Dob * Etnička Grupa	12.775	2	6.388	5.438	.005	.044
Pogreška	274.875	234	1.175			
Total	545.000	240				
Korigovani total	541.963	239				

a. R Squared = .493 (prilagođeni R Squared = .482)

Interakcija između etničko-entitetske pripadnosti i dobi prikazana je na Grafikonu 3.

Grafikon 3 Etničko-entitetska pripadnost x dob interakcija (Opširnost)

Na osnovu prethodne tabele vidljivo je da postoji statistički značajan efekat dobi na rezultate prema indikatoru „Opširnost“, $F(1, 234)=9.226$, $p=.003$, $\eta^2 =.038$. Također, zaključuje se da postoji statistički značajan efekat etničke grupe na rezultate prema indikatoru „Opširnost“, $F(2, 234)=103.635$, $p<.0005$, $\eta^2 =.470$.

Nakon toga, izvršena je analiza jednostavnih glavnih efekata za varijablu dob. Utvrđena je statistički značajna razlika u srednjim vrijednostima pristrasnosti prema indikatoru "Opširnost" između mlađe i starije grupe Srba iz Sarajeva, $F(1, 234) = 10.897$, $p = .001$, $\eta^2 = .04$. Jednostavni efekti dobi za srednju vrijednost pristrasnosti prema indikatoru „Opširnost“ za Srbe iz Istočnog Sarajeva su također statistički značajni: $F(1, 234)=8.343$, $p=.004$, $\eta^2=.034$.

Tabela 27 Tabela F-vrijednosti za efekte dobi

Zavisna varijabla: pristrasnost_opsirnost

Etnička Grupa		Suma kvadrata (SS)	Df	Varijansa (MS)	F	P	η^2
B iz S	Kontrast	1.012	1	1.012	.862	.354	.004
	Pogreška	274.875	234	1.175			
S iz S	Kontrast	12.800	1	12.800	10.897	.001	.044
	Pogreška	274.875	234	1.175			
S iz IS	Kontrast	9.800	1	9.800	8.343	.004	.034
	Pogreška	274.875	234	1.175			

Kako bi se utvrdila veličina razlike između tri etničke grupe s obzirom na dob, urađen je test višestrukih komparacija (usporedbi). Sve usporedbe u parovima izvedene su za svaki jednostavan glavni efekat s prijavljenim intervalima pouzdanosti od 95% i p-vrijednostima uz Bonferroni prilagodbu. Utvrđeno je da je starija grupa Srba iz Sarajeva imala za .8veći prosječni rezultat na pristrasnosti prema indikatoru „Opširnost“ od mlađe grupe Srba iz Sarajeva (95% CI, .323 do 1.277), $p = .001$; kao i starija grupa Srba iz Istočnog Sarajeva koja je imala za .7 veći prosječni rezultat na pristrasnosti prema indikatoru „Opširnost“ od mlađe grupe Srba iz Istočnog Sarajeva (95% CI, .223 do 1.177), $p = .004$.

Tabela 28 Test višestrukih usporedbi

Zavisna varijabla: pristrasnost_opsirnost

Etnička Grupa	(I) Dob ispitanika	(J) Dob ispitanika	Srednja razlika (I-J)	Standardna pogreška	p^b	95% Interval povjerenja za razliku ^b	
						Donja granica	Gornja granica
B iz S	15-19	40-70	.225	.242	.354	-.252	.702
	40-70	15-19	-.225	.242	.354	-.702	.252
S iz S	15-19	40-70	-.800*	.242	.001	-1.277	-.323
	40-70	15-19	.800*	.242	.001	.323	1.277
S iz IS	15-19	40-70	-.700*	.242	.004	-1.177	-.223
	40-70	15-19	.700*	.242	.004	.223	1.177

Bazirano na procijenjenim marginalnim razlikama

*. Razlika je značajna na .05 nivou.

b. Prilagodba za višestruke suporedbe: Bonferroni.

Nakon toga, izvršena je analiza jednostavnih glavnih efekata za varijablu Etničko-entitetska grupa. Utvrđena je statistički značajna razlika u srednjim vrijednostima pristrasnosti prema indikatoru "Opširnost" između tri etničke grupe mlađe generacije, $F(2, 234) = 74.765$,

$p = 0.0005$, $\eta^2 = .390$, kao i između tri etničke grupe starije generacije, $F(2, 234) = 34.307$, $p < .0005$, $\eta^2 = .227$.

Tabela 29 F-vrijednosti za efekte etničke grupe

Zavisna varijabla: pristrasnost_opsirnost

Dob ispitanika		Suma kvadrata (SS)	Df	Varijansa (MS)	F	P	η^2
15-19	Kontrast	175.650	2	87.825	74.765	.000	.390
	Pogreška	274.875	234	1.175			
40-70	Kontrast	80.600	2	40.300	34.307	.000	.227
	Pogreška	274.875	234	1.175			

Kako bi se utvrdila veličina razlike između tri etničke grupe, urađen je test višestrukih komparacija (usporedbi). Sve usporedbe u parovima izvedene su za svaki jednostavan glavni efekat s prijavljenim intervalima pouzdanosti od 95% i p-vrijednostima uz Bonferroni prilagodbu. Kada je mlađa grupa ispitanika u pitanju, Bošnjaci su imali za 1.87 viši rezultat na pristrasnosti prema indikatoru „Opširnost“ od Srba iz Sarajeva (95% CI, 1.291 do 2.459), $p = 0.0005$; kao i za 2.92 veći prosječni rezultat na pristrasnosti prema indikatoru „Opširnost“ od Srba iz Istočnog Sarajeva (95% CI, 2.341 do 3.509), $p = 0.0005$. Srbi iz Sarajeva su imali za 1.05 viši rezultat na pristrasnosti prema indikatoru „Opširnost“ od Srba iz Istočnog Sarajeva (95% CI, .466 do 1.634), $p = 0.0005$.

Kada je starija grupa ispitanika u pitanju, Bošnjaci su imali za .85 viši rezultat na pristrasnosti prema indikatoru „Opširnost“ od Srba iz Sarajeva (95% CI, .266 do 1.434), $p = 0.002$; kao i za .2 veći prosječni rezultat na pristrasnosti prema indikatoru „Opširnost“ od Srba iz Istočnog Sarajeva (95% CI, 1.416 do 2.584), $p = 0.0005$. Srbi iz Sarajeva su imali za 1.15 viši rezultat na pristrasnosti prema indikatoru „Opširnost“ od Srba iz Istočnog Sarajeva (95% CI, .566 do 1.734), $p = 0.0005$.

Test višestrukih komparacija dat je u Tabeli 30.

Tabela 30: Test višestrukih komparacija

Zavisna varijabla: pristrasnost_opsirnost

Dob ispitanika	(I) Etnička Grupa	(J) Etnička Grupa	Srednja razlika (I-J)	Standardna pogreška	p ^b	95% Interval povjerenja za razliku ^b	
						Donja granica	Gornja granica
15-19	B iz S	S iz S	1.875*	.242	.000	1.291	2.459
		S iz IS	2.925*	.242	.000	2.341	3.509
	S iz S	B iz S	-1.875*	.242	.000	-2.459	-1.291
		S iz IS	1.050*	.242	.000	.466	1.634
	S iz IS	B iz S	-2.925*	.242	.000	-3.509	-2.341
		S iz S	-1.050*	.242	.000	-1.634	-.466
40-70	B iz S	S iz S	.850*	.242	.002	.266	1.434
		S iz IS	2.000*	.242	.000	1.416	2.584
	S iz S	B iz S	-.850*	.242	.002	-1.434	-.266
		S iz IS	1.150*	.242	.000	.566	1.734
	S iz IS	B iz S	-2.000*	.242	.000	-2.584	-1.416
		S iz S	-1.150*	.242	.000	-1.734	-.566

Bazirano na procijenjenim marginalnim razlikama

*. Razlika je značajna na ,05 nivou

b. Prilagodba za višestruke usporedbe: Bonferroni.

Zaključujemo da se i unutar mlađe i unutar starije generacije sve tri etničko-entitetske grupe razlikuju po opširnosti kojom opisuju događaje. Tendencija da opširnije opisuju događaje u kojima su žrtve bili Bošnjaci a manje opširno događaje u kojima su žrtve bili Srbi najizrazitija je kod Bošnjaka iz Sarajeva, manja kod Srba iz Sarajeva, i još manja kod Srba iz Istočnog Sarajeva. Među Bošnjacima iz Sarajeva nema razlike između mlađih i starijih u pristrasnosti s obzirom na opširnost, dok na poduzorcima Srba iz Sarajeva i Srba iz Istočnog Sarajeva stariji ispitanici pokazuju veću pristrasnost s obzirom na opširnost (tj., opširnije opisuju događaje u kojima su žrtve bile Bošnjaci).

Pristrasnost prema indikatoru **KRIVNJA**

Provedena je dvosmjerna ANOVA kako bi se ispitaio utjecaj dobi i etničke pripadnosti na rezultate na indikatoru „krivnja“. Prethodno su provjereni preduslovi neophodni za provođenje dvosmjerne ANOVE. Prvo, ispunjeni su uslovi neovisnosti opservacija i linearnosti. Rezidualna analiza je provedena kako bi se provjerile pretpostavke normalnosti distribucije, homogenosti varijanse i outlier-a (odstupanja). Odstupanja su procijenjena pregledom boxplott-a, normalnost je procijenjena pomoću Shapiro-Wilksovog testa normalnosti za svaku ćeliju dizajna i na osnovu indeksa zakrivljenosti i kurtoze, a homogenost varijansi procijenjena je Leveneovim testom. Prema Shapiro-Wilks testu nisu zadovoljeni uvjeti normalnosti ($p < .05$). Ipak, veličine uzorka su zadovoljavajuće, a indeksi

zakrivljenosti i kurtoze bili su između -2 i +2 za svaku korištenu varijablu, te se stoga može pretpostaviti normalnost (Field, 2012; George, Mallery, 2010). Homogenost varijanse nije potvrđena ($p = .018$). Imajući u vidu robusnost ANOVE, odlučeno je da se nastavi sa analizom. Utvrđeno je prisustvo outlier-a, ali s obzirom da se nije radilo o ekstremnim odstupanjima, odlučeno je da se nastavi sa analizom.

Deskriptivni podaci prikazani su u Tabeli 31.

Tabela 31 Deskriptivna statistika (indikator KRIVNJA)

Zavisna varijabla: pristrasnost_krivnja

Dob ispitanika	Etnička Grupa	M	SD	N
15-19	B iz S	2.7250	.90547	40
	S iz S	.2500	1.29595	40
	S iz IS	-2.3000	1.04268	40
	Total	.2250	2.32799	120
40-70	B iz S	2.3500	.94868	40
	S iz S	.5250	.98677	40
	S iz IS	-2.3500	.94868	40
	Total	.1750	2.16412	120
Total	B iz S	2.5375	.94056	80
	S iz S	.3875	1.15280	80
	S iz IS	-2.3250	.99078	80
	Total	.2000	2.24298	240

Nije pronađena statistički značajna interakcija između etničke pripadnosti i dobi za rezultat na pristrasnosti prema indikatoru "Krivnja", $F(2, 234) = 1.993$, $p = .139$, $\eta^2 = .017$.

Utvrđen je statistički značajan efekat etničke grupe na pristrasnost prema indikatoru "Krivnja", $F(2, 234) = 448.083$, $p < .0005$, $\eta^2 = .793$; dok efekat dobi nije bio statistički značajan $F(1, 234) = .142$, $p = .707$, $\eta^2 = .001$.

Podaci su prikazani u Tabeli 32.

Tabela 32 ANOVA dob x i etničko-entitetska pripadnost za indikator „Krivnja“

	Suma kvadrata (SS)	Df	Varijansa (MS)	F	P	η^2
Korigovani model	954.350 ^a	5	190.870	180.059	.000	.794
Intercept	9.600	1	9.600	9.056	.003	.037
Dob	.150	1	.150	.142	.707	.001
Etnička Grupa	949.975	2	474.987	448.083	.000	.793
Dob * Etnička Grupa	4.225	2	2.112	1.993	.139	.017
Pogreška	248.050	234	1.060			
Total	1212.000	240				
Korigovani total	1202.400	239				

a. R Squared = ,794 (prilagođeni R Squared = ,789)

Budući da varijabla dob nije imala statistički značajne glavne efekte, prikazuju se rezultati za varijablu Etničko-entitetska grupa. Analiza glavnih efekata pokazuje da postoji statistički značajan efekat etničke grupe na pristrasnost prema indikatoru „Krivnja“, $F(2, 234)=474.987$, $p<.0005$, $\eta^2 =.793$. Detaljni podaci su predstavljeni u Tabeli F vrijednosti.

Tabela 33 F vrijednosti za efekte etničke grupe

Zavisna varijabla: pristrasnost_krivnja

Etnička Grupa	Suma kvadrata (SS)	Df	Varijansa (MS)	F	P	η^2
Kontrast	949.975	2	474.987	448.083	.000	.793
Pogreška	248.050	234	1.060			

Kako bi se utvrdila veličina razlike između tri etničke grupe, urađen je test višestrukih komparacija (usporedbi). Bošnjaci su imali 2.15 puta viši rezultat na pristrasnosti prema indikatoru „Krivnja“ od Srba iz Sarajeva (95% CI, 1.757 do 2.543), $p =0005$; kao i 4.86 puta veći prosječni rezultat na pristrasnosti prema indikatoru „Krivnja“ od Srba iz Istočnog Sarajeva (95% CI, 4.47 do 5.255), $p =0005$. Srbi iz Sarajeva su imali 2.71 puta viši rezultat na pristrasnosti prema indikatoru „Krivnja“ od Srba iz Istočnog Sarajeva (95% CI, 2.32 do 3.105), $p =0005$.

Tabela 34 Test višestrukih komparacija

Zavisna varijabla: pristrasnost_krivnja

(I) Etničko-entitetska grupa	(J) Etničko-entitetska grupa	Srednja razlika (I-J)	Standardna pogreška	p ^b	95% Interval povjerenja za razliku ^b	
					Donja granica	Gornja granica
B iz S	S iz S	2.150*	.163	.000	1.757	2.543
	S iz IS	4.862*	.163	.000	4.470	5.255
S iz S	B iz S	-2.150*	.163	.000	-2.543	-1.757
	S iz IS	2.712*	.163	.000	2.320	3.105
S iz IS	B iz S	-4.862*	.163	.000	-5.255	-4.470
	S iz S	-2.712*	.163	.000	-3.105	-2.320

Bazirano na procijenjenim marginalnim razlikama

*. Razlika je značajna na ,05 nivou

b. Prilagodba za višestruke usporedbe: Bonferroni.

Na osnovu provedene analize zaključujemo ni u jednoj etničko-entitetskoj grupi nisu postojale dobne razlike u tendenciji pristrasnog pripisivanja krivice jednoj strani u sukobu. Postojale su značajne razlike između sve tri etničko-entitetske grupe: najjaču tendenciju pripisivanja krivice drugoj strani u slučaju da su Bošnjaci bili žrtve (a najmanju tendenciju pripisivanja krivice drugoj strani kada su žrtve bili Srbi) pokazali su Bošnjaci iz Sarajeva, značajno manju pristrasnost ispoljili su Srbi iz Sarajeva, a još manju pristrasnost te vrste Srbi iz Istočnog Sarajeva.

Pristrasnost prema indikatoru **VIKTIMIZACIJA**

Provedena je dvosmjerna ANOVA kako bi se ispitaio utjecaj dobi i etničke pripadnosti na rezultate na indikatoru „Viktimizacija“. Prethodno su provjereni preduslovi neophodni za provođenje dvosmjerne ANOVE. Prvo, ispunjeni su uslovi neovisnosti opservacija i linearnosti. Rezidualna analiza je provedena kako bi se provjerile pretpostavke normalnosti distribucije, homogenosti varijanse i outlier-a (odstupanja). Odstupanja su procijenjena pregledom boxplott-a, normalnost je procijenjena pomoću Shapiro-Wilksovog testa normalnosti za svaku ćeliju dizajna i na osnovu indeksa zakrivljenosti i kurtoze, a homogenost varijansi procijenjena je Leveneovim testom. Prema Shapiro-Wilks testu nisu zadovoljeni uvjeti normalnosti ($p < .05$). Ipak, veličine uzorka su zadovoljavajuće, a indeksi zakrivljenosti i kurtoze bili su između -2 i +2 za svaku korištenu varijablu, te se stoga može pretpostaviti normalnost (Field, 2012; George, Mallery, 2010). Homogenost varijanse je potvrđena ($p = .309$). Utvrđeno je prisustvo outlier-a, ali s obzirom da se nije radilo o ekstremnim odstupanjima, odlučeno je da se nastavi sa analizom.

Deskriptivni podaci prikazani su u Tabeli 35.

Tabela 35 Deskriptivna statistika (indikator VIKTIMIZACIJA)

Zavisna varijabla: pristrasnost_viktimizacija

Dob ispitanika	Etnička Grupa	M	SD	N
15-19	B iz S	2.8250	.93060	40
	S iz S	-1.2000	.72324	40
	S iz IS	-2.8000	.93918	40
	Total	-.3917	2.52815	120
40-70	B iz S	2.0500	1.10824	40
	S iz S	-1.2750	.71567	40
	S iz IS	-2.6500	.94868	40
	Total	-.6250	2.18883	120
Total	B iz S	2.4375	1.08900	80
	S iz S	-1.2375	.71589	80
	S iz IS	-2.7250	.94098	80
	Total	-.5083	2.36252	240

Utvrđena je statistički značajna interakcija između etničke pripadnosti i dobi za rezultat na pristrasnosti prema indikatoru “Viktimizacija”, $F(2, 234)=5.686$, $p=.004$, $\eta^2=.046$. Utvrđen je statistički značajan efekat etničke grupe na pristrasnost prema indikatoru “Viktimizacija”, $F(2, 234)=690.125$, $p<.0005$, $\eta^2=.855$; i statistički značajan efekat dobi $F(1, 234)=3.991$, $p=.047$, $\eta^2=.017$. Podaci su prikazani u Tabeli 36.

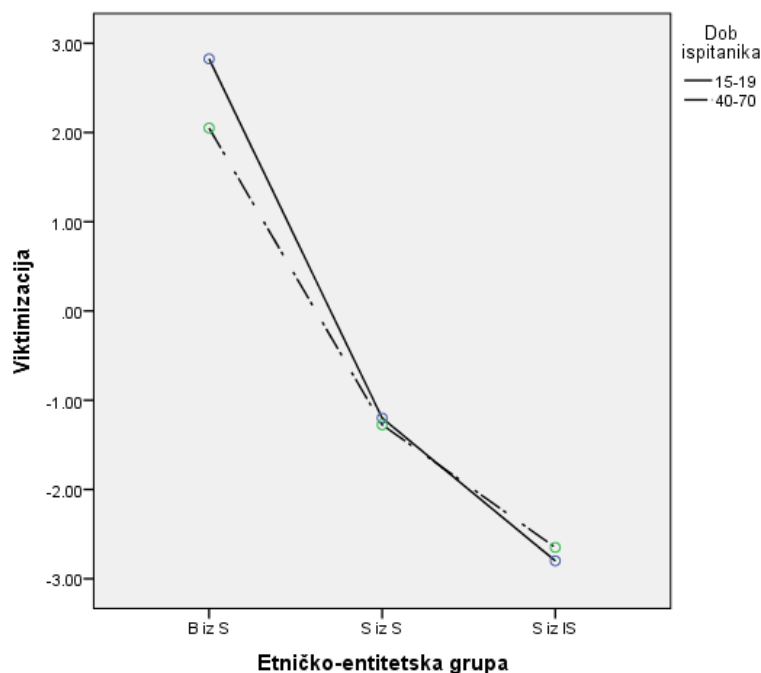
Tabela 36 ANOVA dob x i etničko-entitetska pripadnost indikator “Viktimizacija“

	Suma kvadrata (SS)	Df	Varijansa (MS)	F	P	η^2
Korigovani model	1142.433 ^a	5	228.487	279.122	.000	.856
Intercept	62.017	1	62.017	75.760	.000	.245
Dob	3.267	1	3.267	3.991	.047	.017
Etničko-entitetska grupa	1129.858	2	564.929	690.125	.000	.855
Dob * Etničko-entitetska grupa	9.308	2	4.654	5.686	.004	.046
Pogreška	191.550	234	.819			
Total	1396.000	240				
Korigovani total	1333.983	239				

a. R Squared = ,856 (prilagođeni R Squared = ,853)

Dobivena interakcija je predstavljena na Grafikonu 4.

Grafikon 4 Dob x etničko-entitetska pripadnost (Viktimizacija)

Nakon toga, izvršena je analiza jednostavnih glavnih efekata za varijablu dob. Jednostavni efekti dobi za srednju vrijednost pristrasnosti prema indikatoru „Viktimizacija“ pokazali su se statistički značajnim za Bošnjake iz Sarajeva, $F(1, 234)=14.675$, $p<.0005$, $\eta^2=.059$. Istovremeno, efekti dobi nisu bili značajni za rezultat na pristrasnosti prema indikatoru „Viktimizacija“ za Srbe iz Sarajeva i Srbe iz Istočnog Sarajeva. Jednostavni efekti za dob su prikazani u Tabeli 37.

Tabela 37 Jednostavni efekti za dob

Zavisna varijabla: pristrasnost_viktimizacija

Etničko-entitetska grupa		Suma kvadrata (SS)	Df	Varijansa (MS)	F	P	η^2
B iz S	Kontrast	12.013	1	12.013	14.675	.000	.059
	Pogreška	191.550	234	.819			
S iz S	Kontrast	.112	1	.112	.137	.711	.001
	Pogreška	191.550	234	.819			
S iz IS	Kontrast	.450	1	.450	.550	.459	.002
	Pogreška	191.550	234	.819			

Test višestrukih usporedbi je potvrdio da je mlađa grupa Bošnjaka imala za .775 veći prosječni rezultat na pristrasnosti prema indikatoru „Viktimizacija“ od mlađe grupe Bošnjaka (95% CI, .376 do 1.174), $p=0005$. Ostale razlike nisu se pokazale statistički značajnim.

Tabela 38 Test višestrukih komparacija

Zavisna varijabla: pristrasnost_viktimizacija

Etničko-entitetska grupa	(I) Dob ispitanika	(J) Dob ispitanika	Srednja razlika (I-J)	Standardna pogreška	p ^b	95% Interval povjerenja za razliku ^b	
						Donja granica	Gornja granica
B iz S	15-19	40-70	.775*	.202	.000	.376	1.174
	40-70	15-19	-.775*	.202	.000	-1.174	-.376
S iz S	15-19	40-70	.075	.202	.711	-.324	.474
	40-70	15-19	-.075	.202	.711	-.474	.324
S iz IS	15-19	40-70	-.150	.202	.459	-.549	.249
	40-70	15-19	.150	.202	.459	-.249	.549

Bazirano na procijenjenim marginalnim razlikama

* Razlika je značajna na ,05 nivou

b. Prilagodba za višestruke usporedbe: Bonferroni.

Analiza jednostavnih efekata provedena je i za varijablu Etničko-entitetska grupa. Utvrđena je statistički značajna razlika između tri etničke grupe mlađih ispitanika, kao i tri etničke grupe starijih ispitanika: $F(2, 234)=410.472$, $p<.0005$, $\eta^2=.778$ (mlađi ispitanici), $F(2, 234)=285.338$, $p<.0005$, $\eta^2=.709$ (stariji ispitanici).

Tabela 39 F vrijednosti za etničku grupu

Zavisna varijabla: pristrasnost_viktimizacija

Dob ispitanika		Suma kvadrata (SS)	Df	Varijansa (MS)	F	P	η^2
15-19	Kontrast	672.017	2	336.008	410.472	.000	.778
	Pogreška	191.550	234	.819			
40-70	Kontrast	467.150	2	233.575	285.338	.000	.709
	Pogreška	191.550	234	.819			

Test višestrukih usporedbi je potvrdio da su kod mlađe grupe ispitanika Bošnjaci imali za 4.025 veći prosječni rezultat na pristrasnosti prema indikatoru „Viktimizacija“ od Srba iz Sarajeva (95% CI, 3.537 do 4.513), $p = 0005$, kao i za 5.625 veći prosječni rezultat na pristrasnosti prema indikatoru „Viktimizacija“ od Srba iz Istočnog Sarajeva (95% CI, 5.137 do 6.113), $p = 0005$. Srbi iz Sarajeva su imali za 1.6 veći prosječni rezultat na pristrasnosti prema indikatoru „Viktimizacija“ od Srba iz Istočnog Sarajeva (95% CI, 1.112 do 2.088), $p = 0005$.

Test višestrukih usporedbi je potvrdio da su kod starije grupe ispitanika Bošnjaci imali za 3.32 veći prosječni rezultat na pristrasnosti prema indikatoru „Viktimizacija“ od Srba iz Sarajeva (95% CI, 2.837 do 3.813), $p = 0005$, kao i za 4.7 veći prosječni rezultat na pristrasnosti prema indikatoru „Viktimizacija“ od Srba iz Istočnog Sarajeva (95% CI, 4.212

do 5.188), $p = 0005$. Srbi iz Sarajeva su imali za 1.375 veći prosječni rezultat na pristrasnosti prema indikatoru „Viktimizacija“ od Srba iz Istočnog Sarajeva (95% CI, .887 do 1.867), $p = 0005$. Podaci su prikazani u Tabeli 40.

Tabela 40 Test višestrukih komparacija

Zavisna varijabla: pristrasnost_viktimizacija

Dob ispitanika	(I) Etničko-entitetska grupa	(J) Etničko-entitetska grupa	Srednja razlika (I-J)	Standardna pogreška	p^b	95% Interval povjerenja za razliku ^b	
						Donja granica	Gornja granica
15-19	B iz S	S iz S	4.025*	.202	.000	3.537	4.513
		S iz IS	5.625*	.202	.000	5.137	6.113
	S iz S	B iz S	-4.025*	.202	.000	-4.513	-3.537
		S iz IS	1.600*	.202	.000	1.112	2.088
	S iz IS	B iz S	-5.625*	.202	.000	-6.113	-5.137
		S iz S	-1.600*	.202	.000	-2.088	-1.112
40-70	B iz S	S iz S	3.325*	.202	.000	2.837	3.813
		S iz IS	4.700*	.202	.000	4.212	5.188
	S iz S	B iz S	-3.325*	.202	.000	-3.813	-2.837
		S iz IS	1.375*	.202	.000	.887	1.863
	S iz IS	B iz S	-4.700*	.202	.000	-5.188	-4.212
		S iz S	-1.375*	.202	.000	-1.863	-.887

Bazirano na procijenjenim marginalnim razlikama

*. Razlika je značajna na .05 nivou

b. Prilagodba za višestruke usporedbe: Bonferroni.

Na osnovu provedene analize zaključujemo da su u grupi mlađih ispitanika Bošnjaci imali tendenciju da znatno više pripisuju ulogu žrtve bošnjačkoj strani u odnosu na Srbe iz Istočnog Sarajeva (koji su viktimizaciju pripisivali srpskoj strani) i nešto manje u odnosu na Srbe iz Sarajeva. U grupi starijih ispitanika, Bošnjaci su pripisivali viktimizaciju bošnjačkoj strani znatno više u odnosu na Srbe iz Istočnog Sarajeva i nešto manje u odnosu na Srbe iz Istočnog Sarajeva.

Pristrasnost prema indikatoru **KOMEMORACIJA**

Provedena je dvosmjerna ANOVA kako bi se ispitaio utjecaj dobi i etničke pripadnosti na rezultate na indikatoru „Komemoracija“. Prethodno su provjereni preduslovi neophodni za provođenje dvosmjerne ANOVE. Prvo, ispunjeni su uslovi neovisnosti opservacija i linearnosti. Rezidualna analiza je provedena kako bi se provjerile pretpostavke normalnosti distribucije, homogenosti varijanse i outlier-a (odstupanja). Odstupanja su procijenjena pregledom boxplott-a, normalnost je procijenjena pomoću Shapiro-Wilksovog testa

normalnosti za svaku ćeliju dizajna i na osnovu indeksa zakrivljenosti i kurtoze, a homogenost varijansi procijenjena je Leveneovim testom. Prema Shapiro-Wilks testu nisu zadovoljeni uvjeti normalnosti ($p < .05$). Ipak, veličine uzorka su zadovoljavajuće, a indeksi zakrivljenosti i kurtoze bili su između -2 i $+2$ za svaku korištenu varijablu, te se stoga može pretpostaviti normalnost (Field, 2012; George, Mallery, 2010). Homogenost varijanse nije potvrđena ($p = .001$). Ipak, imajući u vidu robusnost ANOVE odlučeno je da se nastavi sa daljom analizom. Utvrđeno je prisustvo outlier-a, ali s obzirom da se nije radilo o ekstremnim odstupanjima, odlučeno je da se nastavi sa analizom. Deskriptivni podaci prikazani su u Tabeli 41.

Tabela 41: Deskriptivna statistika (indikator KOMEMORACIJA)

Zavisna varijabla: pristrasnost_komemoracija

Dob ispitanika	Etničko-entitetska grupa	M	SD	N
15-19	B iz S	1.2000	1.22370	40
	S iz S	.1250	.99195	40
	S iz IS	-2.5500	1.50128	40
	Total	-.4083	2.01463	120
40-70	B iz S	1.1500	1.33109	40
	S iz S	.4000	1.64551	40
	S iz IS	-1.4250	1.64687	40
	Total	.0417	1.88044	120
Total	B iz S	1.1750	1.27065	80
	S iz S	.2625	1.35706	80
	S iz IS	-1.9875	1.66493	80
	Total	-.1833	1.95764	240

Utvrđena je statistički značajna interakcija između etničke pripadnosti i dobi za rezultat na pristrasnosti prema indikatoru “Komemoracija”, $F(2, 234) = 3.704$, $p = .026$, $\eta^2 = .031$.

Utvrđen je statistički značajan efekat etničke grupe na pristrasnost prema indikatoru “Komemoracija”, $F(2, 234) = 106.626$, $p < .0005$, $\eta^2 = .477$; i statistički značajan efekat dobi $F(1, 234) = 6.112$, $p = .047$, $\eta^2 = .025$.

Podaci su prikazani u Tabeli 42.

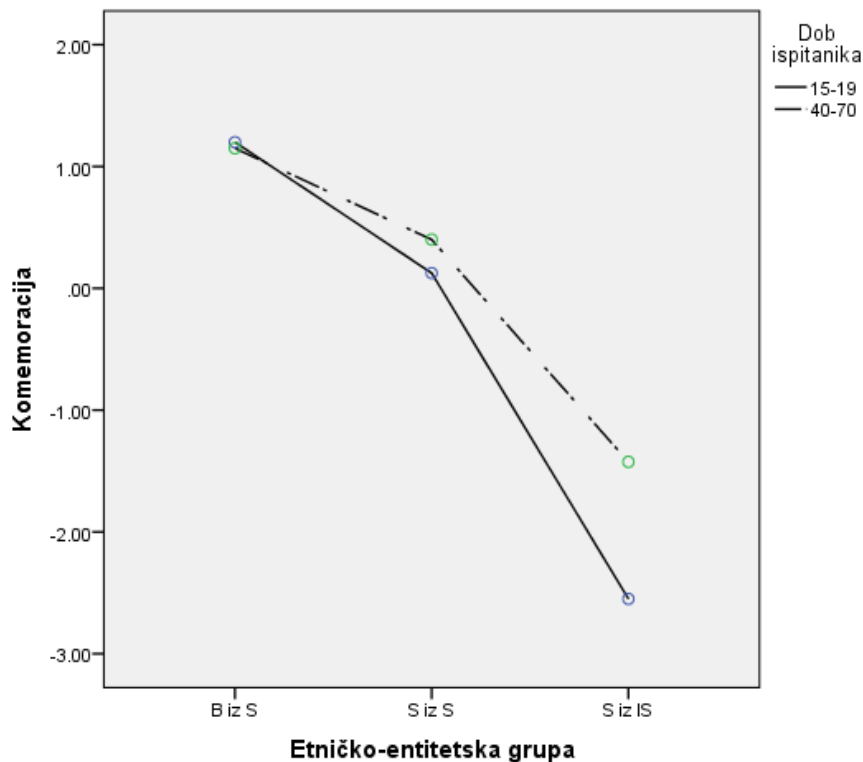
Tabela 42: ANOVA dob x i etničko-entitetska pripadnost za indikator “Komemoracija”

	Suma kvadrata (SS)	Df	Varijansa (MS)	F	P	η^2
Korigovani model	450.783 ^a	5	90.157	45.355	.000	.492
Intercept	8.067	1	8.067	4.058	.045	.017
Dob	12.150	1	12.150	6.112	.014	.025
Etničko-entitetska grupa	423.908	2	211.954	106.626	.000	.477
Dob * Etničko-entitetska grupa	14.725	2	7.363	3.704	.026	.031
Pogreška	465.150	234	1.988			
Total	924.000	240				
Korigovani total	915.933	239				

a. R Squared = ,492 (prilagođeni R Squared = ,481)

Interakcija dobi i etničko-entitetske grupe je prikazana na Grafikonu 5.

Grafikon 5 Dob x etničko-entitetska grupa (Komemoracija)

Nakon toga, izvršena je analiza jednostavnih glavnih efekata za varijablu dob. Jednostavni efekti dobi za srednju vrijednost pristrasnosti prema indikatoru „Komemoracija“ pokazali su se statistički značajnim za Srbe iz Istočnog Sarajeva, $F(1, 234)=12.734$, $p<.0005$, $\eta^2=.052$. Istovremeno, efekti dobi nisu bili značajni za rezultat na pristrasnosti prema indikatoru „Komemoracija“ za Srbe i Bošnjake iz Sarajeva. Jednostavni efekti za dob su prikazani u Tabeli 43.

Tabela 43 Jednostavni efekti za dob

Zavisna varijabla: pristrasnost_komemoracija

Etničko-entitetska grupa	Suma kvadrata (SS)	Df	Varijansa (MS)	F	P	η^2
B iz S	Kontrast	1	.050	.025	.874	.000
	Pogreška	234	1.988			
S iz S	Kontrast	1	1.513	.761	.384	.003
	Pogreška	234	1.988			
S iz IS	Kontrast	1	25.313	12.734	.000	.052
	Pogreška	234	1.988			

Test višestrukih usporedbi je potvrdio da je starija grupa Srba iz Istočnog Sarajeva imala za 1.125 veći prosječni rezultat na pristrasnosti prema indikatoru „Komemoracija“ od mlađe grupe Srba iz Istočnog Sarajeva (95% CI, .504 do 1.746), $p=0005$. Ostale razlike nisu se pokazale statistički značajnim.

Tabela 44 Test višestrukih komparacija

Zavisna varijabla: pristrasnost_komemoracija

Etničko-entitetska grupa	(I) Dob ispitanika	(J) Dob ispitanika	Srednja razlika (I-J)	Standardna pogreška	p^b	95% Interval povjerenja za razliku ^b	
						Donja granica	Gornja granica
B iz S	15-19	40-70	.050	.315	.874	-.571	.671
	40-70	15-19	-.050	.315	.874	-.671	.571
S iz S	15-19	40-70	-.275	.315	.384	-.896	.346
	40-70	15-19	.275	.315	.384	-.346	.896
S iz IS	15-19	40-70	-1.125*	.315	.000	-1.746	-.504
	40-70	15-19	1.125*	.315	.000	.504	1.746

Bazirano na procijenjenim marginalnim razlikama

*. Razlika je značajna na .05 nivou

b. Prilagodba za višestruke usporedbe: Bonferroni.

Analiza jednostavnih efekata provedena je i za varijablu Etničko-entitetska grupa. Utvrđena je statistički značajna razlika između tri etničke grupe mlađih ispitanika, kao i tri etničke grupe starijih ispitanika: $F(2, 234)=75.036$, $p<.0005$, $\eta^2=.391$ (mlađi ispitanici), $F(2, 234)=35.294$, $p<.0005$, $\eta^2=.232$ (stariji ispitanici).

Tabela 45 Jednostavni glavni efekti za varijablu Etničko-entitetska grupa

Zavisna varijabla: pristrasnost_komemoracija

Dob ispitanika		Suma kvadrata (SS)	Df	Varijansa (MS)	F	P	η^2
15-19	Kontrast	298.317	2	149.158	75.036	.000	.391
	Pogreška	465.150	234	1.988			
40-70	Kontrast	140.317	2	70.158	35.294	.000	.232
	Pogreška	465.150	234	1.988			

Test višestrukih usporedbi je potvrdio da su kod mlađe grupe ispitanika Bošnjaci imali za 1.075 veći prosječni rezultat na pristrasnosti prema indikatoru „Komemoracija“ od Srba iz Sarajeva (95% CI, .315 do 1.835), $p=.002$, kao i za 3.75 veći prosječni rezultat na pristrasnosti prema indikatoru „Komemoracija“ od Srba iz Istočnog Sarajeva (95% CI, 2.99 do 4.51), $p=.0005$. Srbi iz Sarajeva su imali za 2.675 veći prosječni rezultat na pristrasnosti prema indikatoru „Komemoracija“ od Srba iz Istočnog Sarajeva (95% CI, 1.915 do 3.435), $p=.0005$.

Test višestrukih usporedbi je potvrdio da su kod starije grupe ispitanika Bošnjaci su imali za 2.575 veći prosječni rezultat na pristrasnosti prema indikatoru „Komemoracija“ od Srba iz Istočnog Sarajeva (95% CI, 1.815 do 3.335), $p=.0005$, dok su Srbi iz Sarajeva imali za 1.825 veći prosječni rezultat na pristrasnosti prema indikatoru „Komemoracija“ od Srba iz Istočnog Sarajeva (95% CI, 1.065 do 2.585), $p=.0005$.

Podaci su prikazani u Tabeli 46.

Tabela 46 Višestruke usporedbe (Etničko-entitetska grupa)

Zavisna varijabla: pristrasnost_komemoracija

Dob ispitanika	(I) Etničko-entitetska grupa	(J) Etničko-entitetska grupa	Srednja razlika (I-J)	Standardna pogreška	p ^b	95% Interval povjerenja za razliku ^b	
						Donja granica	Gornja granica
15-19	B iz S	S iz S	1.075*	.315	.002	.315	1.835
		S iz IS	3.750*	.315	.000	2.990	4.510
	S iz S	B iz S	-1.075*	.315	.002	-1.835	-.315
		S iz IS	2.675*	.315	.000	1.915	3.435
	S iz IS	B iz S	-3.750*	.315	.000	-4.510	-2.990
		S iz S	-2.675*	.315	.000	-3.435	-1.915
40-70	B iz S	S iz S	.750	.315	.054	-.010	1.510
		S iz IS	2.575*	.315	.000	1.815	3.335
	S iz S	B iz S	-.750	.315	.054	-1.510	.010
		S iz IS	1.825*	.315	.000	1.065	2.585
	S iz IS	B iz S	-2.575*	.315	.000	-3.335	-1.815
		S iz S	-1.825*	.315	.000	-2.585	-1.065

Bazirano na procijenjenim marginalnim razlikama

*. Razlika je značajna na .05 nivou

b. Prilagodba za višestruke usporedbe: Bonferroni.

Na osnovu provedene analize zaključujemo da je postojala razlika između mlađih i starijih Srba iz Istočnog Sarajeva i to na način da je starija generacija imala višu pristrasnost prema komemoriranju od mlađe generacije. Također, kada je pitanju etničko-entitetska grupa, mlađi Bošnjaci su naglašavali važnost komemoriranja (obilježavanja) događaja u kojima su stradale bošnjačke žrtve znatno više nego Srbi iz Istočnog Sarajeva, a i tek nešto malo više nego Srbi iz Sarajeva. U starijoj grupi ispitanika, Bošnjaci su znatno više naglašavali potrebu za obilježavanjem događaja u kojima su Bošnjaci bili žrtve nego što su to Srbi iz Istočnog Sarajeva radili. Također, Srbi iz Sarajeva su imali tendenciju da naglašavaju važnost obilježavanja događaja u kojima su bošnjaci bili žrtve znatno više nego Srbi iz Istočnog Sarajeva.

Prikazani rezultati služili su da se provjeri prva hipoteza koja je glasila:

H1: Očekuje se da će ispitanici iz Sarajeva i Istočnog Sarajeva iskazati više pristrasnosti u sjećanjima na događaje u kojima su članovi njihove grupe bili žrtve, bez obzira na dob.

Ova opšta hipoteza je iskazana u vidu sedam specifičnih hipoteza koje su se odnosile na svaki indikator pristrasnosti ponaosob.

Dobiveni rezultati omogućavaju nam da zaključimo da su Hipoteza H1, kao i specifične hipoteze H1a-H1g prihvaćene, u smislu da je etničko-entitetska pripadnost

značajno određivala pristrasnost u sjećanjima na događaje. Najveću pristrasnost prema bošnjačkim žrtvama i najmanju prema srpskim žrtvama pokazivali su Bošnjaci iz Sarajeva, i obrnuto: najveću pristrasnost prema srpskim žrtvama a najmanju prema bošnjačkim žrtvama pokazivali su Srbi iz Istočnog Sarajeva. Između ove dvije grupe nalazili su se Srbi iz Sarajeva. Kao što je i pretpostavljeno, ove razlike nisu zavisile od dobi, tj. konstatovane su i među mlađom i među starijom generacijom. Jedini izuzetak je konstatovan kod pristrasnosti u datiranju, gdje među mlađim ispitanicima nije bilo razlike između Bošnjaka iz Sarajeva i Srba iz Sarajeva.

Kod nekih indikatora pristrasnosti postojale su dobne razlike, ali one nisu bile izražene koliko etničko-entitetske razlike, i bile su nesistematične, uglavnom u interakciji sa etničko-entitetskom pripadnošću. Tako, pristrasnost u empatičnosti (prema bošnjačkoj strani) je bila izraženija kod starijih u grupi Srba iz Sarajeva i iz Istočnog Sarajeva, ali ne i u grupi Bošnjaka iz Sarajeva. Pristrasnost u datiranju je ukupno posmatrano bila podjednaka, ali je kod Srba bila neštoizraženija kod mlađih a kod Bošnjaka iz Sarajeva kod starijih. Pristrasnost opširnosti je bila veća među starijima kod Srba u dva entiteta ali ne kod Bošnjaka. Pristrasnost u komemoracijama pokazivali su stariji ali samo na poduzorku Srba iz Istočnog Sarajeva. U pristrasnosti s obzirom na viktimizaciju, prisjećanje i krivnju nisu konstatovane dobne razlike.

2.2. Utvrđivanje relativnog značaja entitetske pripadnosti u poređenju sa etničkom pripadnošću

Po svim indikatorima pristrasnosti dobijena je izrazita razlika između Bošnjaka iz Sarajeva i Srba iz Istočnog Sarajeva. Svaka od ovih grupa je pokazivala pristrasnost prema žrtvama na vlastitoj strani. Pošto se ove dvije grupe razlikuju i po etničkoj pripadnosti i po entitetskoj pripadnosti, nije jasno kolika je relativna važnost svakog od ova dva identiteta.

Naša pretpostavka je da oba identiteta utiču na stepen pristrasnosti, pri čemu je vjerovatnije da entitetska pripadnost ima nešto veći uticaj. Najprije, zato što je uzrokovala da ljudi tokom rata dijele istu ratnu sudbinu, a dijelom zato što su i tokom rata i nakon rata (a mlađi samo nakon rata) bili putem medija više izloženi onoj interpretaciji događaja koja preovladava u njihovoj sredini.

Gornji rezultati su pokazali da u vezi sa svakimpojedinačnim indikatorom pristrasnosti važi ista pravilnost kada se porede tri etničko-entitetske grupe: najveću pristrasnost prema bošnjačkoj strani, i istovremeno najmanju pristrasnost prema srpskoj strani, pokazuju Bošnjaci iz Sarajeva, najveću pristrasnost prema srpskoj strani, a najmanju prema bošnjačkoj, pokazuju Srbi iz Istočnog Sarajeva, dok se grupa Srba iz Sarajeva nalazi uvijek između ove dvije grupe, sa skorovima koji se statistički značajno razlikuju od obje preostale grupe.

Ovdje ćemo relativni značaj etničke i entitetske pripadnosti porediti upoređivanjem grupa po ukupnom skoru na pristrasnosti, i upoređivanjem pristrasnosti vezane za svaki od četiri događaja o kojima su pitani.

Ukupna pristrasnost

Korelacija između sedam subskala (datiranje, opširnost, empatija, viktimizacija, krivnja, komemoracija i prisjećanje) na skali ukupne pristrasnosti se pokazala vrlo zadovoljavajućom ($r=.87$) čime je opravdano računanje ukupne pristrasnosti zbirom rezultata na sedam subskala.

Tabela 47 Deskriptivna statistika (ukupna pristrasnost)

Dob ispitanika	Etničko-entitetska grupa	M	SD	N
15-19	B iz S	66.9500	2.78227	40
	S iz S	54.4000	2.37292	40
	S iz IS	42.0750	3.54015	40
	Total	54.4750	10.60598	120
40-70	B iz S	66.7000	4.15223	40
	S iz S	55.6000	2.98543	40
	S iz IS	44.8500	5.14183	40
	Total	55.7167	9.87330	120
Total	B iz S	66.8250	3.51408	80
	S iz S	55.0000	2.74669	80
	S iz IS	43.4625	4.60309	80
	Total	55.0958	10.24364	240

Tabela 48 ANOVA dob x i etničko-entitetska pripadnost za ukupnu pristrasnost

	Suma kvadrata (SS)	Df	Varijansa (MS)	F	P
Korigovani model	22017.421 ^a	5	4403.484	336.586	.000
Intercept	728532.204	1	728532.204	55686.264	.000
Dob	92.504	1	92.504	7.071	.008
Etničko-entitetska grupa	21833.358	2	10916.679	834.430	.000
Dob * Etničko-entitetska grupa	91.558	2	45.779	3.499	.032
Pogreška	3061.375	234	13.083		
Total	753611.000	240			
Korigovani total	25078.796	239			

Rezultati pokazuju da, sveukupno posmatrano, stariji ispitanici pokazuju veću generalnu pristrasnost prema bošnjačkoj strani dok mlađi ispitanici pokazuju veću pristrasnost prema srpskoj strani te da je za ovu razliku odgovorna razlika koja postoji između mlađih i starijih Srba iz Istočnog Sarajeva. Što se etničko-entitetske pripadnosti tiče, pokazuje se da između tri grupe postoje statistički značajne razlike, pri čemu je skor ukupne pristrasnosti koji pokazuju Srbi iz Sarajeva na sredini između skorova ostale dvije grupe. Nije, dakle, bliži skor Bošnjaka iz Sarajeva kako smo u drugoj hipotezi pretpostavili.

Pristrasnost s obzirom na pojedinačne događaje

Pristrasnost sjećanja može se računati i za svaki od četiri događaja ponaosob. Analize varijanse pristrasnosti sjećanja na pojedinačne događaje, a s obzirom na dob i etničko-entitetsku pripadnost, date su u Tabelama 49-52.

Tabela 49 ANOVA dob x i etničko-entitetska pripadnost za pristrasnost sjećanja na Miskinovu

	Suma kvadrata (SS)	Df	Varijansa (MS)	F	P
Korigovani model	1666.883 ^a	5	333.377	109.090	.000
Intercept	47658.017	1	47658.017	15594.988	.000
Dob	281.667	1	281.667	92.169	.000
Etničko-entitetska grupa	1380.058	2	690.029	225.796	.000
Dob * Etničko-entitetska grupa	5.158	2	2.579	.844	.431
Pogreška	715.100	234	3.056		
Total	50040.000	240			
Korigovani total	2381.983	239			

a. R Squared = .700 (Adjusted R Squared = .693)

Tabela 50 ANOVA dob x i etničko-entitetska pripadnost za pristrasnost sjećanja na Markale

	Suma kvadrata (SS)	Df	Varijansa (MS)	F	P
Korigovani model	1831.937 ^a	5	366.387	122.825	.000
Intercept	50547.038	1	50547.038	16944.962	.000
Dob	139.538	1	139.538	46.777	.000
Etničko-entitetska grupa	1680.700	2	840.350	281.712	.000
Dob * Etničko-entitetska grupa	11.700	2	5.850	1.961	.143
Pogreška	698.025	234	2.983		
Total	53077.000	240			
Korigovani total	2529.962	239			

a. R Squared = .724 (Adjusted R Squared = .718)

Tabela 51 ANOVA dob x i etničko-entitetska pripadnost za pristrasnost sjećanja na NATO bombardovanje

	Suma kvadrata (SS)	Df	Varijansa (MS)	F	P
Korigovani model	1811.600 ^a	5	362.320	106.645	.000
Intercept	48053.400	1	48053.400	14144.0	.000
				20	
Dob	29.400	1	29.400	8.654	.004
Etničko-entitetska grupa	1774.900	2	887.450	261.212	.000
Dob * Etničko-entitetska grupa	7.300	2	3.650	1.074	.343
Pogreška	795.000	234	3.397		
Total	50660.000	240			
Korigovani total	2606.600	239			

a. R Squared = .695 (Adjusted R Squared = .688)

Tabela 52 ANOVA dob x i etničko-entitetska pripadnost za pristrasnost sjećanja na Kazane

	Suma kvadrata (SS)	Df	Varijansa (MS)	F	P
Korigovani model	1604.383 ^a	5	320.877	105.338	.000
Intercept	56610.817	1	56610.817	18584.3	.000
				59	
Dob	183.750	1	183.750	60.322	.000
Etničko-entitetska grupa	1373.733	2	686.867	225.487	.000
Dob * Etničko-entitetska grupa	46.900	2	23.450	7.698	.001
Pogreška	712.800	234	3.046		
Total	58928.000	240			
Korigovani total	2317.183	239			

a. R Squared = .692 (Adjusted R Squared = .686)

U sva četiri slučaja uočava se ista pravilnost: pristrasnost zavisi i od etničko-entitetske pripadnosti i od dobi ispitanika. Pošto nas sada interesuje kolike su razlike u pristrasnosti između entitetsko-etničkih grupa kod svakog konkretnog događaja, te razlike ćemo prikazati u Tabeli 53.

Tabela 53 Pristrasnost etničko-entitetskih grupa kod prisjećanja na konkretne događaje

	Bošnjaci iz Sarajeva	Srbi iz Sarajeva	Srbi iz Istočnog Sarajeva
Miskinova	16,36	17,17	10,78
Markale	16,96	15,74	10,84
NATO	10,52	14,85	17,08
Kazani	11,98	17,02	17,08
Ukupna pristrasnost	66,82	55,00	43,46

Ako se posmatraju skorovi na ukupnoj pristrasnosti, onda se skor grupe Srba iz Sarajeva nalazi tačno na sredini između skorova druge dvije grupe. Međutim, ako se posmatra pristrasnosti prisjećanja na događaje gdje su Bošnjaci bili žrtve, onda se, u skladu sa našom hipotezom, vidi da su skorovi Srba iz Sarajeva mnogo bliži skorovima Bošnjaka iz Sarajeva nego skorovima Srba iz Istočnog Sarajeva. Situacija je, međutim, bitno drugačija kod prisjećanja na događaju Kazanima, gdje su Srbi bili žrtve. Tu Srbi iz Sarajeva pokazuju istovjetnu pristrasnost prisjećanja koliku i Srbi iz Istočnog Sarajeva. I kod prisjećanja na NATO bombardovanje, gdje su Srbi bili žrtve, Srbi iz Sarajeva su po skorovima bliži Srbima iz Istočnog Sarajeva nego Bošnjacima iz Sarajeva.

Ovi rezultati su poslužili da se provjeri druga hipoteza koja je glasila:

H2: Očekuje se da će narativi Srba iz Sarajeva biti sličniji narativima Bošnjaka iz Sarajeva nego narativima Srba iz Istočnog Sarajeva prema svim indikatorima osim pri opisivanju događaja koji se odnosi na stradanje Srba na Kazanima, bez obzira na dob.

Na osnovu gore navedenih rezultata zaključujemo da ovako formulisana hipoteza ne može biti prihvaćena, budući da se rezultati na pristrasnosti za Srbe iz Sarajeva statistički značajno razlikuju u odnosu na Bošnjake iz Sarajeva ali i u odnosu na Srbe iz Sarajeva, i da se veličina ukupnog skora nalazi upravo na sredini. Izgleda kao da Srbi iz Sarajeva pokazuju podjednaku pristrasnost prema obje strane (i bošnjačkoj i srpskoj), što bi značilo da su se i entitetska i etnička identifikacija pokazale podjednako važnom.

Rezultati, dakle, pokazuju da Srbi iz Sarajeva, koji sa jednom od grupa dijele isti etnički identitet, a sa drugom grupom isti entitetski identitet, neće nužno u prvi plan stavljati entitetski identitet. Njihov "dijeljeni identitet" će učiniti da u svojim sjećanjima i narativima budu više na strani žrtava, jer će u svakom konkretnom događaju postojati neka entitetska sličnost sa žrtvama, i ta sličnost će prevladati entitetsku različitost sa žrtvama kao i eventualnu entitetsku sličnost sa počiniocima.

2.3 Povezanost između pristrasnosti i spremnosti na pomirenje

Kako bi se ispitala treća hipoteza, analizirane su korelacije između rezultata na pristrasnosti i rezultata na Skali spremnosti na pomirenje (Petrović, 2005). Detaljna tabela sa korelacijama je prikazana u Prilogu 4. Važno je napomenuti da je ispitanicima na početku napomenuto kako pri odgovaranju na pitanja treba da vode računa da su za Bošnjake i Srbe iz Sarajeva „Mi“ članovi njihove grupe (dakle, Bošnjaci i Srbi iz Sarajeva), dok su „Oni“ Srbi iz Istočnog Sarajeva (za Srbe iz Istočnog Sarajeva situacija je bila obrnuta). Naravno, budući da

je Skala spremnosti na pomirenje organizirana na način da istraživač treba prethodno da utvrdi ko će za ispitanike biti „Mi“ a ko „Oni“, bitno je razgraničiti da u situaciji kada imamo tri grupe to i nije tako jednostavno. Zbog toga, a prema uzoru na Petrović (2005), trebalo je osigurati duplo veći uzorak Srba iz Istočnog Sarajeva kako bi, pri ispitivanju, za jednu polovinu „Oni“ bili Bošnjaci, a za drugu polovinu Srbi iz Sarajeva. Međutim, imajući u vidu specifičnost uzorka korištenog u ovom istraživanju, kao ipoteškoće prilikom pronalaska ispitanika koji su odgovarali uzorku i bili spremni da pristupe (i odgovore na sva pitanja), to nije bilo moguće. Stoga se pokušalo sa primjenom Skale spremnosti za pomirenje dva puta sa istim ispitanikom (za Srbe iz Istočnog Sarajeva), međutim, ispitanici su se žalili kako im to ometa koncentraciju, predugo traje i zbunjuje ih. Iz etičkih razloga, odlučeno je da se ta praksa ne primjenjuje, stoga ovaj aspekt ostaje kao jedna od limitacija istraživanja. Pored toga, bitno je naglasiti kako je veliki broj starije generacije Srba iz Istočnog Sarajeva izjavio kako za neprijatelje smatraju isključivo Amerikance, a ne Bošnjake i/ili Srbe iz Istočnog Sarajeva, što se također odrazilo na način na koji su odgovarali (iako su im je u toj situaciji napomenuto da se trebaju rukovoditi uputstvom istraživačice).

Prvo su provjerenje korelacije između pristrasnosti prema vlastitim žrtvama i spremnosti na pomirenje (Tabela 54).

Pronađene su statistički značajne negativne korelacije između rezultata na skali pristrasnosti prema vlastitim žrtvama i rezultata na subskali povjerenje, $r(238) = -.282$, $p < .0005$; između rezultata na skali pristrasnosti prema vlastitim žrtvama i rezultata na subskali Oprost, $r(238) = -.170$, $p = .008$, kao i između rezultata na skali pristrasnosti prema vlastitim žrtvama i ukupnog rezultata na skali spremnosti za pomirenje, $r(223) = -.133$, $p = .040$. Sve korelacije su značajne na .01 nivou značajnosti. Nije bilo statistički značajnih korelacija na subskalama saradnja, $r(238) = .011$, $p = .866$; i rehumanizacija $r(238) = .058$, $p = .371$.

Tabela 54 Korelacija između ukupne pristrasnosti prema žrtvama iz vlastite grupe i rezultata na Skali spremnosti za pomirenje

Total_ Pristrasnost prema vlastitim žrtvama		Povjerenje	Saradnja	Oprost	Rehumani zacija	Pomirenje (total)
	Korelacija	-.282**	.011	-.170**	.058	-.133**
	Značajnost (2-tailed)	.000	.866	.008	.371	.040
	Df	238	238	238	238	238

Nakon toga su provjerenje korelacije između pristrasnosti prema zvaničnim žrtvama događaja i spremnosti na pomirenje. Pri tome se pri “zvaničnim žrtvama” misli na žrtve koje su predstavljene kroz medije i historiju za četiri analizirana događaja.

Pronađene su statistički značajne korelacije između rezultata na skali pristrasnosti prema zvaničnim žrtvama i rezultata na subskali Oprost, $r(238) = .153$, $p = .017$; kao i između rezultat na skali pristrasnosti prema zvaničnim žrtvama i rezultata na subskali Povjerenje, $r(238) = .154$, $p = .017$. Korelacija su značajne na .05 nivou značajnosti. Nije bilo statistički značajnih korelacija na preostalim subskalama kao ni na ukupnoj skali spremnosti na pomirenje, kao što je prikazano u Tabeli 55: subskala Saradnja $r(238) = .087$, $p = .179$, subskala Rehumanizacija $r(238) = -.06$, $p = .354$, i ukupni rezultat na skali Spremnosti na pomirenje, $r(238) = .107$, $p = .097$ (Tabela 55).

Tabela 55 Korelacija između ukupne pristrasnosti prema zvaničnim žrtvama i rezultata na Skali spremnosti za pomirenje

Total_ Pristrasnost prema zvaničnim žrtvama		Povjerenje	Saradnja	Oprost	Rehumanizacija	Pomirenje (total)
	Korelacija	.154*	.087	.153*	-.060	.107
	Značajnost (2-tailed)	.017	.179	.017	.354	.097
	Df	238	238	238	238	238

Kada je u pitanju povezanost dobi i rezultata na Skali spremnosti na pomirenje, dobivene su statistički značajne korelacije na subskalama i ukupnoj skali što upućuje na zaključak da su mlađi ispitanici manje spremni na pomirenje nego stariji ispitanici iz ovog istraživanja (Tabela 56): subskala Povjerenje $r(238)=.161$, $p=.013$, subskala Saradnja $r(238)=.417$, $p=.0005$, subskala Oprost $r(238)=.411$, $p=.0005$, subskala Rehumanizacija, $r(238)=.248$, $p=.0005$, ukupni rezultat na Skali spremnosti na pomirenje $r(238)=.361$, $p=.0005$.

Tabela 56 Korelacija između dobi i rezultata na Skali spremnosti za pomirenje

Dob (1)		Povjerenje	Saradnja	Oprost	Rehumanizacija	Pomirenje (total)
	Korelacija	.161*	.417**	.411**	.248**	.361**
	Značajnost (2-tailed)	.013	.000	.000	.000	.000
	Df	238	238	238	238	238

Ovi rezultati su poslužili kako bi se ispitala treća hipoteza koja je glasila:

H3: Očekuje se da će veća pristrasnost u sjećanjima voditi ka nižoj spremnosti za pomirenje, bez obzira na dob.

Rezultati djelimično potvrđuju treću hipotezu, tj. ispitanici koji su imali više rezultate na pristrasnosti prema žrtvama iz svoje grupe (pa samim tim i prema svojoj grupi), pokazali su manju spremnost na pomirenje. Rezultati dalje upućuju da su isti ispitanici bili manje spremni na oprost i na ukazivanje povjerenja prema drugoj grupi. Zanimljivo je da nije bilo statistički značajnih korelacija na subskalama saradnja i rehumanizacija.

Sa druge strane, već pristrasnost prema zvaničnim žrtvama događaja utjecala je na veće povjerenje i višu spremnost na oprost, dok nije bilo značajnih korelacija između ukupne spremnosti na pomirenje, spremnosti na saradnju i rehumanizaciju.

Pokazalo se da su mlađi ispitanici manje spremni na pomirenje od starijih ispitanika, što ukazuje da je dob imala utjecaja na rezultate na spremnosti na pomirenje. Značajnost je dobivena na svim subskalama.

Na osnovu rezultata, može se zaključiti da je treća hipoteza (H3) djelimično prihvaćena budući da značajnost nije dobivena na svim subskalama, a utjecaj dobi je bio značajan za rezultate.

2.4 Kvalitativna analiza narativa

Ono što karakterizira ovo istraživanje su traumatični narativi koji su prikupljeni tokom intervjua. Poznato je da su takvi narativi najčešće nekonzistentni uz poteškoće izvještavanja bitnih detalja, poput kada i kako se tačno traumatski događaj desio. Slična situacija se odvijala i tokom ovog istraživanja. Odgovori ispitanika su se uglavnom odnosili na to gdje su bili i šta su radili (i kako su se osjećali) kad se događaj dogodio. Što su bliže bili (geografski gledano) mjestu gdje se događaj desio, njihova je priča bila manje koherentna, ali u isto vrijeme bila je vrlo emocionalno zasićena. Strukturiranost narativa (kada – gdje – kako) se gubila u situacijama emocionalne prezasićenosti (npr., kada su oni ili neko njima blizak bili prisutni na licu mjesta): Mnogi ljudi su ubijeni na Markalama... Sjećam se da je moj prijatelj bio tamo i izgubio obje noge. Ja sam otišao u bolnicu da ga posjetim, a on me pitao "Jesi li mi donio čarape?" (Srbin, 59 godina, Istočno Sarajevo)

Međutim, ove nesuvisle priče kreću se od emocionalno zasićenih narativa do faktografskih izvještaja, tako da su više ličili na historijsku čitanku. To je posebno bila situacija kod mlađih generacije koje su ipak pružale činjenične opise bez mnogo detalja, iako nisu imali lični doživljaj rata niti su o tome učili u školi.

Prema Murrayu, narativi su uvijek oblikovani u kontekstu u kojem se razvijaju i/ili usvajaju (Murray, 2003). Obično postoji veliki dio izvan samog narativa koji predstavlja društveno-politički kontekst u kojem se taj isti narativ prepričava, prezentuje i diskutuje akoji određuje šta će se iz teksta izostaviti, izmijeniti, isključiti (Murray, 2003). Važno je naglasiti da se ovo terensko istraživanje nije odvijalo u laboratorijskim uvjetima, a sudionici nisu bili lišeni medijskih izvora niti su držani u određenoj vrsti izolacije. Dakle, politički kontekst prije terenskog istraživanja, kao i tekuća politička rasprava (slučajevi Haškog tribunala, suđenje Naseru Oriću, bivšem oficiru Armije BiH koji je kasnije optužen za maltretiranje zatočenika bosanskih Srba u regiji Srebrenice 1992. i početkom 1993. godine) i redovno obilježavanje (komemoriranje) ova četiri ali i drugih ratnih događaja utjecalo je i oblikovalo odgovore sudionika (na primjer, za vrijeme suđenja Naseru Oriću bilo je vjerovatnije da će njegovo ime biti prisutno u svakom narativu, bez obzira što to nije izravno povezano sa pitanjem i događajem). U takvim okolnostima pripovjedač (u ovom slučaju, ispitanik) se smatra složenim psihosocijalnim subjektom koji je aktivan u društvenom svijetu, a kroz analize takvih narativa možemo razumjeti i naratore i njihove svjetove (Murray, 2003, str. 116).

Analiza narativa u ovom istraživanju otkriva veliki utjecaj društvenog konteksta na formiranje sjećanja, kao i činjenicu da se pojedinačna sjećanja nastala pod utjecajem inragrupnog kontakta mogu kombinirati u kolektivni narativ (Jeftić, 2019a; Jeftić, 2020a; Jeftić, 2020b). Rekavši to, ne misli se na čisti zbir pojedinačnih narativa, već na postupak izdvajanja jednog dominantnog narativa za svaku grupu. Takav je narativ obično najčešće spominjana, prepričana i/ili naglašena priča koja dominira među svim ili bar većinom pripadnika jedne grupe. To se takođe može uočiti kroz analizu asocijacija koje su ispitanici pominjali navodili prilikom pominjanja četiri događaja (tabela prvih asocijacija na svaki pomenuti događaj nalazi se u Prilogu 5).

Iako je od njih zahtijevano da kažu do tri riječi, većina ispitanika to nije mogla učiniti (tako da su rekli jednu ili dvije riječi) ili su reagirali punom rečenicom (kraćom). Također, može se govoriti o određenom grupiranju asocijacija prema etničkim grupama iz kojih su ispitanici dolazili. Dok su Bošnjaci i Srbi iz Sarajeva prilikom pomena Markala i Miskinove uglavnom koristili riječi kao što su „krv“, „bol“, „hljeb“, „nedužni civili“ i „smrt“, među Srbima iz Istočnog Sarajeva dominantne asocijacije su bile „nejasna“, „nepoznata“, „konstruisati“. Međutim, može se primijetiti da Srbi iz Sarajeva u svojim asocijacijama ističu riječi „strah“, „smrt“ i „nevin“ (Jeftić 2019a; Jeftić, 2020a). U pogledu fenomenoloških karakteristika ovih asocijacija, može se primijetiti da su pojedini ispitanici izvještavali u „bojama“, umjesto u relevantnim riječima. Tako da se pojavljuju asocijacije poput *crveno* (krv), a neki od njih rekli su da „*još uvijek mogu osjetiti miris granate*“ (Jeftić, 2019a; Jeftić, 2020a). Jedna od vrlo čestih riječi bila je „čemer“, što upućuje na kombinaciju nekoliko emocija i stanja, tuge, gorčine i praznine, dok je samo jedan ispitanik Miskinovu povezo sa „*šetnjama iz mladosti*“ (Jeftić, 2019a).

Traumatične narative karakteriziraju nekoherentnost i defragmentacija. Brewin, Dalgleish i Joseph (1996) su predložili dvije vrste pamćenja koje su, prema njihovom istraživanju, povezane s traumom i opisali su ih kao verbalno dostupna sjećanja (verbally accessible memory, VAM), odgovornu za narativni aspekt traumatskih sjećanja i djelomično integriranu u autobiografsko pamćenje, i situacijski dostupna sjećanja (situation-accessible memory, SAM) odgovorna za flashbackove, koji predstavljaju sjećanja koja se automatski i nehotično pokreću i rezultiraju emocionalno prijetećim, ali detaljnim izvještajima (Burnell, Coleman i Hunt, 2010, str. 59). Integracija traumatičnih sjećanja u koherentan narativ jedan je od preduvjeta za njihovo pomirenje (Brewin i sur., 1996). Međutim, s vremenom traumatični narativ može postati eksplicitni i integrirani lični narativ (van der Kolk & Fisler, 1995), što je dokazano i u ovom istraživanju o Sarajevu i Istočnom Sarajevu. U ovom istraživanju svi ispitanici su pokušavali da formiraju koherentne i strukturirane narative o onome što se dogodilo, dok su oni koji su bili bliži događaju počeli svoje odgovore objašnjavanjem onoga što su radili, gdje su bili ili kako su se osjećali u tom trenutku. Međutim, nijedan od ispitanika u ovom istraživanju zapravo nije posebno istakao načine na koje je pokušao/la da se nosi sa traumatičnim narativima iz prošlosti.

Većina onoga što je istraživačica pokušala dobiti kroz intervju bilo je povezano sa nesklonošću razgovoru i strahom od osude; jedan Srbin iz Istočnog Sarajeva (starija generacija) rekao je da se "plaši da će biti etiketiran kao nacionalista". Hunt i Robbins (2001) identificirali su dvije strategije suočavanja koje utječu na to kako se ratni veterani nose sa traumatičnim narativima: izbjegavanje i obrada. Izbjegavanje se može definirati kao udaljavanje od ljudi i situacija koje mogu pokrenuti traumatična sjećanja, dok obrada uključuje aktivno traženje ljudi koji mogu razumjeti traumatičnu prošlost (Burnell i sur., 2010, str. 60). U svom istraživanju provedenom na britanskim veteranima iz Drugog svjetskog rata i Koreji, Hunt i Robbins (2001) otkrili su da su veterani obrađivali svoja sjećanja u udruženjima veterana sa kolegama iz istog rata ili s drugima koji su bili vojnici, dok su članovi porodice korišteni kao siguran prostor u kojem uopće nisu trebali razgovarati o ratu i traumatičnim iskustvima. Imajući u vidu rezultate tog istraživanja, jasno je zašto su stariji ispitanici (iako nisu bili vojnici) ipak pokušavali objasniti kako na njih utječu ta sjećanja („ne želim sada o tome... ili još bolje, najviše bih volio kada nikada ne bih više morao da se prisjećam rata...“, Bošnjak, 55 godina).

Definicija koherentnog narativa preuzeta je iz istraživanja Burnella i drugih (2010, str. 62) i prema toj definiciji koherentni narativ je „narativkoji je strukturiran, dosljedan i potpuno integriran“.Bilo je zaista teško odrediti tu vrstu koherentnosti u narativima dobivenim od starije generacije ispitanika iz Sarajeva i Istočnog Sarajeva. Međutim, narativi mlađe generacije uglavnom su nalikovali udžbenicima historije (iako o ratu od 1992. do 1995. nisu učili u školi). To se može objasniti činjenicom da mlađa generacija od roditelja nije puno čula o tim događajima, ali su neke činjenice pronašli i pročitali na internet forumima ili o njima čule na televiziji. Činjenica da nisu pokazivali vlastite osjećaje, već takozvani naučeni emocionalni odgovor koji je u velikoj mjeri ovisio o pripadnosti njihovoj grupi, objašnjava zašto su njihovi narativi karakterizirani činjenicama (Jeftić, 2019a). Međutim, bilo je zanimljivo vidjeti kako se ta činjeničnost razvila u „kolektivnu činjeničnost“ koja je obuhvatila glavni veliki narativ njihove grupe:

Bošnjak, Sarajevo, 19 godina: Pitate me o događaju koji se dogodio u Vase Miskina? Gdje je ta ulica u Sarajevu? Nikad nisam čuo za tu ulicu. (Istraživačica bjasni da je to sada ulica Ferhadija) Oh, da. . . Sad se toga sjećam. Ili, recimo, ne mogu se toga sjetiti na način na koji to može preživjeti. Rođen sam nakon rata. . . Nemam tu vrstu memorije. . . Kao što su preživjeli. . . Znaite, mogu to preciznije reći, pretpostavljam.

Ono što se vidi u prethodnom odlomku iz intervju s 19-godišnjim Bošnjakom iz Sarajeva je da je, na samom početku, izgledalo da ne zna za promjene naziva ulice (imena pojedinih ulica promijenjena su nakon rata); međutim, kada je dobio obrazloženje, nije bio u stanju iznijeti koherentan narativ i opisati što se dogodilo, već je pokušao objasniti da ono što on zna nije sjećanje (nego naučene činjenice).

Neke od spomenutih karakteristika pronađene su u narativima mlađih generacija Sarajlija i Istočnih Sarajlija, posebno kada su pokušavali opisati kada i kako su se dogodili određeni događaji. Na primjer, na pitanje o događaju u ulici Vase Miskina, 19-godišnji Srbin iz Istočnog Sarajeva rekao je: „Čuo sam za taj događaj od svog profesora političke ekonomije i evropskih integracija. Rekao nam je da su Srbi nepravedno optuženi i da je za to trebalo kriviti Bošnjake.“ Međutim, na pitanje o NATO bombardovanju, odgovorio je: „Bošnjaci su odgovorni i za taj događaj. Ne pitajte me zašto, jer zapravo ne znam. Vjerovatno mislim na ovaj način jer sam patriota.“ Također, mlađi Bošnjak iz Sarajeva na pitanje o Miskinovoj odgovara: „Nečija mržnja prema muslimanima prouzrokovala je sve ove ratne događaje, uključujući jedan u ulici Vase Miskina.“ Također, Srbin, 16 godina, Sarajevo: „Moji roditelji su bili u Sarajevu kad se to (Markale) dogodilo. Rekli su mi da je to bio užasan događaj. Moja mama mi je takođe rekla da su osjećali olakšanje tokom i nakon NATO bombardovanja. Jer su znali da je rat gotov.“

Predstavljeni odlomci iz narativa otkrivaju načine na koje su ta sjećanja nastala, a to uključuje i transgeneracijski prijenos, kao i utjecaj identiteta i pripadnosti grupi. Chaitin i Stenberg (2014) u svojoj studiji o potomcima preživjelih žrtava holokausta i potomcima Palestinaca koji su preživjeli al Naqbu dolaze do zaključka da mlađa generacija (koja nije doživjela traumatične događaje) usvaja i internalizira narative starije generacije, zbog čega postaju zatvoreni u tim sjećanjima i traumama. Albeck i dr. (2002) u svom istraživanju pokazali su da lični narativi mogu pomoći Nijemcima i Židovima, kao i Izraelcima i Palestincima da se približe pomirenju, posebno kada se dijalozi odvijaju u "sigurnom" okruženju koje potiče aktivno slušanje, razmišljanje i refleksiju. Na taj način se učenici izlažu različitim objašnjenjima istih događaja i pokušavaju razdvojiti izvore iz kojih su do njih „došle“ takve informacije.

Kada je u pitanju izvor informacija, zanimljivo je analizirati kako su dvije dobne grupe ispitanika zapravo otkrivale detalje ili čak i cijele priče o pomenutim događajima. U Prilogu 6 su prikazani glavni izvori informacija koje su ispitanici navodili. Iako se mediji spominju kao najčešći izvor, treba uzeti u obzir da je nedostatak električne energije za vrijeme rata u Bosni i Hercegovini od 1992. do 1995. godine uskratio gotovo sve ljude za vijesti sa televizije i radija (Internet u to vrijeme nije bio izvor informacija u BiH). Stoga je u većini slučajeva kada je neki sudionik spomenuo medij na to dodao: „Bilo je to u onim rijetkim situacijama kada smo u tri sata u jutro dobivali struju, a onda uključivali televizor i gledali sve što se moglo gledati“. Međutim, ispitanici su bili izloženi različitim TV programima, ovisno o tome gdje su se nalazili, ali činjenica da je električna energija bila oskudna značila je da su uglavnom bili uskraćeni. Većina informacija prepričana je u obliku priča među članovima porodice, komšijama i prijateljima.

3 Diskusija

Mnoge sukobe karakteriše nanošenje štete i povreda na obje strane, međutim, očekivati je da u ratovima jasnije razlikujemo ulogu žrtve i počinitelja zločina. Ipak, u svakom slučaju nasilja, uključujući i asimetrično nasilje, svaka grupa ima tendenciju da sebe vidi kao žrtvu, dok se spoljna grupa posmatra kao počinitelj (Bar-Tal, 2000). Postoji nekoliko razloga zašto grupe i pojedinci mogu ili ne moraju inzistirati na statusu žrtve, bez obzira na njihova realna iskustva. S jedne strane, status žrtve pruža nekoliko prednosti u vidu materijalne podrške ili reparacije, simpatije trećih strana, dobijanja moralne prednosti u sukobima i legitimizacijepozicije u sukobu (Bilali, Vollhardt, 2019; Noor, Shnabel, Halabi i Nadler, 2012).

U opisanom istraživanju cilj je bio utvrditi da li se pristrasnost u sjećanjima javlja zavisno od položaja grupe tokom sukoba (žrtva ili počinitelj), kao i na koji način pristrasnost utiče na spremnost na pomirenje. U pogledu prve hipoteze, utvrđeno je da je pristrasnost u sjećanjima pod utjecajem etničko-entitetske pripadnosti, tako da su najveću pristrasnost prema bošnjačkim žrtvama pokazivali Bošnjaci, dok su Srbi iz Istočnog Sarajeva pokazivali najveću pristrasnost prema srpskoj strani i žrtavama. Dob nije mnogo utjecala na razlike u pristrasnosti osim kod indikatora Datiranje, Empatija, Opširnost i Komemoracija, s tim što te razlike nisu bile velike kao razlike pod utjecajem etničko-entitetske pripadnosti. Takav rezultat je dijelom u skladu sa istraživanjem generacijskih razlika u sjećanjima na žrtve među Belgijancima (lingvistički i ekonomski sukob između holandske i francuske glavne zajednice u Belgiji), gdje su istraživači pokazali da je percipirana kolektivna viktimizacija bila niža kod mlađih u poređenju sa starijim generacijama (Rimé et al., 2015). Način na koji su se mlađa i starija grupa sjećali sukoba je umnogome ovisio o tome da li su učestvovali u tom sukobu, da li su u trenutku provođenja istraživanja bili na nekoj političkoj poziciji, kao i koji je bio položaj njihove grupe tokom sukoba (Rimé et al., 2015). Mlađa generacija u našem istraživanju su učenici i studenti iz Sarajeva i Istočnog Sarajeva od kojih niko nije bio direktno izložen ratnim dešavanjima, međutim, izloženost dominantnim narativima iz sredine u kojoj žive kao i medijima zasigurno je oblikovala načine na koje su izvještavali o četiri događaja.

Kada je u pitanju položaj Srba iz Sarajeva, njihovi narativi pa samim tim i pristrasnost se razlikuju od narativa Srba iz Istočnog Sarajeva kada su u pitanju događaji Markale i Miskinova, ali se isto tako razlikuju od narativa Bošnjaka kada su u pitanju događaji Kazani i NATO. Prema tome, njihov rezultat nije bliži rezultatu Bošnjaka, kako je to drugom hipotezom predviđeno, nego pokazuje da su Srbi iz Sarajeva prema svojim narativima negdje u sredini, između Bošnjaka s kojima dijele entitet, i Srba iz Istočnog Sarajeva, s kojima dijele etničku pripadnost. Dobiveni rezultati se mogu diskutirati u poređenju sa ranijim istraživanjima razlika u sjećanjima za događaje u kojima je vlastita grupa bila počinitelj odnosno žrtva.

Zaromb et al (2013) su istraživali sličnosti i razlike u kolektivnim sjećanjima za tri velika rata u američkoj historiji (Civilni rat, Drugi svjetski rat i rat u Iraku) između mlađe i starije generacije Amerikanaca. Dok su obje grupe bile žive tokom rata u Iraku, samo je starija generacija preživjela Drugi svjetski rat, a obje generacije su o Civilnom ratu učile na nastavi historije. Zanimljivo je da su se i mlađi i stariji ispitanici prisjetili sličnih karakteristika svakog od navedena tri rata, što je ukazivalo na formiranje kolektivnih sjećanja prema grupi, s tim što su mlađi ispitanici češće izvještavali o vrlo specifičnim i kratkim događajima vezanim za tri rata, dok su se stariji ispitanici prisjećali dužih epizoda karakterističnih za svaki rat. Rezultati ovog istraživanja upućuju na važnost uloge ličnog iskustva u pamćenju, prisjećanju i opisivanju događaja iz prošlosti. Razlike koje su se javile

između mlađih i starijih ispitanika mnogo zavise i od činjenice da li su navedene događaje doživjeli ili su o njima saznavali od roditelja, poznanika, iz medija ili tokom nastave historije. Stoga je važno napomenuti da mlađa generacija iz istraživanja provedenog za potrebe ove disertacije nije posjedovala vlastiti doživljaj rata (a samim tim i događaja o kojima se razgovaralo tokom intervjua), nego je o istim saznavala od roditelja, poznanika, rodbine, iz medija. Analiza udžbenika pokazuje da, iako postoji konsenzus da se o ovim događajima ne razgovara tokom nastave sve dok se ne dođe do zajedničkog metoda podučavanja o njima, ipak postoji mogućnost da se o istim razgovara (na što posebno upućuju uvodni dio udžbenika koji se koristi u FBiH i završni dio udžbenika koji se koristi u RS-u, dok udžbenik koji se koristi prema hrvatskom nastavnom planu i programu u potpunosti sadrži lekcije posvećene posljednjem ratu u Hrvatskoj i BiH). Samim tim, potrebno je rekonstruirati nastavu historije na način da učionica postane sigurno mjesto na kojem se može slobodno razgovarati o različitim perspektivama o prošlim događajima, te načinima na koje te perspektive opstaju u istom prostoru te kako se dalje reflektiraju na međugrupne odnose i pomirenje (Jeftić, 2019a; Jeftić, 2020b). Stoga sama ideja multiperspektivnosti u nastavi historije treba da podrazumijeva razumijevanje (koje ne uključuje prihvatanje niti je jednako prihvatanju) drugačijeg narativa, shvatanje načina na koji je isti formiran i kako se dalje razvija. Međutim, takav proces podrazumijeva dalju edukaciju nastavnika i nastavnica historije o navedenim terminima, te načinima na koji mogu podučavati navedene historijske teme tokom nastave.

Provedeno istraživanje je specifično i po tome što uključuje tri grupe ispitanika koji žive na relativno malom geografskom prostoru gdje se njihova sjećanja dalje ukrštaju ili odbijaju. Dosadašnja istraživanja su se uglavnom bazirala na dosta ranijim historijskim događajima i gotovo uvijek je jedna grupa bila žrtva a druga počinitelj (te nije dolazilo do „zamjene pozicija“ kao u našem istraživanju). Tako, na primjer, kada su Bilali et al (2013) pitali Turke ko je žrtva, a ko počinitelj u kolektivnom nasilju koje je priznato kao genocid nad Jermenima, 25% je identifikovalo Jermence kao žrtve, 10% je identifikovalo Turke kao žrtve, ali većina (65%) smatra da su obje grupe žrtve. U drugom istraživanju su turski studenti smatrali svoju grupu manje odgovornom za masovna ubistva Jermena početkom 20. stoljeća (tj. genocid nad Jermenima) nego same Jermene ili neku treću stranu (Bilali, Tropp i Dasgupta, 2012). Vrlo slične rezultate koji potvrđuju ulogu etničke (nacionalne) pripadnosti za pristrasnost u sjećanjima su istraživači dobili u jednom drugom istraživanju u Burundiju (Bilali, Tropp i Dasgupta, 2012).

Rezultati našeg istraživanja su također u skladu sa rezultatima sličnih istraživanja u kojima su analizirana sjećanja za događaje iz prošlosti. Tako je Liu (1999) otkrila da autohtona i anglosaksonska populacija različito pamti događaje u historiji Novog Zelanda i da ih opisuju na različite načine, dok su Gaskell i Wright (1997) utvrdili razlike u kvaliteti pamćenja između britanskog stanovništva niže i više klase, a koja su se mjerila jasnoćom, važnošću i emocionalnom reakcijom na ostavku Margaret Thatcher. Cairns i sar. (1998) su uočili značajne razlike u sjećanjima stanovnika Sjeverne Irske koji su se identificirali kao Britanci i Irci na nedavna društvena i politička zbivanja, dok su Devine-Wright i Lyons (1997) otkrili da različite društvene skupine (tradicionalne u odnosu na netradicionalne) u Irskoj povezuju različite vrijednosti i osjećaje s historijskim znamenitostima jer se različito sjećaju historije ovih mjesta. Potvrda utjecaja etničke i/ili nacionalne pripadnosti na sjećanja za događaje u kojima je vlastita grupa bila žrtva dobivena je i kroz eksperimentalnu manipulaciju identiteta koju su proveli Rotella et al (2013) i Sadhra i Ross (2007). Rezultati njihovih istraživanja potvrđuju da jača identifikacija sa etničkom ili nacionalnom grupom dovodi do „zaboravljanja“ ili slabijeg izvještavanja o zločinima počinjenim od strane te iste grupe. Iako naše istraživanje nije uključivalo eksperimentalnu manipulaciju niti je izmjeren stepen identifikacije sa etničkom grupom, pokazalo se da je kao varijabla imala značajnu

ulogu na razlike koje su se pojavile u pristrasnosti prema događajima u kojima je vlastita grupa bila žrtva ili počinilac.

Iako su rezultati istraživanja provedenog u okviru ove doktorske disertacije podržani od strane ranijih sličnih istraživanja, bitno je napomenuti kompleksnost konteksta u kojem je ovo istraživanje provedeno. Naime, sama činjenica da učenici još uvijek ne uče u školama o posljednjem ratu (1992-1995), te da prikupljaju informacije iz različitih izvora pri čemu se najviše oslanjaju na vlastitu grupu znači da se kognitivni faktori koji prate taj proces prenosa i usvajanja informacija moraju dodatno istražiti. Prepričavanje često utiče na način na koji ćemo zapamtiti neki događaj, a također doprinosi formiranju sjećanja (Coman & Hirst, 2015). Taj proces pri kojem onaj koji usvaja informaciju selektivno i zaboravlja dijelove koji su prešućeni ili izostavljeni se naziva socially-shared retrieval induced forgetting (SSRIF). U situacijama kada prisustvujemo selektivnom prepričavanju događaja više zaboravljamo nepomenute, ali povezane informacije, nego što zaboravljamo nepovezane, nepomenute (Coman & Hirst, 2015). U svojoj studiji o SSRIF-u, Coman i Hirst (2015) zaključili su da pripadnost grupi igra ulogu u procesu pamćenja i zaboravljanja, jer su studenti s Princetona slušajući govornike koji su se selektivno prisjećali prethodno proučenog materijala izostavljali podjednake dijelove kada je govornik identificiran kao kolega sa Princetona, ali ne i kada identifikovan je kao student sa Yale-a. Takođe, vjerovatnije je da će se slični obrasci selektivnog zaboravljanja pojaviti između govornika i slušalaca ako pripadaju istoj društvenoj grupi. U drugim istraživanjima sjećanja na teroristički napad 11. septembra, Coman, Manier i Hirst (2009) zaključili su da razgovori mogu na sličan način promijeniti sjećanja govornika i slušatelja, čak i kada se sjećanja razlikuju, što implicira da bi SSRIF mogao biti jedan od mehanizama za formiranje kolektivnih sjećanja. Slijedom SSRIF teorije, možemo zaključiti da su osnovni mnemotehnički mehanizmi prilagođeni promicanju pojave zajedničkih mnemoničkih predstava (Jeftić, 2019a).

Činjenica da se sjećanja ne stvaraju u vakuumu i da pripadnici iste skupine međusobno više komuniciraju nego s članovima druge grupe, doprinosi formiranju nekoliko (ili u slučaju ovog istraživanja, tri) različite verzije historije i istine. Kalina Yordanova (2015) tvrdi da se uspomene na ratno nasilje čuvaju ne samo u narativima, već i u djelima i predmetima, poput stvaranja umjetnosti povezane s ratom ili posjećivanja mjesta koja se povezuju s ratom. Prema Yordanovoj (2015), ratna generacija iz Bosne i Hercegovine nije u stanju prisjetiti se koherentnih ratnih narativa iz četiri razloga: na početku rata ljudi su poricali mnoge znakove upozorenja, čineći da rat izgleda neodoljiv i nadrealan događaj koji je nemoguće opisati nekome bez takvog iskustva; različita ratnog iskustva roditelja, koja kompliciraju prenos sjećanja jer ne postoji jasan narativ o ratu; iskustvo ekstremnog nasilja dovodi u pitanje sposobnost ratne generacije da shvati i integrira ono što su proživjeli; a nemogućnost stvaranja ratnog narativa u prvom licu oblikovana je širim kontekstom polarizacije i profanizacije ratnog pitanja. Činjenica da mlađa generacija ne dobija koherentan narativ od svojih roditelja mogla bi biti jedan od razloga zašto nisu mogli iznijeti vlastiti narativ. Međutim, treba uzeti u obzir da većina roditelja ne razgovara sa svojom djecom o ratu otvoreno, pa čak i oni koji to čine ne daju konkretne informacije o sva četiri događaja spomenuta u ovom istraživanju. Također, jedan od najvažnijih faktora koji treba ovdje spomenuti je da mlađa generacija ne uči o ratu od 1992. do 1995. godine u školi jer je zabranjeno razgovarati o tome dok se ne uspostavi zajednički narativ. Stoga bi naredna istraživanja trebala da se usmjere ka pronalaženju odgovarajuće pedagogije sjećanja, kako bi se ista inkorporirala u nastavni proces (Jeftić, 2020b).

Kada je u pitanju odnos pristrasnosti u sjećanjima i spremnosti na pomirenje, rezultati su djelimično potvrdili treću hipotezu, tj. ispitanici koji su imali više rezultate na pristrasnosti prema žrtvama iz svoje grupe (pa samim tim i prema svojoj grupi), pokazali su manju spremnost na pomirenje, dok su istovremeno bili manje spremni na oprost i na ukazivanje

povjerenja prema drugoj grupi. Zanimljivo je da nije bilo statistički značajnih korelacija na subskalama saradnja i rehumanizacija. Nasuprot tome, veća pristrasnost prema zvaničnim žrtvama događaja utjecala je na veće povjerenje i višu spremnost na oprost, dok nije bilo značajnih korelacija između ukupne spremnosti na pomirenje, spremnosti na saradnju i rehumanizaciju. Dosadašnja istraživanja spremnosti na pomirenje nisu uključivala varijablu pristrasnosti, stoga nije jednostavno naći odgovarajuću podršku za naše rezultate. Ono što je sigurno jeste da su mlađi ispitanici bili manje spremni na pomirenje od starijih ispitanika, što ukazuje da je dob imala utjecaja na rezultate na spremnosti na pomirenje, a što je također u skladu sa istraživanjem koje je ranije proveo Petrović (2005). Može se reći da bi ovi rezultati mogli biti od koristi za planiranje programa za izgradnju mira i pomirenje među mladima u BiH u regionu, budući da se ispitivao utjecaj različitih perspektiva (mjerenih kroz pristrasnost) na spremnost na pomirenje. To je u skladu sa Nadlerovim i Shnabelovim (2008) modelom pomirenja zasnovanim na potrebama žrtava i počinitelja, prema kojem žrtve imaju potrebu da ponovno vrata svoj osjećaj moći, dok počinioci zločina imaju potrebu za ponovnim vraćanjem i razvojem svojim moralnih vrijednosti i priznanja. Budući da je ovim istraživanjem pokazano da pristrasnost umnogome otežava proces pomirenja, potrebno je (pored već pomenutih intervencija u nastavi historije), uključiti i analizu potreba koje se razvijaju poslije konflikta kako bi se intervencije za izgradnju mira i pomirenja mogle dalje bazirati na mogućnostima razvoja uvjeta za razumijevanje pojedinaca u zavisnosti od položaja njihove grupe u konfliktu i narativa koji iz toga proizilaze (Jeftić, 2019a).

3.1 Ograničenja i prijedlozi za buduća istraživanja

Najvažnije ograničenje ovog istraživanja je činjenica da se okolinski faktori nisu mogli kontrolisati budući da studija nije provedena u laboratorijskim uvjetima. Stoga, medijski izvještaji, sudski procesi, izbori i politička situacija su utjecali na rezultate i narative koje su ispitanici pružali. Također, ne treba isključiti ni utjecaj istraživačice koja je i sama bila sudionica rata kao civil (Jeftić, 2019b).

Pored vanjskih faktora, za pouzdanije rezultate bio bi preporučljiv veći uzorak, što je u ovoj situaciji, i zbog specifičnih kriterija, bilo nemoguće obezbijediti.

Bilo bi dobro kada bi buduća istraživanja na ovu temu uključivala i kliničke instrumente za mjerenje posttraumatskog stresnog poremećaja i traume. Budući da se ovo istraživanje odnosilo samo na socio-kognitivne aspekte sjećanja, kliničke varijable nisu uvedene. Ipak, zbog osjetljivosti populacije koja je uključena u uzorak, u budućim istraživanjima bi bilo poželjno fokusirati se i na klinički (traumatski segment). Neka od posljednjih istraživanja ratnih podsjetnika i traume u BiH (npr., Jeftić, 2021b) pokazala su kako određene krizne situacije poput pandemije mogu djelovati kao podsjetnici na rat. Bilo bi dobro u budućim istraživanjima pristrasnosti u sjećanjima obratiti pažnju na klinički dio kao i pratiti na koji način PTSP može utjecati na pristrasnost u sjećanjima i/ili spremnost za pomirenje.

4 Zaključak

U osnovi, pamćenje se smatra mentalnim procesom koji omogućava pojedincu da upoznaje, zadržava i po potrebi priziva znanja koja se odnose na lična iskustva koja utječu na formiranje identiteta, stoga se posebna pažnja posvećuje proučavanju načina formiranja koje individualnog i kolektivnog sjećanja, kao i faktora koji na to utječu. Koncept kolektivno pamćenje podrazumijeva način na koji jedna grupa pamti isti događaj (Halbwachs, 1950). Sjećanje na određeni događaj ne sastoji se od „čitanja“ ili „predstavljanja“ doslovnog zapisa iz prošlosti, nego se radi o konstruktivnom procesu u kojem su manji i veći dijelovi informacija iz različitih izvora (perceptualni, kontekstualni, semantički, emocionalni detalji) ponovno kombinirani zajedno kako bi činili mentalnu rekonstrukciju prošlog iskustva (Conway, 2005). Zbog toga je pamćenje i sjećanje podložno različitim vrstama grešaka, iluzija i distorzija. Ipak, bitno je naglasiti kako postoji razlika između pamćenja i sjećanja, budući da se prvo odnosi na statičan proces prostog zapamćivanja, dok je drugo uvijek aktivni proces prizivanja ranije zapamćenih sadržaja (Zaromb et al., 2013). Zbog toga su u ovom istraživanju analizirane pristrasnosti u sjećanjima na ratne događaje s obzirom na položaj grupe u tim događajima (žrtva ili počinilac). Ponekad, individualna sjećanja mogu biti u sukobu sa kolektivnim reprezentacijama istog događaja, zbog čega različite grupe mogu na različite načine pamtit i izvještavati o istim dešavanjima. Također, velika je razlika između direktno i indirektno doživljenog iskustva, zbog čega je značajan način na koji se određena iskustva prenose kroz generacije (Devine-Wright, 2008).

U ovom istraživanju je dokazano da, iako posmatrano kao kognitivna struktura, pamćenje ima i socijalnu komponentu koju je naglašavao Bartlet (1932). On je među prvima uočio kako razgovor i prepričavanje predstavljaju važne aspekte sjećanja. Također, naglasio je i značaj pripadnosti određenoj grupi, jer se proces sjećanja ne odvija u vakumu.

Polazna tačka ovog istraživanja su tri hipoteze od kojih su sve tri djelimično potvrđene.

Najveću pristrasnost prema bošnjačkim žrtvama pokazivali Bošnjaci, dok su Srbi iz Istočnog Sarajeva pokazivali najveću pristrasnost prema srpskoj strani i žrtavama. Dob nije mnogo utjecala na razlike u pristrasnosti osim kod indikatora Datiranje, Empatija, Opširnost i Komemoracija, s tim što te razlike nisu bile velike kao razlike pod utjecajem etničko-entitetske pripadnosti. Time je prva hipoteza djelimično potvrđena, te se može zaključiti da etnička ili nacionalna pripadnost imaju važnu ulogu u formiranju narativa o prošlim događajima, te da doprinose oblikovanju narativa pojedinca (a samim tim i cijele grupe kojoj on/a pripada). Kada je u pitanju utjecaj dobi na ukupnu pristrasnost u sjećanjima, rezultati su potvrdili da su stariji ispitanici pokazali veću generalnu pristrasnost prema bošnjačkoj strani dok su mlađi ispitanici pokazali veću pristrasnost prema srpskoj strani te da je za ovu razliku odgovorna razlika koja postoji između mlađih i starijih Srba iz Istočnog Sarajeva. Što se tiče utjecaja etničko-entitetske pripadnosti, utvrđene su statistički značajne razlike između između tri grupe, pri čemu je rezultat na ukupnoj pristrasnosti koji pokazuju Srbi iz Sarajeva na sredini između rezultata ostale dvije grupe. Time je druga hipoteza samo djelimično potvrđena, budući da se pristrasnost Srba iz Sarajeva nije podudarala sa onom dobivenom kod Bošnjaka niti Srba iz Istočnog Sarajeva.

Rezultati su djelimično potvrdili i treću hipotezu, tj. ispitanici koji su imali više rezultate na pristrasnosti prema žrtvama iz svoje grupe (pa samim tim i prema svojoj grupi), pokazali su manju spremnost na pomirenje, što se posebno pokazalo značajnim na subskalama Oprost i Povjerenje, dok nije bilo značajnih rezultata na subskalama saradnja i rehumanizacija.

Također, veća pristrasnost prema zvaničnim žrtvama događaja utjecala je na veće povjerenje i višu spremnost na oprost, dok nije bilo značajnih korelacija između ukupne spremnosti na pomirenje, spremnosti na saradnju i rehumanizaciju. Mlađi ispitanici su bili manje spremni na pomirenje od starijih ispitanika, što ukazuje da je dob imala utjecaja na rezultate na spremnosti na pomirenje gdje je značajnost dobivena na svim subskalama.

S ciljem boljeg tumačenja navedenih rezultata, posebno onih dobivenih na mlađoj grupi ispitanika, važno je napomenuti kako mlađi ispitanici još uvijek ne uče o posljednjem ratu u školama za što je razlog nepostojanje zajedničkog konsenzusa o načinu na koji bi se o ratu predavalo, iako je analiza udžbenika pokazala da postoje naznake da se isti period diskutira i analizira tokom nastave historije. Stoga bi se vrijednost ovog istraživanja mogla tumačiti i u načinu na koji otvara mogućnosti za dalje istraživanje načina organizacije nastave historije pri čemu bi se trebalo uzeti u obzir formiranje narativa o prošlosti pod utjecajem različitih izvora (roditelji, vršnjaci, mediji) i sam položaj i potrebe svakog učenika/ce da izraze svoje mišljenje i znanje o određenim događajima ili periodima iz rata.

Iako bi se na osnovu provedenog istraživanja teško sa sigurnošću moglo govoriti o postojanju tri kolektivna narativa o ratu u BiH, moguće je zaključiti da je etničko-entitetska pripadnost značajno utjecala na formiranje individualnih narativa o prošlosti (preciznije, četiri ratna događaja), osim u slučaju Srba iz Sarajeva čiji je podijeljeni identitet doveo do formiranja narativa koji stoje između dva suprotstavljena pola: bošnjačkog i srpskog (Istočno Sarajevo). Stoga bi bilo važno uzeti u obzir položaj osoba sa ovakvim, podijeljenim, kompleksnim identitetima prilikom planiranja intervencija za izgradnju pomirenja, kao i prilikom organiziranja nastavnog procesa koji uključuje raspravu o teškim, emocionalno zasićenim događajima iz prošlosti.

5 Literatura

- Albeck, J. H., Adwan, S., & Bar-On, D. (2002). Dialogue groups: TRT's guidelines for working through intractable conflicts by personal storytelling in encounter groups. *Peace and Conflict Journal of Peace Psychology*, 8, 301–322.
- Alexander, J., Eyerman, R., Giesen, B., Smelser, N., Sztompka, P. (2004). *Cultural Trauma Theory and Applications*. University of California Press.
- Ali, R., Lifschultz, L. (1994). *Why Bosnia? Writings on the Balkan War*. The Pamphleteer's Press.
- Allport, G. W. (1954). *The nature of prejudice*. Addison-Wesley.
- Anderson, F. J., Cohen, G., & Taylor, S. (2000). Rewriting the past: Some factors affecting the variability of personal memories. *Journal of Applied Cognitive Psychology*, 14, 435–454.
- Andrilović, V., Čudina-Obradović, M. (1994). *Psihologija odgoja i obrazovanja*. Školska knjiga Zagreb.
- Antoni, D. S. (1998). *Nacionalni identitet. XX vek*.
- Apple, M.W. (2004). *Ideology and curriculum* (3rd ed.). Routledge Falmer.
- Arendt, H. (1958). *The Human Condition*. University of Chicago Press.
- Arnett, J. J. (2000). Emerging adulthood: A theory of development from the late teens through the twenties. *American Psychologist*, 55, 469–480.
- Ashmore, R.D., Del Boca, F.K. (1981)., “Conceptual Approaches to Stereotypes and Stereotyping,” U: D.L. Hamilton (Ed)., *Cognitive Processes in Stereotyping and Intergroup Behavior* (pp 1–35). Lawrence Erlbaum.
- Assman, J. (1995). Collective Memory and Cultural Identity, *New German Critique*, 65, 125–133.
- Auerbach, Yeudit (2010) National narratives in a conflict of identity. U: Ya'acov Bar-Siman-Tov (ed.) *Barriers to Peace in the Israeli–Palestinian Conflict*. Jerusalem Institute for Israel Studies, 99–134.
- Baddeley, A. D. (1966). The Influence of Acoustic and Semantic Similarity on Long-term Memory for Word Sequences. *Quarterly Journal of Experimental Psychology*. 18(4): 302–309. doi:10.1080/14640746608400047.
- Baddeley A. (1992). What is Autobiographical Memory?. U: Conway M.A., Rubin D.C., Spinnler H., Wagenaar W.A. (eds). *Theoretical Perspectives on Autobiographical Memory*. NATO ASI Series (Series D: Behavioural and Social Sciences), vol 65. Springer. https://doi.org/10.1007/978-94-015-7967-4_2
- Baddeley, A., Eysenck, M.W., & Anderson, M.C. (2009). *Memory*. Psychology Press.
- Baddley, A. (2004). *Ljudsko pamćenje: teorija i praksa*. Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Bandura, A. (1999). A social cognitive theory of personality. U: L. Pervin & O. John (Eds.), *Handbook of personality* (2nd ed., pp. 154–196). Guilford Publications.
- Bandura, A. (2002). Social cognitive theory in cultural context. *Applied Psychology*, 51(2), 269–290.
- Bargh, J. A. (1999). The cognitive monster: The case against controllability of automatic stereotype effects. U: S. Chaiken i Y. Trope (Eds.), *Dual-process theories in social psychology* (pp. 361–382). Guilford Press.
- Barnier, A.J. and Sutton, J. (2008) From individual to collective memory: theoretical and empirical perspectives. *Memory* 16, 177–182.
- Bar-On, D. (1995). *Fear and hope: Three generations of the Holocaust*. Harvard University Press.

- Bar-Tal, D. (1993). Patriotism as fundamental beliefs of group members. *Politics & the Individual*, 3(2), 45–62.
- Bar-Tal, D. (1998). Societal beliefs in times of intractable conflict: The Israeli case. *International Journal of Conflict Management*, 9(1), 22–50.
- Bar-Tal, D. (1998). Societal Beliefs in Times of Intractable Conflict: The Israeli Case. *International Journal of Conflict Management* 9 (1), 22-50.
- Bar-Tal, D. (2000). *Shared beliefs in a society: Social psychological analysis*. Sage.
- Bar-Tal, D. (2003). Collective Memory and Physical Violence: Its Contribution to the Culture of Violence. U: Cirns, E., Roe, M.D. (Eds.). *Memories in Conflict*. Palgrave Macmillan.
- Bar-Tal, D. (2013). *Intractable conflicts: Socio-psychological foundations and dynamics*. Cambridge University Press.
- Bar-Tal, D., & Salomon, G. (2006). Israeli-Jewish narratives of the Israeli-Palestinian conflict: Evolvment, contents, functions and consequences. U: R. I. Rotberg (Ed.), *Israeli and Palestinian narratives of conflict: History's double helix*. Indiana University Press.
- Bar-Tal, D., Sharvit, K., Halperin, E., Zafran, A. (2012). Ethos of Conflict: The Concept and Its Measurement. *Peace and Conflict: Journal of Peace Psychology*, 18(1), 40-61.
- Bar-Tal, Daniel (1998). Societal beliefs in times of intractable conflict: The Israeli case. *International Journal of Conflict Management* 9(1): 22–50.
- Bar-Tal, Daniel (2007). *Lihyot Besichsooch: Nituach Psychology-Hevrati shel Hahevra Hayeoodit Beisrael* [Living in a Conflict: A Psychological-Social Analysis of the Jewish Society in Israel]. Carmel.
- Bar-Tal, Daniel (2013). *Intractable Conflicts: Socio-Psychological Foundations and Dynamics*. Cambridge University Press.
- Bar-Tal, D., Teichman, Y., (2005). *Stereotypes and prejudice in conflict representations of Arabs in Israeli Jewish society*. Cambridge University Press.
- Bar-Tal, D., Chernyak-Hai, L., Schori, N., & Gundar, A. (2009). A sense of self-perceived collective victimhood in intractable conflicts. *International Review of the Red Cross*, 91(874), 229–258. <https://doi.org/10.1017/S1816383109990221>
- Bartlett, F. C. (1932). *Remembering: A study in experimental and social psychology*. Cambridge University Press.
- Barton, K. C., McCully, A. W. (2005). History, Identity and the School History Curriculum in Northern Ireland: An Empirical Study of Secondary Students' Ideas and Perspectives. *Journal of Curriculum Studies*, 37(1), 85-116.
- Batcho, K. I. (2013). Nostalgia: The bittersweet history of a psychological concept. *History of Psychology*, 13, 165–176. doi:10.1037/a0032427
- Baumeister, Roy & Stephen Hastings (1997). Distortions of collective memory: How groups flatter and deceive themselves. U: James Pennebaker, Dario Paez & Bernard Rime (eds.), *Collective Memory of Political Events*(pp. 277–293). Erlbaum.
- Bekerman, Zvi & Michalinos Zembylas (2010). Fearful symmetry: Palestinian and Jewish teachers confront contested narratives in integrated bilingual education. *Teaching and Teacher Education* 26(3): 507–515.
- Bekerman, Zvi & Michalinos Zembylas (2011). The emotional complexities of teaching conflictual historical narratives: The case of integrated Palestinian-Jewish schools in Israel. *Teachers College Record* 113(5): 1004–1030.
- Bell, B. E., & Loftus, E. F. (1989). Trivial persuasion in the courtroom: The power of (a few) minor details. *Journal of Personality and Social Psychology*, 56, 669-679.
- Ben-Ze'ev, E., Ginio, R., Wintr, J. (2010). *Shadows of War. A Social History of Silence in the Twentieth Century*. Cambridge University Press.

- Bilali, R. (2012). Identity centrality and in-group superiority differentially predict relations to historical victimization and harm doing. *International Journal of Conflict and Violence*, 6(2), 322–338.
- Bilali, R., Tropp, L. R., & Dasgupta, N. (2012). Attributions of responsibility and perceived harm in the aftermath of mass violence. *Peace and Conflict: Journal of Peace Psychology*, 18(21), 21–39. <https://doi.org/10.1037/a0026671>
- Bilali, R., Vollhardt, J. (2019). Victim and Perpetrator's Group Divergent Perspectives on Collective Violence. *Political Psychology*, 40(S1), 75–108. <https://doi.org/10.1111/pops.12570>
- Billing, M. (1995). *Banal Nationalism*. Sage.
- Bluck, S., Alea, N., Habermas, T., & Rubin, D. (2005). A tale of three functions: The self-reported uses of autobiographical memory. *Social Cognition*, 23, 91–117.
- Biro, M., Ajdukovic, D., Corkalo, D., Djipa, D., Milin, P., Weinstein, H.M. (2004). Attitudes towards jus tice and social reconstruction in Bosnia and Herzegovina and Croatia. U: E. Stover, H. Weinstein (eds). *My neighbor, my enemy. Justice and community in the aftermath of mass atrocity*, (183-205). Cambridge University Press.
- Bluck, S., Alea, N., Habermas, T., & Rubin, D. (2005). A tale of three functions: The self-reported uses of autobiographical memory. *Social Cognition*, 23, 91–117.
- Bourdillon, H. (1992). Report of the Educational Research Workshop '90: *History and social studies — methodologies of textbook analysis*. Swets & Zeitlinger.
- Boym, S. (2001). *The future of nostalgia*. Basic Books.
- Branscombe, N. R., & Doosje, B. (2004). *Collective guilt: International perspectives*. Cambridge University Press.
- Branscombe, N., & Miron, A. M. (2005). Interpreting the in-group's negative actions toward another group: Emotional reactions to appraised harm. U: L. Z. Tiedens & C. W. Leach (Eds.), *The social life of emotions* (pp. 314–355). Cambridge University Press.
- Brewer, W.F. (1986). What is autobiographical memory? U: D.C. Rubin (Ed.), *Autobiographical Memory* (pp. 25-49). Cambridge University Press.
- Brewin, C. R., Dalgleish, T., & Joseph, S. (1996). A dual representation theory of posttraumatic stress disorder. *Psychological Review*, 103(4), 670–686.
- Brockmeier, J. (2001). Remembering and Forgetting: Narrative as Cultural Memory, *Culture Psychology*, 8(1), 15-43.
- Brown, N. R., Lee, P. J., Krslak, M., Conrad, F. G., Hansen, T., Havelka, J., & Reddon, J. (2009). Living in history: How war, terrorism, and natural disaster affect the organization of autobiographical memory. *Psychological Science*, 20, 399–405.
- Brown, R. (2003). Međugrupni odnosi. U: M. Hewstone i W. Stroebe (ur.), *Uvod usocijalnu psihologiju: europske perspektive* (pp. 427-455). Naklada Slap.
- Brown, R., & Cehajic, S. (2008). *Dealing with the past and facing the future: mediators of the effects of collective guilt and shame in Bosnia Herzegovina*. *European Journal of Social Psychology*, 38 (4), 669-684.
- Brown, R., Gonzalez, R., Zagefka, H., Manzi, J., & Cehajic, S. (2008). Nuestra Culpa: collective guilt as a predictor for reparation for historical wrongdoing. *Journal of Personality and Social Psychology*, 94 (1), 75-90.
- Browning, C. (2010). *Remembering survival: Inside a Nazi slavelabor camp*. W.W. Norton and Company.
- Bruner, J. S. (1990). *Acts of meaning*. Harvard University Press.
- Bryant, R. A., Sutherland, K., & Guthrie, R. M. (2007). Impaired specific autobiographical memory as a risk factor for posttraumatic stress after trauma. *Journal of Abnormal Psychology*, 116, 837–841.

- Buckley-Zistel, S. (2009). Nation, narration, unification? The politics of history teaching after the Rwandan genocide. *Journal of Genocide Research* 11(1): 31–53.
- Burnell, K. J., Coleman, P. G., & Hunt, N. (2010). Coping with traumatic war memories: Second World War veterans' experiences of social support in relation to the narrative coherence of war memories. *Ageing and Society*, 30(1), 57–78.
- Cairns, E., & Darby, J. (1998). The conflict in Northern Ireland: Causes, consequences, and controls. *American Psychologist*, 53, 754–760.
- Cairns, E., Roe, M.D. (2003). *The Role of Memory in Ethnic Conflict*, Palgrave Macmillan.
- Cameron, J. E. (2004). A three-factor model of social identity. *Self and Identity*, 3, 239–262.
- Cameron, J. E., & Lalonde, R. N. (2001). Social identification and gender-related ideology in women and men. *British Journal of Social Psychology*, 40, 59–77.
- Carstensen, L. L., & Turk-Charles, S. (1994). The salience of emotion across the adult life span. *Psychology and Aging*, 9, 259–264.
- Castano, E., & Giner-Sorolla, R. (2006). Not quite human: Infrahumanization in response to collective responsibility for intergroup killing. *Journal of Personality and Social Psychology*, 90(5), 805–818.
- Cehajic, S., Brown, R., & Castano, E. (2008). Forgive and forget? Antecedents and consequences of intergroup forgiveness in Bosnia and Herzegovina. *Political Psychology*, 29(3), 351–367.
- Chaitin, J., & Steinberg, S. (2014). “I can almost remember it now”: Between personal and collective memories of massive social trauma. *Journal of Adult Development*, 21, 30–42.
- Chase, S. E. (2002). Learning to listen: Narrative principles in a qualitative research methods course. U: R. Josselson, A. Lieblich, & D. P. McAdams (Eds.), *Up close and personal: The teaching and learning of narrative research* (pp. 79–100). American Psychological Association.
- Chaitin, J., Steinberg, S. (2014). „I Can Almost Remember It Now“: Between Personal and Collective Memories of Massive Social Trauma. *Journal of Adult Development*, 21. 30–42.
- Chapman A.R. (2007). Afterward. U: Cole E.A. (ed.) *Teaching the Violent Past: History Education and Reconciliation (317-326)*. Rowman and Littlefield Publishers Inc.
- Chase, M. (1996). Proceedings from the Annual SCUTREA Conference '96: *Stories we tell them? Teaching adults history in a post-modern world*. University of Leeds.
- Cohen-Mansfield, J., Shmotkin, D., Eyal, N., Reichenal, Y., & Hazan, H. (2010). A comparison of three types of autobiographical memories in old-old age: First memories, pivotal memories and traumatic memories. *Gerontology*, 56, 564–573.
- Cole, E.A. & Barsalou, J. (2006). *Special report: Unite or divide? The challenges of teaching history in societies emerging from conflict*. United States.
- Coman, A., & Hirst, W. (2015). Social identity and socially shared retrieval induced forgetting: The role of social group membership. *Journal of Experimental Psychology: General*, 144(4), 717–722.
- Coman, A., Brown, A.D., Koppel, J., Hirst, W. (2009). Collective Memory from a Psychological Perspective, *International Journal of Politics, Culture, and Society*, 22(2). <https://doi.org/10.1007/s10767-009-9057-9>
- Coman, A., Manier, D., & Hirst, W. (2009). Forgetting the unforgettable through conversation: Socially shared retrieval-induced forgetting of September 11 memories. *Psychological Science*, 20(5), 627–633.
- Connerton, P. (1989). *How Societies Remember*. Cambridge University Press.
- Conway, M. A. (2005). Memory and the self. *Journal of Memory and Language*, 53, 594–628.
- Conway, M. A., Meares, K., & Standart, S. (2004). Images & goals. *Memory*, 12, 525–531.

- Conway, M. A., & Pleydell-Pearce, C. W. (2000). The construction of autobiographical memories in the self-memory system. *Psychological Review*, 107, 261-288.
- Conway, M.A. (2001). Sensory-perceptual Episodic Memory and Its Context: Autobiographical Memory. *Philosophical Transactions in the Royal Society of London B Biological Sciences*, 356, 1375-1384.
- Corkalo, D., Ajdukovic, D., Weinstein, H.M., Stover, E., Djipa, D., Biro, M. (2004). Neighbors again? Intercommunity relations after ethnic cleansing. U: E. Stover, H. Weinstein (eds). *My neighbor, my enemy. Justice and community in the aftermath of mass atrocity*, (143-161).Cambridge University Press.
- Čehajić, S., & Brown, R. (2010). Silencing the past. *Social Psychological and Personality Science*, 1(2), 190-196. <https://doi.org/10.1177/1948550609359088>
- Čehajic, S., Brown, R., &Castano, E. (2008). Forgive and Forget?: Antecedents and consequences of intergroup forgiveness in Bosnia Herzegovina. *Political Psychology*, 29 (3), 351-367.
- Čehajic, S., Brown, R., &Gonzalez, R. (2009). What do I care? Perceived ingroup responsibility and dehumanization as predictors of empathy felt for the victim group. *Group Processes and Intergroup Relations*, 12 (6), 715-729.
- Čehajić, S., &Brown, R. (2008). Not in my name: a social psychological study of antecedents and consequences of acknowledgement of ingroup atrocities. *Genocide Studies and Prevention*, 3 (2), 195-211.
- D'Argembeau, A., Comblain, C., & Van der Linden, M. (2003). Phenomenal characteristics of autobiographical memories for positive, negative, and neutral events. *Applied Cognitive Psychology*, 17, 281-294.
- Daiute, C. (2010). *Human Development and Political Violence*. Cambridge University Press.
- D'Argembeau, A., Van der Linden, M. (2008). Remembering Pride and Shame: Self-enhancement and the Phenomenology of Autobiographical Memory. *Memory*, 16, 534-547.
- Devine, P. G., Monteith, M. J. (1999). Automaticity and control in stereotyping. U: Chaiken i Y. Trope (eds.), *Dual-process theories in social psychology* (pp. 339-360). Guilford Press.
- Devine-Wright, P., & Lyons, E. (1997). Remembering pasts and representing places: The construction of national identities in Ireland. *Journal of Environmental Psychology*, 17(1), 33-45.
- Dolan, F.M. (1995). Political Action and the Unconscious: Arendt and Lacan on Decentering the Subject. *Political Theory*, 23(2), 330-352.
- Doosje, B., & Branscombe, N. (2003). Attributions for the negative historical actions of a group. *European Journal of Social Psychology*, 33, 235-248.
- Dresler-Hawke, E., Liu, J.H. (2006). Collective Shame and the Positioning of German National Identity. *PsicologiaPolitica*, 32, 131-153.
- Duraković-Belko, E., Powell, S. (ur) (2000). *Psihosocijalne posljedice rata. Rezultati empirijskih istraživanja provedenih na području bivše Jugoslavije. (Zbornik radova Simpozija)*. Filozofski fakultet u Sarajevu.
- Durkheim, Emile. (1995). *The Elementary Forms of Religious Life*. The Free Press.
- Duyvendak, J. (2011). *The politics of home: Belonging and nostalgia in Western Europe and the United States*. Palgrave MacMillan.
- Đerić, G. (2007). O čemu govorimo kada ćutimo i o čemu ćutimo kada govorimo, *Filozofija i društvo*, 34, 43-57.
- Đerić, G. (ur.) (2008). *Intima javnosti*. Edicija Reč.

- Ebbinghaus, H. (1948). Concerning memory, 1885. U W. Dennis (Ed.), *Readings in the history of psychology* (304–313). Appleton-Century-Crofts. <https://doi.org/10.1037/11304-034>
- Ebbinghaus H. (2013). Memory: a contribution to experimental psychology. *Annals of neurosciences*, 20(4), 155–156. <https://doi.org/10.5214/ans.0972.7531.200408>
- Elcheroth, G., Biruski, D.C., Spini, D. (2014). *War, Community and Social Change*. Springer.
- Elkins, J. (2005). *Master narratives and their discontents*. Routledge.
- Engelbrecht, A. (2008). The impact of role reversal in representational practices in history textbooks after Apartheid. *South African Journal of Education*, 28, 519-541.
- Ervin-Tripp, S. M., & Kuentay, A. (1995). The occasioning and structure of conversational stories. U: T. Givon (Ed.), *Conversation: Cognitive, communicative, and social perspectives* (pp. 133—166). John Benjamins.
- Field, A., Miles, J., Field, Z. (2012). *Discovering Statistics Using R*. Sage.
- Fiske, S. T. (1998). Stereotyping, prejudice and discrimination. U: D. T. Gilbert, S.T. Fiske, i G. Lindzey (Eds.), *The handbook of social psychology* (4th ed., Vol. 2, pp. 357-395). McGraw-Hill.
- Fiske, S. T., Taylor, S. E. (1991). *Social cognition*. McGraw-Hill.
- Fitzgerald, J. M. (1988). Autobiographical memory: A developmental perspective. U: D.C. Rubin, (Ed.) (1995). *Autobiographical memory* (str.360-384). Cambridge University Press.
- Fossion, P., Rejas, M.C., Servais, L., Pelc, I., & Hirsch, S. (2003). Family approach with grandchildren of Holocaust survivors. *American Journal of Psychotherapy*, 57(4), 519–527.
- Freeman, M. (2002). Narrative unconscious. *Narrative Inquiry*, 12(1), 193–211.
- Fransozi, R. (1998.) Narrative analysis – Or Why (And How) Sociologists Should be Interested in Narrative, *Annual Review of Sociology*, 24, 517-554.
- Gallagher, C. (1996). *History Teaching and the promotion of Democratic Values and tolerance: A Handbook for Teachers*. Council of Europe.
- Gasanabo, J.D. (2002). L'histoire E l'ecole au Rwanda? Post-genocide, defis et perspectives. *International Textbook Research*, 24, 67-88.
- Gaskell, G. D., & Wright, D. B. (1997). Group differences in memory for a political event. U: J. W. Pennebaker & D. Paez (Eds.), *Collective memory of political events: Social psychological perspectives*. Lawrence Erlbaum.
- George, D., Mallery, M. (2010). *SPSS for Windows Step by step A Simple Guide and Reference*, 17.0 update. Pearson.
- Ghetti, S., et al. (2006). What can subjective forgetting tell us about memory for childhood trauma? *Memory and Cognition*, 34, 1011–1025.
- Golubović, Z. (1995). *Društveni karakter i društvene promjene u svjetlu nacionalnih sukoba*. Institut za filozofiju idruštvenu teoriju „Filip Višnjić”.
- Greenwald, A. G. (1980). The totalitarian ego: Fabrication and revision of personal history. *American Psychologist*, 35, 603–618.
- Habermas, T., & Bluck, S. (2000). Getting a life: The emergence of the life story in adolescence. *Psychological Bulletin*, 126, 748—769.
- Hadžiabdić, H., Dervišagić, E., Mulić, A., & Mehić, V. (2007). *Historija-Istorija-Povijest*. Bosanska Knjiga.
- Halbwachs, M. (1992). *On Collective Memory*. Cambridge University Press.
- Hamber, B. (2009). *Transforming Societies after Political Violence. Truth, Reconciliation and Mental Health*. Springer.
- Hammack, P. L., & Pilecki, A. (2012). Narrative as a root metaphor for political psychology. *Political Psychology*, 33, 75–104.

- Hammack, Phillip (2010) Identity as burden or benefit? Youth, historical narrative, and the legacy of political conflict. *Human Development* 53(4): 173–201.
- Havelka, N. (1992). *Socijalna percepcija*. Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Hegarty, P. and Klein, O. (2017). Recent advances in historical cognition, special issue. *Mem. Stud.* 10, 243–248
- Herlihy, J., & Turner, S. W. (2007). Asylum claims and memory of trauma: Sharing our knowledge. *The British Journal of Psychiatry*, 191, 3–4.
- Hermans, H. (1993). *The dialogical self*. Academic Press.
- Hewer, C.J., Roberts, R. (2012). History, Culture and Cognition: Towards a Dynamic Model of Social Memory. *Culture Psychology*, 18(2), 167-183.
- Hirsch, M. (2008). The generation of post memory. *Poetics Today*, 29, 103–128.
- Hirst, W., & Manier, D. (1996). Remembering as communication: A family recounts its past. U: D.C. Rubin (Ed.), *Remembering our past: Studies in autobiographical memory* (pp. 271-290). Cambridge University Press.
- Hirst, W., Fineberg, I.A. (2012). Psychological Perspectives on Collective Memory and National Identity: The Belgian Case. *Memory Studies*, 5(86), 86-95.
- Hirst, W., Manier, D. (2008) Towards a psychology of collective memory. *Memory*, 16, 183–200
- Hobsbawm, E., Ranger, T. (1992). *Invention of Tradition*. Cambridge University Press.
- Hogg, M., (2006). Social Identity Theory. U: Burke, P.J. (Eds.). *Contemporary Social Psychological Theories*. Stanford University Press.
- Hogg, M., Abrams, D. (1993). *Group motivation: Social psychological perspectives*. Harvester Wheatsheaf.
- Hogg, M.A. (2009). Managing self-uncertainty through group identification. *Psychological Inquiry*, 20, 221-224.
- Hogg, Michael A. (2010). Religion in the face of uncertainty. *Personality & Social Psychology*, 14(1) 72-83.
- Honko, L. (1996). Epic and identity: National, regional, communal, individual. *Oral Tradition*, 11(1), 18-36.
- Hothersall, D. (2002). *Povijest psihologije*. Naklada Slap.
- Hunt, M. (1993). *The story of psychology*. Doubleday.
- Hunt, N., & Robbins, I. (2001). World War II veterans, social support, and veterans' associations. *Aging and Mental Health*, 5(2), 175–182.
- Hunt, N.C. (2010). *Memory, War and Trauma*. Cambridge University Press.
- Hurwitz, J., Peffley, M. (eds.). (1998). *Perception and Prejudice: Race and Politics in the United States*. Yale University Press.
- Hyman, I. E, Jr., Gilstrap, L. L., Decker, K., & Wilkinson, C. (1998). Manipulating remember and know judgments of autobiographical memories: An investigation of false memory creation. *Applied Cognitive Psychology*, 12, 371–386.
- Igartua, P., & Paez, I. (1997). Art and remembering collective events. U: J. Pennebaker et al. (Eds.), *Collective memory of political events* (pp. 79–101). Lawrence Erlbaum Associates.
- Irwin-Zarecka, I. (1994). *Frames of remembrance: The dynamics of collective memory*. Transaction Publishers.
- Igartua, P., Paez, I. (1997). Art and Remembering Collective Events, U: J. Pennebaker et al., *Collective Memory of Political Events*. Lawrence Erlbaum.
- Iyer, A., & Jetten, J. (2011). What's left behind: Identity continuity moderates the effect of nostalgia on well-being and life choices. *Journal of Personality and Social Psychology*, 101, 94–108. doi:10.1037/a0022496

- Jackson, J. W. (2002). Intergroup attitudes as a function of different dimensions of group identification and perceived intergroup conflict. *Self and Identity*, 1, 11–33.
- Janet, P. (1909). Problemes psychologiques de l'émotion. *Revista de Neurología*, 17(2), 1551–1672.
- Jeftić, A. (2013). Social discourse in history teaching: A case of Bosnia-Herzegovina. In Proceedings of I International Conference on Economic and Social Studies, 10–11 May, 2013, Sarajevo (pp. 41–55). International Burch University.
- Jeftić, A., & Joksimović, J. (2014). Divided presentations in history textbooks in three ex Yugoslav states: Discussing implications for identity development. U: *The IAFOR European Conference Series 2014* (Brighton, UK, July 2014) – The European Conference on Psychology and Behavioral Sciences (pp. 47–60). The International Academic Forum (IAFOR).
- Jeftić, A. (2017). Bosnian identity between nationalism, (In)tolerance and (A)theism. *Facta Universitatis, Series: Philosophy, Sociology, Psychology and History*, 037. <https://doi.org/10.22190/fupsph1701037j>
- Jeftić, A. (2019a). *Social aspects of memory: Stories of victims and perpetrators from Bosnia-Herzegovina*. Routledge/Taylor & Francis Group. <https://doi.org/10.4324/9781315222677>
- Jeftić, A. (2019b). 'I was close to them': Re-experiencing war through trauma-based interviews. *Social Epistemology*, 34(1), 79. <https://doi.org/10.1080/02691728.2019.1681555>
- Jeftić, A. (2020a). "I can(not) remember". U: J. Funk et al (ur), *Healing and Peacebuilding After War*, (73-88). Routledge.
- Jeftić, A. (2020b). Bosnia and Herzegovina between EU accession, unhealed trauma, and migrant crisis. U: E. Jones, *European Studies: Past, Present and Future*, (128-131). Agenda Publishing.
- Jeftić, A. (2021a). From traditional to the moving classroom: Empathy as a key component of the classroom teaching. U: N. Močnik et al. (ur), *Engaging with Historical Traumas*. (59-68). Routledge.
- Jeftić, A., Ikizer, G., Tuominen, J., Chrona, S., & Kumaga, R. (2021b). Connection between the COVID-19 pandemic, war trauma reminders, perceived stress, loneliness, and PTSD in Bosnia and Herzegovina. *Current Psychology*. <https://doi.org/10.1007/s12144-021-02407-x>
- Kansteiner, W. (2002). Finding meaning in memory: Methodological critique of collective memory studies. *History and Theory*, 41, 179–197.
- Kellermann, N.P.F. (2013). Epigenetic transmission of Holocaust trauma: Can nightmares be transmitted? *The Israel Journal of Psychiatry and Related Sciences* 50(1):33–7.
- Karačić, D., Banjeglav, T., Govedarica, N. (2012). *Re:vizija prošlosti. Politike sjećanja u BiH, Hrvatskoj i Srbiji od 1990*. ACIPS i FES.
- Karge, H., Batarilo, K. (2008). *Reforma nastave historije u BiH. Modernizacija udžbenika historije u BiH: od uklanjanja uvredljivog sadržaja iz udžbenika u toku 1999. godine do nove generacije udžbenika u školskoj 2007./2008. godini*. Institut za međunarodno istraživanje udžbenika Georg Eckert.
- Kashima, Y., Fiedler, K., Freytag, P. (2008). *Stereotype Dynamics: Language-based Approaches to the Formation, Maintenance, and Transformation of Stereotypes*. Routledge.
- Kleim, B., & Elhers, A. (2008). Reduced autobiographical memory specificity predicts depression and posttraumatic stress disorder after recent trauma. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 76, 231–242.

- Klein, O. (2013) The lay historian: how ordinary people think about history. U: Cabecinhas, R. and Abadia, L., (eds) *Narratives and Social Memory: Theoretical and Methodological Approaches* (pp. 25–45). University of Minho Press.
- Kosterman, R., & Feshbach, S. (1989). Toward a measure of patriotic and nationalistic attitudes. *Political Psychology*, 10(2), 257–274.
- Kuljić, T. (2006). *Kultura sjećanja*. Čigoja.
- La'szlo', Janos (2008). *The Science of Stories: An Introduction to Narrative Psychology*. Routledge.
- Landsberg, A. (1997). America, the Holocaust, and the Mass Culture of Memory: Toward a Radical Politics of Empathy, *New German Critique*, 71, 63-86.
- Landsberg, A. (2004). *Prosthetic memory: The transformation of American remembrance in the age of mass culture*. Columbia University Press.
- Langer, L. L. (1991). *Holocaust testimonies: The ruins of memory*. Yale University Press.
- Leach, C., van Zomeren, M., Zebel, S., Vliek, M., Pennekamp, S., Doošje, B., Ouwerkerk, J., Spears, R. (2008). Self-definition and self-investment: A multi component model of in-group identification. *Journal of Personality and Social Psychology*, 95, 144–165.
- Learning each other's historical narrative: Palestinians and Israelis (Part One). (2003). Beith Jallah Peace Research Institute in the Middle East.
- Lee, P., Shemilt, D. (2007). New Alchemy or Fatal Attraction? History and Citizenship. *Teaching History*, 129, 14-19.
- Leidner, B., & Castano, E. (2012). Morality shifting in the context of intergroup violence. *European Journal of Social Psychology*, 42(1), 82–91.
- Leidner, B., Castano, E., & Ginges, J. (2013). Dehumanization, retributive and restorative justice, and aggressive versus diplomatic intergroup conflict resolution strategies. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 39(2), 181–192.
- Leidner, B., Castano, E., Zaiser, E., & Giner-Sorolla, R. (2010). Ingroup glorification, moral disengagement, and justice in the context of collective violence. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 36(8), 1115–1129.
- Leidner, B., Li, M., Petrović, N., & Orazni, S. N. (2017). The role of retributive justice and the use of international criminal tribunals in postconflict reconciliation. *European Journal of Social Psychology*, 48(2), 133–151.
- Leone, G., Curigliano, G. (2009). Coping with Collective Responsibilities: An Explorative Study on Italian Historical Identity through Three Generations, *Journal of Language and Politics*, 8(2), 305-326.
- Leyens, J.P. i Dardenne, B. (2001). Temeljni koncepti i pristupi u područjusocijalne kognicije. U: M. Hewstone i W. Stroebe (Eds.) (99-122). *Uvod usocijalnu psihologiju – Europske perspektive*. Naklada Slap.
- Licata, L., Klein, O. (2010). Holocaust or Benevolent Paternalism? Intergenerational Comparisons on Collective Memories and Emotions about Belgium's Colonial Past. *International Journal of Conflict and Violence* 4(1), 45-57.
- Lickel, B. (2012). Retribution and revenge. In L. R. Tropp (Eds.), *The Oxford handbook of intergroup conflict* (pp. 89–105). Oxford University Press.
- Lippman, W., (2010). *Public Opinion*. Greenbook Publications.
- Liu, J. H. (1999). Social representations of history: Preliminary notes on content and consequences around the Pacific Rim. *International Journal of Intercultural Relations*, 23(2), 215–236.
- Liu, J. H., & Hilton, D. J. (2005). How the past weighs on the present: Social representations of history and their role in identity politics. *British Journal of Social Psychology*, 44, 537–556.
- Loftus, E. F., & Ketcham, K. (1994). *The myth of repressed memory*. St. Martin's Press.

- Loftus, E. F. (1993). The reality of repressed memories. *American Psychologist*, 48(5), 518-537. <https://doi.org/10.1037/0003-066x.48.5.518>
- Longman, T., Rutagengwa, T. (2004). Memory, identity, and community in Rwanda. In E. Stover, H. Weinstein (Eds.), *My neighbor, my enemy. Justice and community in the aftermath of mass atrocity* (162-182). Cambridge University Press.
- Lury, C. (1998). *Prosthetic culture. Photography, memory and identity*. Routledge.
- Maass, A., Salvi, C., Arcuri, L., Semin, G.R. (1989). Language use in intergroup context: The linguistic intergroup bias. *Journal of Personality and Social Psychology*, 57, 981-993.
- MacDonald, D. (2002). *Balkan Holocausts? Serbian and Croatian Victim-Centered Propaganda and the War in Yugoslavia*. Manchester University Press.
- Mahoney, M. J. (1988). Constructive metatheory: 1. Basic features and historical foundations. *International Journal of Personal Construct Psychology*, 1, 1-36.
- Margalit, A. (2002). *The ethics of memory*. Harvard University Press.
- Mather, M., & Johnson, M. K. (2003). Affective review and schema reliance in memory in older and younger adults. *American Journal of Psychology*, 116(2), 169-189.
- Matković, H., Mirošević, F., Goluža, B., & Šarac, I. (2003). *Povijest 4 – Udžbenik za četvrti razred gimnazije*. Školska knjiga.
- McAdams, D. (2006). *The Redemptive Self: Stories Americans Live By*. Oxford University Press.
- McCaffery, N., Hansson, U. (2011). The Troubles aren't history yet. Young people's understanding of the past. *Shared Space - A research journal on peace, conflict and community relations in Northern Ireland*, 11, 43-55.
- McClelland, J. L. (1994). The organization of memory: A parallel distributed processing perspective. *Review of Neurology*, 150, 570-579.
- McClelland, J.L. McNaughton, B.L., O'Reilly, R.C. (1995). Why there are complementary learning systems in the hippocampus and neocortex: Insights from the successes and failures of connectionist models of learning and memory. *Psychological Review*, 102, 419-457.
- McKeever, C. F. Joseph, S. and McCormack, J. (1993). Memory of Northern Irish Catholics and Protestants for violent incidents and their explanations for the 1981 hunger strike. *Psychological Reports*, 73(2). 463-466.
- McLean, K. C. (2005). Late adolescent identity development: Narrative meaning making and memory telling. *Developmental Psychology*, 41, 683-691.
- Meade, M.L. (eds). (2017). *Collaborative Remembering: Theories, Research, and Applications*. Oxford University Press
- Miller, G. A. (1956). The magical number seven, plus or minus two: Some limits on our capacity for processing information. *Psychological Review*. 63 (2): 81-97. [doi:10.1037/h0043158](https://doi.org/10.1037/h0043158).
- Mininni, G., Manuti, A., Curigliano, G. (2013). Commemorative Acts as Discursive Resources of Historical Identity, *Culture Psychology*, 19, 33-58.
- Minow M. (1998). *Between Vengeance and Forgiveness: Facing History after Genocide and Mass Violence*. Beacon Press.
- Moore, S. A., & Zoellner, L. A. (2007). Over general autobiographical memory and traumatic events: An evaluative review. *Psychological Bulletin*, 133, 419-437.
- Moscovici, S. (1988) Notes towards a description of social representations. *European Journal of Social Psychology* 18(3): 211-250.
- Murray, M. (2003). Narrative psychology and narrative analysis. U: P. M. Camic, J. E. Rhodes, & L. Yardley (Eds.), *Qualitative research in psychology: Expanding perspectives in methodology and design* (pp. 95-112). American Psychological Association.

- Mušić, L., Jeftić, A., & Draganović, S. (2014). Psycho-social aspects of trauma and its transmission in post-war Bosnia-Herzegovina. *Electronic Journal of Political Science*, 5(1), 41–55.
- Neisser, U. (Eds.). (1993). *The perceived self: Ecological and interpersonal sources of self-knowledge*. Cambridge University Press.
- Neisser, U., Fivush, R. (Eds.). (1994). *The remembering self: Construction and accuracy in the self-narrative*. Cambridge University Press.
- Nelson, K. (1988). The ontogeny of memory for real events. U: U. Neisser and E. Winograd (Eds.), *Remembering reconsidered: Ecological and traditional approaches to the study of memory*. Cambridge University Press.
- Nelson, K., & Fivush, R. (2004). The emergence of autobiographical memory: A social-cultural developmental theory. *Psychological Review*, 111, 486–511.
- Nelson, T.D., (2002). *The Psychology of Prejudice*. Allyn and Bacon.
- Nets-Zehngut, R., Pliskin, R. and Bar-Tal, D. (2015). Self-censorship in conflicts: Israel and the 1948 Palestinian exodus. *Peace and Conflict: Journal of Peace Psychology*, 21, 479–499.
- Nora, P. (1998). La aventura de Les lieux de mémoire. U: J. Cuesta Bustillo (Eds.), *Memoria e Historia issue 32* (pp. 17–34). Marcial Pons.
- Nora, P. (1996). The Era of Commemorations, U: L. Kritzman, *Realms of Memory: the Construction of the French Past*. Columbia University Press.
- Noor, M., Shnabel, N., Halabi, S., & Nadler, A. (2012). When suffering begets suffering: The psychology of competitive victimhood between adversarial groups in violent conflicts. *Personality and Social Psychology Review*, 16(4), 351–374. <https://doi.org/10.1177/1088868312440048>
- O’Loughlin, M. (2007). Bearing witness to troubled memories. *Psychoanalytic Review*, 94(2), 191–212.
- Olick, J.K. (1999). Collective Memory: The Two Cultures, *Sociological Theory*, 7, 333-348.
- Oren, N., Nets-Zehngut, R., and Bar-Tal, D. (2015). Construction of the Israeli Jewish conflict-supportive narrative and the struggle over its dominance. *Political Psychology*, 36(2), 215–230.
- Pasupathi, M. (2001). The social construction of the personal past and its implications for adult development. *Psychological Bulletin*, 127(5), 651-672.
- Paulson, J. (2009). „History and Hysteria“: Peru’s Truth and Reconciliation Commission and conflict in the national curriculum (PDF dokument). Preuzeto sa : http://www.irmgard-coninx-stiftung.de/fileadmin/user_upload/pdf/Memory_Politics/Workshop_2/Paulson_Essay.pdf (datum preuzimanja: april 2016)
- Pennebaker, J.W. et al., (eds.) (2013). *Collective Memory of Political Events: Social Psychological Perspectives*. Psychology Press.
- Peters, S., Schuyt, M. (1998). Weinig kennis, veel moralisme (Little knowledge, much moralism). *Historisch Nieuwsblad*, 7 (3), 24–7.
- Petrović, N., (2005). *Psihološke osnove pomirenja između Srba, Bošnjaka i Hrvata*. Institut za psihologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu.
- Petrović, N., (2010). “Sociopsihološki aspekti pomirenja u BiH. Nakon 15 godina mira”, U: Puhalo, S., Petrović, N., Perišić, N. (ur.) *Spremnost na pomirenje u BiH (13-67)*. Frierich Ebert Stiftung.
- Phinney, J. S. (1990). Ethnic identity in adolescents and adults: Review of research. *Psychological Bulletin*, 108(3), 499–514.
- Pingel, F. (2006). Einigung auf ein Minimum an Gemeinsamkeit. Schulbuchrevision in Bosnien und Herzegowina. *Geschichte in Wissenschaft und Unterricht*, 57, 519-33.

- Pingel, F. (2008). Can Truth Be Negotiated? History Textbook Revision as a Means to Reconciliation. *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 617, 181-198.
- Popadić, D., Biro, M. (2002). Autostereotipi i heterostereotipi Srba u Srbiji. U Vukadinović Đ. (ur): *Etnički stereotipi (33-56)*. Novasrpska politička misao.
- Porat, D.A. (2004). 'It's not written here, but this is what happened: students' cultural comprehension of textbook narratives on the Israeli-Arab conflict. *American Educational Research Journal*, 41, 963-996.
- Powell, A. A., Branscombe, N., & Schmitt, M. T. (2005). Inequality as in-group privilege or outgroup disadvantage: The impact of group focus on collective guilt and interracial attitudes. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 31(4), 508-521.
- Rapport, N., & Dawson, A. (1998). Migrants of identity: Perceptions of home in a world of movement. Berg.
- Reading, A. (2002). *The social inheritance of the Holocaust. Gender, culture and memory*. Palgrave Macmillan.
- Rhodewalt, F. (1998). Self-presentation and the phenomenal self: The "carryover effect" revisited. U: J. M. Darley & J. Cooper (Eds.), *Attribution and social interaction* (pp. 373-398). American Psychological Association.
- Richardson, K. (1988). *Understanding psychology*. Open University Press.
- Rimé, B., Bouchat, P., Klein, O., & Licata, L. (2015). When collective memories of victimhood fade: Generational evolution of intergroup attitudes and political aspirations in Belgium. *European Journal of Social Psychology*, 45(4), 515-532. <https://doi.org/10.1002/ejsp.2104>
- Robinson, J.A., Swanson, K. L. (1993). Field and observer modes of remembering. *Memory*, 1, 169-184.
- Roccas, S., Klar, Y., & Liviatan, I. (2006). The paradox of group based guilt: Modes of conflict identification, conflict vehemence, and reactions to the in-group's moral violations. *Journal of Personality and Social Psychology*, 91(4), 698-711.
- Roccas, S., Sagiv, L., Schwartz, S., Halevy, N., & Eidelson, R. (2008). Toward a unifying model of identification with groups: Integrating theoretical perspectives. *Personality and Social Psychology Review*, 12(3), 280-306.
- Roediger, H.L., III and Abel, M. (2015). Collective memory: a new arena of cognitive study. *Trends Cogn. Sci.* 19, 359-361
- Ross, M. H. (2001). Psychocultural interpretations and dramas: Identity dynamics in ethnic conflict. *Political Psychology*, 22(1), 157-178.
- Rotella, K. N., & Richeson, J. A. (2013). Motivated to "Forget". *Social Psychological and Personality Science*, 4(6), 730-737. <https://doi.org/10.1177/1948550613482986>
- Routledge, C., Arndt, J., Sedikides, C., Wildschut, T., (2008). A Blast from the Past: The Terror Management Function of Nostalgia. *Journal of Experimental Social Psychology*, 44. 132-140.
- Rubin, D. C., & Baddeley, A. D. (1989). Telescoping is not time compression: A model of dating autobiographical events. *Memory and Cognition*, 17, 653-661.
- Rubin, D. C., Boals, A., & Berntsen, D. (2008). Memory in posttraumatic stress disorder: properties of voluntary and involuntary, traumatic and non-traumatic autobiographical memories in people with and without posttraumatic stress disorder symptoms. *Journal of Experimental Psychology General*, 137, 591-614.
- Rubin, D. C., Schrauf, R. W., & Greenberg, D. L. (2003). Belief and recollection of autobiographical memories. *Memory & Cognition*, 3, 887-901.
- Rubin, D.C. (Ed.) (1995). *Autobiographical memory*. Cambridge University Press.

- Rubin, H. Spinnler, W. A. Wagenaar (Eds.). *Theoretical perspectives on autobiographical memory* (pp. 13-29). Kluwer Academic Publishers.
- Sahdra, B., & Ross, M. (2007). Group identification and historical memory. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 33(3), 384-395. <https://doi.org/10.1177/0146167206296103>
- Safer, M. A., Christianson, S. A., Autry, M. W., & Osterlund, K. (1998). Tunnel memory for traumatic events. *Applied Cognitive Psychology*, 12, 99–117.
- Salinas, M.F. (2007). *Planting hatred, sowing pain. The psychology of the Israeli Palestinian conflict*. Praeger.
- Schacter, D.L., Tulving, E. (1994). *Memory Systems*. MIT Press.
- Schacter, D. L. (1996). Illusory memories: A cognitive neuroscience analysis. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 93(24), 13527-13533. <https://doi.org/10.1073/pnas.93.24.13527>
- Schacter, D. L., Norman, K. A., & Koutstaal, W. (1997). The recovered memories debate. *Recovered Memories and False Memories*, 63-99. <https://doi.org/10.1093/med:psych/9780198523864.003.0004>
- Schacter, D. (2001). *The seven sins of memory: How the mind forgets and remembers*. Houghton-Mifflin.
- Schacter, D. L. (1996). *Searching for memory: The brain, the mind, and the past*. Basic Books.
- Schacter, D. L., Norman, K. A., & Koutstaal, W. (1998). The cognitive neuroscience of constructive memory. *Annual Review of Psychology*, 49, 298–318.
- Schuman, H., & Rodgers, W. L. (2004). Cohorts, chronology, and collective memories. *Public Opinion Quarterly*, 68, 217–254.
- Schuman, H., Belli, R. F., & Bischooping, K. (1997). The generational basis of historical knowledge. U J. W. Pennebaker, D. Paez, & B.Rimé (Eds.), *Collective memory of political events: Social psychological perspectives* (pp. 47–77). Lawrence Erlbaum.
- Sedikides, C., Wildschut, T., Arndt, J., & Routledge, C. (2008). Nostalgia: Past, present, and future. *Current Directions in Psychological Science*, 17, 304–307. doi:10.1111/j.1467-8721.2008.00595.x
- Seixas P. (2004). *Theorizing Historical Consciousness*. Toronto:University of Toronto Press.
- Semin, G.R., Smith, E.R. (1999). Revisiting the past and back to the future: memory systems and the linguistic representation of social events. *Attitudes and Social Cognition*, 76(6), 877-892.
- Shapira, A. (1996). Historiography and memory: Latrun 1948. *Jewish Social Studies*, 3, 20–61.
- Shnabel, N., & Nadler, A. (2008). A needs-based model of reconciliation: Satisfying the differential emotional needs of victim and perpetrator as a key to promoting reconciliation. *Journal of Personality and Social Psychology*, 94(1), 116–132.
- Shotter, J. (1994). 'Getting in touch': The meta-methodology of a postmodern science of mental life. U: S. Kvale (Ed.), *Psychology and postmodernism* (str. 58–74). Sage.
- Skowronski, J. J., & Walker, W. R. (2004). How describing autobiographical events can affect autobiographical memories. *Social Cognition*, 22, 555–590.
- Skowronski, J.J., Walker, W.R., & Betz, A.L. (2004). Who was I when that happened? The timekeeping self in autobiographical memory. U: D.R. Beike, J.M. Lampien, & D.A. Behrand (Eds.). *The self and memory* (pp. 183-206). Psychology Press.
- Slater J., (1995). *Teaching History in the New Europe*. Council of Europe, Cassell.
- Slocum-Bradley, Nikki (2008) Discursive production of conflict in Rwanda. In: Fathali Moghaddam, Rom Harre´ & Naomi Lee (eds) (207-226). *Global Conflict Resolution through Positioning Analysis*. Springer.

- Smeeke, A., Verkuyten, M., & Martinovic, B. (2014). Longing for the country's good old days: National nostalgia, autochthony beliefs, and opposition to Muslim expressive rights. *British Journal of Social Psychology*, 54(3), 561-580. <https://doi.org/10.1111/bjso.12097>
- Smith A., Vaux T. (2003). *Education, Conflict and International Development*. Department of International Development.
- Smith, E. E., Rips, L. J., & Shoben, E. J. (1974). Semantic memory and psychological semantic. U: G.H. Bower (Ed.). (1-45). *The psychology of Learning and Motivation*, VIII. Academic Press.
- Smjernice za pisanje i ocjenu udžbenika historije za osnovne i srednje škole u BiH. (2005). Komisija za izradu smjernica koncepcije novih udžbenika historije u BiH.
- Spini, E., Elcheroth, G., Biruski, C. (Eds.). *War, Community, and Social Change. Collective Experiences in the Former Yugoslavia*. Springer.
- Sternberg, R. J. (2004). *Kognitivna psihologija*. Naklada Slap
- Stradling R. (2003). *Multiperspectivity in history teaching : a guide for teachers*. Council of Europe.
- Stone, C.B. & Bietti, L., (eds) (2016). *Contextualizing Human Memory: An Interdisciplinary Approach to Understanding How Individuals and Groups Remember the Past*. Routledge.
- Sutin, A.R., Robins, R.W. (2008). When the “I” looks at the “Me”: Autobiographical memory, visual perspective, and the self. *Consciousness and Cognition*, 17(4), 1386–1397.
- Tajfel, H. (1978). *Differentiation between social groups: Studies in the social psychology of intergroup relations*. Academic Press.
- Tam, T., Hewstone, M., Cairns, E., Tausch, N., Maio, G., & Kenworthy, J. (2007). The Impact of Intergroup Emotions on Forgiveness in Northern Ireland. *Group Processes & Intergroup Relations*, 10(1), 119–136.
- Telibecirovic, A., Colakovic, S. (2013). *Opsada Sarajeva*. IK Vrijeme.
- Thome, A. (2000). Personal memory telling and personality development. *Personality and Social Psychology Review*, 4, 45-56.
- Tice, D. M. (1992). Self-concept change and self-presentation: The looking glass self is also a magnifying glass. *Journal of Personality and Social Psychology*, 63, 435-451.
- Tint, B. (2010). History, memory, and intractable conflict. *Conflict Resolution Quarterly*, 27, 239–256.
- Tulving, E. (1993). What is episodic memory? *Current Directions in Psychological Science*, 2(3), 67–70.
- Van der Kolk, B.A., Fisler, R. (1995). Dissociation and the fragmentary nature of traumatic memories: overview and exploratory study. *Journal of Traumatic Stress*, 8(4), 505–525.
- Volkan, V. D. (2001). Transgenerational transmissions and chosen traumas: An aspect of large-group identity. *Group Analysis*, 34(1), 79–97.
- Volkan, V. (2006). *Killing in the name of identity: A study of bloody conflicts*. Pitchstone Publishing.
- Wachtel, A.B. (2010). *Stvaranje nacije, razaranje nacije*. Bošnjačka Asocijacija 33.
- Welzer, H. (2010). Re-narrations: How pasts change in conversational remembering. *Memory Studies*, 3(1), 5-17.
- Wertsch, J. V. (2002). *Voices of collective remembering*. Cambridge University Press.
- Wertsch, J.V. and Roediger, H.L., III (2008). Collective memory: conceptual foundations and theoretical approaches. *Memory* 16, 318–326
- White, H. (1987). *Metahistory*. Johns Hopkins University Press.

- Wohl, M. A., & Branscombe, N. (2005). Forgiveness and collective guilt assignment to historical perpetrator groups depend on level of social category inclusiveness. *Journal of Personality and Social Psychology*, 88(2), 288–303.
- Wildschut, T., Bruder, M., Robertson, S., Tilburg, W. A. P., & Sedikides, C. (2014). Collective nostalgia: A group-level emotion that confers unique benefits on the group. *Journal of Personality and Social Psychology*, 107, 844–863. doi:10.1037/a0037760
- Williams, H. L., Conway, M. A., & Cohen, G. (2008). Autobiographical memory. U: G. Cohen & M. A. Conway (Eds.), *Memory in the real world* (3rd ed) (pp. 21–90). Psychology Press.
- Williams, L. M. (1994). Recall of childhood trauma: A prospective study of women's memories of child sexual abuse. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 62, 1167–1176.
- Wilson, R. A., and Keil, F. C. (Eds.)(1999). *The MIT encyclopedia of the cognitive sciences*. The MIT Press.
- Winograd, E., Neisser, U. (Eds.). (1992). *Affect and accuracy in recall: Studies of "flashbulb" memories*. New York: Cambridge University Press.
- Winter, Jay (2010) Thinking about silence. U: Efrat Ben-Ze'ev, Ruth Ginio & Jay Winter (eds.) (3-31). *Shadows of War: A Social History of Silence in the Twentieth Century*. Cambridge University Press.
- Yordanova, K. (2015). Images of war: The place of the war past of the parents in the second generation's identity. *Journal of Regional Security*, 10(1), 79–102.
- Zaromb, F., Butler, A.C., Agarwal, P.K., Roediger III, H.L. (2014). Collective Memories in Three Wars in United States History in Younger and Older Adults. *Memory and Cognition*, 42, 383-399.
- Zembylas, M., Bekerman, Z. (2008). Education and the Dangerous Memories of Historical Trauma: Narratives of Pain, Narratives of Hope. *Curriculum Inquiry*, 38(2). 125-154.
- Zerubavel, E. (2003). *Time Maps. Collective Memory and Social Shape of the Past*. Chicago University Press.
- Zerubavel, Y. (1994). The historic, the legendary, and the incredible: Invented tradition and collective memory in Israel. U: J. R. Gillis (Eds.). *Commemorations: The politics of national identity* (pp. 105–126). Princeton University Press.
- Zerubavel, Y. (2002). The “mythological Sabra” and Jewish past: Trauma, memory and contested identities. *Israel Studies*, 17, 115–146.
- Zarevski P. (2007). *Psihologija pamćenja i učenja*. Naklada Slap.
- Zlatanović, Lj. (2004). Autobiografsko pamćenje, shematizacija i samstvo. *Teme*, 4, 421–431.
- Zlatanović, Lj. (2011). Viko i Bartlet: Sećanje kao proces konstrukcije. *Godišnjak za psihologiju*, 7(9), 19–41.
- Živković, D., Stanojlović, B. (2012). *Istorija za treći razred gimnazije prirodno-matematičkog i za četvrti razred gimnazije opšteg i društveno-jezičkog smjera*. Istočno Sarajevo: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.

6 Prilozi

Prilog 1 Upitnik sjećanja na ratne događaje⁶

Pred Vama se nalaze pitanja koja se odnose na Vaša sjećanja na četiri događaja koji su se odvijali tokom rata u Bosni i Hercegovini (1992-1995). Molim Vas da odgovorite na navedena pitanja zaokruživanjem slova ispred jednog od ponuđenih odgovora ili pružanjem detaljnijeg odgovora.

Događaj u ulici Vase Miskina

1. Sjećate li se kada se ovaj događaj desio? (odaberite samo jedan od ponuđenih odgovora i napišite datum ukoliko se sjećate)
 - a) Sjećam se tačnog datuma (mjesec i godina) _____ ;
 - b) Sjećam se samo godine _____ ;
 - c) Ne sjećam se kada se ovaj događaj desio.
2. Da li se prisjećate ovog događaja? (odaberite samo jedan od ponuđenih odgovora)
 - a) često;
 - b) ponekad;
 - c) nikad.
3. Koja je Vaša prva asocijacija na pomenuti događaj (molim Vas da odgovorite sa najviše tri riječi)

4. Ukoliko biste trebali pomenuti događaj opisati nekom ko za njega nikada nije čuo, kako biste to uradili
5. Na osnovu informacija koje imate kako biste opisali kako se događaj odvijao i odakle ste dobili te informacije
6. Ukoliko biste trebali da objasnite zbog čega se pomenuti događajdesio(i ko je bio odgovoran za njega) nekom ko za isti događaj nikada nije čuo, šta biste rekli
7. Da li je potrebno obilježavati sjećanje na ovaj događaj kroz komemoracije i memorijale? Ukoliko je Vaš odgovor da, objasnite zašto to smatrate.

⁶ Ista pitanja će se ponoviti i za preostala tri događaja. Iako je u uvodnom dijelu nacrta korištena riječ „masakr“, u istraživanju i samom upitniku je zamijenjena neutralnom riječi „događaj“ kako bi se umanjio utjecaj na ispitanike.

Prilog 2 Skala spremnosti na pomirenje (Petrović, 2005)

		Uopšte se	Uglavnom	Neodlučan/	Uglavnom	Potpuno se
1	Ja krivim isključivo Njih za ono što se dogodilo	1	2	3	4	5
2	Treba težiti uspostavljanju svih vrsta veza sa Njima	1	2	3	4	5
3	Neophodno je da oprostimo jedni drugima radi bolje budućnosti	1	2	3	4	5
4	Žao mi je zbog nesreća koje su se desile, bez obzira na naciju	1	2	3	4	5
5	Oni su po prirodi neiskreni, podli i zlonamerni	1	2	3	4	5
6	Trebalo bi što pre omogućiti uslove za punu saradnju sa Njima	1	2	3	4	5
7	Bez opraštanja i pomirenja svi ćemo ostati deo prošlosti	1	2	3	4	5
8	Svestan/svesna sam da je tokom sukoba bilo i naših mana i loših postupaka	1	2	3	4	5
9	Oni su tokom istorije uvek smišljali planove protiv našeg naroda	1	2	3	4	5
10	Mislim da je saradnja s Njima neophodna i u zajedničkom interesu	1	2	3	4	5
11	Mogu da oprostim onima od Njih koji priznaju zlo koje su naneli	1	2	3	4	5
12	Među Njima ima puno poštenih i čestitih ljudi	1	2	3	4	5
13	Oni nikada neće moći da se iskupe za ono što su nam uradili	1	2	3	4	5
14	Patnje i neizvesnosti će biti znatno manje ako se postigne zadovoljavajući stepen međunacionalnog poverenja i saradnje	1	2	3	4	5
15	Mislim da bi svaki narod trebalo da uputi izvinjenje drugim narodima	1	2	3	4	5
16	Nasilje je dovelo do velikih gubitaka za sve	1	2	3	4	5
17	Zbog svoje otvorenosti prema Njima uvek smo ispadali naivni i bili iskorišćavani	1	2	3	4	5

18	Zaintersovan(a) sam za uspešan razvoj dobrih odnosa i pune saradnje sa Njima	1	2	3	4	5
19	Mislim da bi neko od naših zvaničnika trebao da se izvini za sve loše stvari koje su učinjene u naše ime prema pripadnicima drugih naroda	1	2	3	4	5
20	Zločini pojedinaca ne čine sve Njih lošim ljudima	1	2	3	4	5
21	Nikada više neću moći da verujem Njima	1	2	3	4	5
22	Zalažem se za slobodnu i otvorenu trgovinsku razmenu s Njima	1	2	3	4	5
23	Shvatam da bi opraštanje pomoglo zalečenju rana	1	2	3	4	5
24	I oni su ljudska bića, kao i svi ostali	1	2	3	4	5
25	Mi smo se borili jer smo morali, a oni jer takvi po prirodi	1	2	3	4	5
26	Radeći zajedno, dva naroda mogu pomoći našoj deci da zaleče rane i imaju bolji život	1	2	3	4	5
27	Bez opraštanja nema napretka već samo beskrajnog okretanja u krugu sukoba i nasilja	1	2	3	4	5
28	Verujem da je i kod Njih mnogo ljudi patilo zbog sukoba	1	2	3	4	5
29	Kad čujem da je neko jedan od Njih, sumnjičav(a) sam i oprezan/na	1	2	3	4	5
30	Pristala/o bih da lično učestvujem u aktivnostima koje bi vodile što bržoj uspostavi poverenja i saradnje	1	2	3	4	5
31	Mislim da bi smo i mi trebali uputiti izvinjenje za eventualne greške naše strane	1	2	3	4	5
32	Ljudski život bilo koga od nas nije ništa vredniji nego ljudski život nekoga od Njih	1	2	3	4	5
33	Njima nikad više ne treba verovati, čak i ako se uspostave dobri zvanični odnosi	1	2	3	4	5
34	Popravljanje međusobnih odnosa može doneti koristi obema stranama	1	2	3	4	5
35	Lično sam spreman/spremna da svima oprostim	1	2	3	4	5
36	Ne može se prihvatiti mišljenje da su svi Oni učestvovali u zločinima	1	2	3	4	5

37	Osećam gorčinu uvek kad Ih neko pomene	1	2	3	4	5
38	Podržavam svaki oblik saradnje koji vodi učvršćivanju mira	1	2	3	4	5
39	Mislim da bi naš narod trebalo da zatraži oprostaj od drugih	1	2	3	4	5
40	Dela počinioca zločina ne čine sve Njih lošim ljudima	1	2	3	4	5

Prilog 3

Informirani pristanak

Poštovani/a,

Želimo da Vas zamolimo da učestvujete u istraživanju koje je dio doktorske disertacije iz oblasti socijalne psihologije na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Beogradu. Tema disertacije se odnosi na ispitivanje Vaših sjećanja na četiri ratna događaja i Vaših stavova prema pomirenju. Ovo istraživanje je odobreno od strane Etičke komisije Odeljenja za psihologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu.

Tokom istraživanja bit ćete zamoljeni da odgovorite na nekoliko pitanja koja se odnose na Vaša sjećanja i/ili na informacije koje imate o četiri ratna događaja i da odgovorite na pitanja na skali. Ukoliko tokom odgovaranja na bilo koje od pitanja osjetite nelagodu, molimo Vas da o tome odmah obavijestite istraživačicu kako bi se istraživanje prekinulo. Također, ako nakon završenog istraživanja osjetite bilo koju vrstu nelagode, savjetujemo Vam da se obratite psihologu u Vašoj porodičnoj ambulanti.

Istraživanje je anonimno, Vaše ime i prezime neće se nalaziti u radovima i disertaciji koji će biti rezultat ovog ispitivanja. Vaši odgovori tokom intervjua bit će snimani osim ako odlučite da to ne želite. Podaci će biti korišteni isključivo u naučne svrhe. Za sva eventualna pitanja možete kontaktirati istraživačicu na e-adresu: alma.jeftic@gmail.com

Potpisivanjem ovog dokumenta izjavljujete da ste u potpunosti razumjeli gore navedene informacije i da uzimate učešće u istraživanju.

Potpis učesnika/ce

Datum i mjesto

Potpis istraživačice

Prilog 4 Tabela sa korelacijama

		pristrasnost_prema_vlastitim_žrtvama	pristrasnost_prema_zvaničnim_žrtvama	pristrasnost_prema_B	pristrasnost_prema_S	ispitanika	Spol	Trenutno mjesto bora vka	Etnička pripadnost	Povjerenje_total	Saradnja_Total	Oprost_Total	Rehumanizacija_Total	Pomirenje_total
pristrasnost_prema_vlastitim_žrtvama	Pirsonova korelacija P (2-tailed)	1	-.534**	-.183**	.183**	-.112	.114	.498*	.305**	-.282**	.011	-.170**	.058	-.133*
	N	240	240	240	240	240	240	240	240	240	240	240	240	240
pristrasnost_prema_zvaničnim_žrtvama	Pirsonova korelacija P (2-tailed)	-.534**	1	.026	-.026	.492*	.161*	.266*	.259**	.154*	.087	.153*	-.060	.107
	N	240	240	240	240	240	240	240	240	240	240	240	240	240
pristrasnost_prema_B	Pirsonova korelacija	-.183**	.026	1	-1.000**	.061	-.040	.805*	.811**	-.163*	-.006	-.064	.003	-.079

	P (2-tailed)	.005	.694	.000	.349	.534	.000	.000	.011	.923	.327	.960	.224	
	N	240	240	240	240	240	240	240	240	240	240	240	240	
pristrasnost_prema_S	Pirsonova korelacija	.183**	-.026	-1.000**	1	-.061	.040	.805*	.811**	.163*	.006	.064	-.003	.079
	P (2-tailed)	.005	.694	.000		.349	.534	.000	.000	.011	.923	.327	.960	.224
	N	240	240	240	240	240	240	240	240	240	240	240	240	
Dob ispitanika	Pirsonova korelacija	-.112	.492**	.061	-.061	1	.000	.000	.000	.161*	.417**	.411**	.248**	.361**
	P (2-tailed)	.083	.000	.349	.349		1.000	1.000	1.000	.013	.000	.000	.000	.000
	N	240	240	240	240	240	240	240	240	240	240	240	240	
Spol ispitanika	Pirsonova korelacija	.114	.161*	-.040	.040	.000	1	.000	.000	-.126	-.076	-.081	-.170**	-.138*
	P (2-tailed)	.079	.013	.534	.534	1.000		1.000	1.000	.051	.242	.214	.008	.033
	N	240	240	240	240	240	240	240	240	240	240	240	240	

	N	240	240	240	240	240	240	240	240	240	240	240	240	240
Trenutno mjesto boravka	Pirsonova korelacija P (2-tailed)	.498**	-.266**	-.805**	.805**	.000	.000	1	.500**	.046	.120	.097	.127*	.113
)	.000	.000	.000	.000	1.000	1.000		.000	.482	.064	.135	.049	.081
	N	240	240	240	240	240	240	240	240	240	240	240	240	240
Etnička pripadnost	Pirsonova korelacija P (2-tailed)	-.305**	.259**	-.811**	.811**	.000	.000	.500*	1	.254**	-.095	.083	-.098	.063
)	.000	.000	.000	.000	1.000	1.000	.000		.000	.141	.201	.130	.330
	N	240	240	240	240	240	240	240	240	240	240	240	240	240
Povjerenje_total	Pirsonova korelacija P (2-tailed)	-.282**	.154*	-.163*	.163*	.161*	-.126	.046	.254**	1	.480**	.469**	.485**	.768**
)	.000	.017	.011	.011	.013	.051	.482	.000	.000	.000	.000	.000	.000
	N	240	240	240	240	240	240	240	240	240	240	240	240	240

Saradnja_Total	Pirso														
	nova														
	korelacija	.011	.087	-.006	.006	.417*	-.076	.120	-.095	.480**	1	.720**	.737**	.863**	
P (2-tailed))	.866	.179	.923	.923	.000	.242	.064	.141	.000		.000	.000	.000	
)														
	N	240	240	240	240	240	240	240	240	240	240	240	240	240	
Oprost_Total	Pirso														
	nova														
	korelacija	-.170**	.153*	-.064	.064	.411*	-.081	.097	.083	.469**	.720**	1	.678**	.847**	
P (2-tailed))	.008	.017	.327	.327	.000	.214	.135	.201	.000	.000		.000	.000	
)														
	N	240	240	240	240	240	240	240	240	240	240	240	240	240	
Rehumanizacija_Total	Pirso														
	nova														
	korelacija	.058	-.060	.003	-.003	.248*	.170*	.127*	-.098	.485**	.737**	.678**	1	.854**	
P (2-tailed))	.371	.354	.960	.960	.000	.008	.049	.130	.000	.000	.000		.000	
)														
	N	240	240	240	240	240	240	240	240	240	240	240	240	240	

Pomirenje_total	Pirso													
	nova													
	korel													
	acija													
	p (2-													
	tailed													
)													
	N													
		-133*	.107	-.079	.079	.361*	0	.113	.063	.768**	.863**	.847**	.854**	1
		.040	.097	.224	.224	.000	.033	.081	.330	.000	.000	.000	.000	
		240	240	240	240	240	240	240	240	240	240	240	240	240

** . Korelacija je značajna na 0.01 nivou (dvostrana značajnost).

* . Korelacija je značajna na 0.05 nivou (dvostrana značajnost).

Prilog 5 Prva asocijacija

PRVA ASOCIJACIJA					
MISKINOVA					
BOŠNJACI (I GENERACIJA)	BOŠNJACI (II GENERACIJA)	SRBI IZ SARAJEVA (I GENERACIJA)	SRBI IZ SARAJEVA (II GENERACIJA)	SRBI IZ ISTOČNOG SARAJEVA (I GENERACIJA)	SRBI IZ ISTOČNOG SARAJEVA (II GENERACIJA)
Gorio je tramvaj na Skenderiji. Pucanje. Granatiranje. Mnogo ranjenih, krv, jauci rov užas. užas, užas nemoralan i gnusan čin užasan zločin žalosno, užasno, stravično čemer, smrt i jad krv, jauci tuga, strah zločin bijes, tuga, ogorcenost strasno eksplozija, raskomadana tijela ratno Sarajevo šetnje u mladosti	slabo se sjećam red, hljeb, civili ubistvo, zločin, stradanje krv, smrt, tuga nepoznat događaj zločin rat, krv, bol tuga agresija na RBiH rat u BiH ubistvo, glad, nesretni građani nemam asocijaciju nemam asocijaciju tuga nepoznato smrt, tuga, bol masakr nemam asocijaciju nemam asocijaciju hljeb, djeca, granata red za hljeb	Rat uzas, ljudska glupost, tuga bila sam na udaljenosti od 100 metara bol, grč, strah stradanje neduznih civila nisam se upustala u analizu užas, strah, nesigurnost mogao je stradati bilo ko od nas uzasan događaj, nevino stradali strašno, tuga krv, strah ne želim se prisjećati tuga velika hljeb, krv red za hljeb	Tuga ne sjećam se to je sada Ferhadija zločin ubistvo nevinih ljudi neispitano masakr strah bol, crveno rat ne sjećam se tačno glad ne znam o ovom bilo u ratu ne znam... strah... neispitano, neprovjereno ubistva nemam asocijaciju rat 1992 red za hljeb, granata nemam asocijaciju	zao mi je svakog mrtvi vojnici po cesti i djeca granatiranje, zrtve, krv granate pale strahota političari htjeli rat ima ko o tome da misli novinari pripremljeni da snimaju zaprepaštenje stradanje pogibija dvojice kolega nemam asocijaciju nevini ljudi strašno smrt, stradanje, nevini hljeb, diverzija vodja	velika tragedija i danak ratnih dešavanja ne sjećam se dobro nepoznato... tama vojska FBiH bombarduje JNA bolesni Musliman teror slabo se sjećam operacija pod lažnom zastavom konstruisanje nemam asocijaciju konstrukt nije objasnjeno do kraja Srbi optuženi od starne Bošnjaka kazu da su Srbi krivi optuzba nerazjašnjeno

<p>krv koju sam vidjela na televiziji nemam asocijaciju zlikovački čin zvjersko krvoproliće nedužnih krv, komadi tijela, plac ranjeni, strah, krv crveno, strah, granata ubistvo, nevini, granata nevine žrtve, zločinci, krv početak, krv, nevini ubistva, nevini, strah crveno, krv, granata smrt, strah, ubistva krv, granata, početak red za hljeb, ubistvo, nevii početak, strah, krv ubistvo, tuga, strahota prvo stradanje, početak rata, neizvjesnost krvava odjeća, strah, početak ubijeni, raskomadana tijela, smrt</p>	<p>tuga, granata ubistva, nevini prvo stradanje Sarajevu rat, početak, nevine žrtve žrtve, rat. granata danas je to Ferhadija hljeb, rat, ubistva nemam asocijaciju glad, rat, uvistvo žrtve, nevini ljudi nevini rat, gubitci rat, početak, ubijanja red za hljeb, ubistvo nevini, Ferhadija poginuli u redu za hljeb granata, mrtvi nevine žrtve red za hljeb, prvo stradanje</p>	<p>nevjerica tuga strah, smrt prvo stradanje hljeb, red, glad, rat rat ne bira ubistva zašto? neshvatljivo uzas, uzas nevjerica nevini u svakom ratu nevini stradaju žrtve, rat, sukob krv, hljeb, strahota tuga strah, tjeskoba, bol nepovjerenje užas nevine žrtve, red za hljeb, tuga krv, granata, užas neizvjesnost, strah, stradanje početak rata, granata, strah stradanje nevinih strah, nevjerica</p>	<p>stradanje u Ferhadiji nevini stradali dok su čekali hljeb ubistvo u Sarajevu red za hljeb, garnata, nevini nemam asocijaciju početak rata 1992 rat, granata, ubistvo red za hljeb red za hljeb, nevini stradanje civila nemam asocijaciju čekanje u redu za hljeb Sarajevo 1992 rat, početak užas i stradanja nemam asocijaciju red za hljeb</p>	<p>nastimano, sramno, jadno zlocin nad civilima zao mi je ljudi ratna dejstva napumpano razne price su kruzile nemam asocijaciju rat, stradanja, nevini ljudi stradali nevini ljudi poginuli su nevini ljudi užas zločin nemam asocijaciju konstrukt mnogo priča ima o tome 1992 nemam asocijaciju rat konstruisanje prevaziđeno ne znam šta reći nemam asocijaciju nemam asocijaciju</p>	<p>nemam asocijaciju ne znam sta da kažem, previše informacija o tome ima nemam asocijaciju konstrisanje nemam asocijaciju stradanje Srba nije se desilo konstrukt nemam asocijaciju 1992 rat nemam asocijaciju napad na Srbe rat, početak sukoba nepoznato ne znam o tome nemam asocijaciju nepoznanica namješteno da Srbi budu krivi podmetnuto nerazjašnjen slučaj nemam asocijaciju</p>
---	---	--	---	---	---

PRVA ASOCIJACIJA					
KAZANI					
BOŠNJACI (I GENERACIJA)	BOŠNJACI (II GENERACIJA)	SRBI IZ SARAJEVA (I GENERACIJA)	SRBI IZ SARAJEVA (II GENERACIJA)	SRBI IZ ISTOČNOG SARAJEVA (I GENERACIJA)	SRBI IZ ISTOČNOG SARAJEVA (II GENERACIJA)
ubistvo srpskog stanovništva bespotreban zločin zločin to je suludo gnušanje užasan zločin osuda za zločin čemer, smrt i jad zločin, sramota uzas, osveta zločin nepotrebno desavanje strasno zločin nad Srbima stradanje na Trebevicu stradanja Srba Caco, ubistva Srba nemam asocijaciju zlikovački čin budala zločinačko dejstvo	nemam asocijaciju zločin, Caco, Srbi nemam asocijaciju smrt, provalija, rat nepoznato nesporazum, nekontrola nemam asocijaciju nemam asocijaciju zločin armije BiH prema srpskim civilima Caco nemam asocijaciju nemam asocijaciju nemam asocijaciju nemam asocijaciju rat izaziva sve negativno jama nemam asocijaciju	trebao sam biti likvidiran odgovornost vlasti, strahota, tragedija ljudi su zvijeri nevjerica, strah, grc mogao sam to biti ja odvodjenje civila u smrt tuga, zabrinutost stradanje nedužnih civila stradali su civili nedužni građani Sarajeva nedužni nedužni, nevini mogla sam biti tamo prljavi rat rat, uzas strah nevino stradali	ne sjećam se Caco jama ubistva ne znam mnogo o tome nejasno nemam asocijaciju nemam asocijaciju Amija BiH ubistva ne znam nemam asocijaciju nisam siguran nepoznato do kraja nejasno rat provalija ne znam... nejasan dgadjaj zločin zločin, Caco	trebao sam biti likvidiran odgovornost vlasti, strahota, tragedija ljudi su zvijeri nevjerica, strah, grc mogao sam to biti ja odvodjenje civila u smrt tuga, zabrinutost stradanje nedužnih civila stradali su civili nedužni građani Sarajeva nedužni nedužni, nevini mogla sam biti tamo prljavi rat rat, uzas strah nevino stradali	tragedija jednog naroda u jednom gradu ne sjećam se dobro nerazjasnjeno nerazumljivo nije do kraja objasnjeno nemam asocijaciju nemam asocijaciju ubijanje Srba nemam asocijaciju smrt i pogibija nemam asocijaciju nemam asocijaciju smrt ubistva nemam asocijaciju smrt u jami jama, planina jama smrt u jami

<p>jama, stijene, krik strašno Ubijeni srpski civili Stradanje nevinih srpskih civila nerazjašnjeno ubijanje, jama jama odmazda grozno izmišljeno Srbi ubijeni i bačeni u jamu na Trevebiću Srbi ubijeni i bačeni u jamu na Trevebiću Srbi ubijeni i bačeni u jamu na Trevebiću Srbi ubijeni i bačeni u jamu na Trevebiću Srbi ubijeni i bačeni u jamu na Trevebiću Srbi ubijeni i bačeni u jamu na Trevebiću Srbi ubijeni i bačeni u jamu na Trevebiću Srbi ubijeni i bačeni u jamu na Trevebiću Srbi ubijeni i bačeni u jamu na Trevebiću Srbi ubijeni i bačeni u jamu na Trevebiću</p>	<p>nemam asocijaciju zlocin, smrt, ubistvo Caco, Trebević osveta nemam asocijaciju ubistva u jami osveta, rat, agresija ubitva Srba na Kazanima nemam asocijaciju Mušan Topalović Caco nemam asocijaciju Caco Caco, ubistva osveta, Srbi, ubistva Kazani, ubistva nemam asocijaciju osveta, Kazani nemam asocijaciju Trebević, Caco, ubistva Srbi ubijeni na Kazanima Caco, jama, Srbi nemam asocijaciju</p>	<p>stradanje sarajevkih Srba rat, krv, jama bacanje tijela u jamu Caco Musan Topalovic Caco paravojne jedinice Armije BiH svi sm mogli stradati uzas rat, opsada rat, uzas, ubistva jama ubijeni Srbi iz Sarajeva jama, ubistva, nevini zlocin strah, smrt, jama Srbi, jama, smrt Caco, Trebević, jama ubistva, jama zločin nad Srbima iz Sarajeva jama, Caco, ubistva užas, rat, ubistva strah, ubistva, Caco rat, užas, stradanja</p>	<p>Caco nemam asocijaciju ubijeni Srbi Caco, jama, ubistva nemam asocijaciju nemam asocijaciju tijela bačena u jamu ubistva Srba na Kazanima Caco zločin Trebević, Srbi, uistva jama, Kazani zločin, tijela, jama nemam asocijaciju Srbi ubijeni zato što su Srbi zločin nad Srbima Caco ubistvo Srba nemam asocijaciju</p>	<p>stradanje sarajevskih Srba rat, krv, jama bacanje tijela u jamu Caco Mušan Topalović Caco paravojne jedinice Armije BiH svi sm mogli stradati uzas rat, opsada rat, užas, ubistva jama ubijeni Srbi iz Sarajeva jama, ubistva, nevini zlocin strah, smrt, jama Srbi, jama, smrt Caco, Trebević, jama ubistva, jama zločin nad Srbima iz Sarajeva jama, Caco, ubistva užas, rat, ubistva strah, ubistva, Caco rat, užas, stradanja ubistvo srpskog stanovništva bespotreban zlocin zlocin</p>	<p>agresija nad Srbima Trebević, rat, ubistva Srbi, Caco, jama nemam asocijaciju Caco, zločin, ubistva Srbi, ubistva, jama zločin, Caco, jama ubijeni nevini Srbi ubijeni Srbi Caco zločinac Srbi ubijeni pa bačeni u jamu nemam asocijaciju Srbi bačeni u jamu ubistva Srba Mušan Topalović Caco jama, Caco, ubistva ubistva Srba zločin nad Srbima ubistva Srba u Sarajevu Caco, jama, ubijeni Srbi agresija nad Srbima</p>
---	--	---	---	---	---

				<p>to je suludo gnušanje užasan zlocin osuda za zlocin čemer, smrt i jad zločin, sramota uzas, osveta zločin nepotrebno dešavanje strašno zločin nad Srbima stradanje na Trebevicu stradanja Srba nemam asocijaciju nemam asocijaciju zlikovacki cin budala zlocinacko dejstvo jama, stijene, krik Ubijeni srpski civili Stradanje nevinih srpskih civila nerazjašnjeno ubijanje, odmazda</p>	
--	--	--	--	---	--

PRVA ASOCIJACIJA					
MARKALE					
BOŠNJACI (I GENERACIJA)	BOŠNJACI (II GENERACIJA)	SRBI IZ SARAJEVA (I GENERACIJA)	SRBI IZ SARAJEVA (II GENERACIJA)	SRBI IZ ISTOČNOG SARAJEVA (I GENERACIJA)	SRBI IZ ISTOČNOG SARAJEVA (II GENERACIJA)
<p>Bila sam u krugu pijajce deset minuta ranije... Mogla sam se tu zateci kada je ispaljena granata. Opet zlocin uzas.uzas.uzas uzas i osjecaj izgubljenosti uzasan zlocin uzasno, jadno, nemoralno tuga, smrt, čemer čovjek lezi preko ograde užas, užas, užas masakr bol, tuga, zal strasno masakr, jauci, raskomadana tijela odlazak na Markale stolovi i lesevi</p>	<p>masakr, stradanje, zrtve markale, masakr, civili, tijela krv, smrt, vriska masakr, krv, smrt, rat genocid prema covjecnosti zlocin veliki broj zrtava, krv smrt granatiranje civilnog položaja od VRS i JNA pijaca, granata, mrtvaci rat, strah puno nevinih zrtava bomba je pala na civile gasenje nevinog zivota mnogo umrlih i povrijedjenih na</p>	<p>zaobilaznica, Markale ispred mene uzas, tuga, ljudska glupost trziste ljudskog mesa uzas, strah, tuga uzas, katastrofa ne zelim se sjecati uzas, tuga, gadjenje jeza, strah, panika uzasan dogadjaj uzas, bol, tragedija tuga krv, strah krv, lesevi strasno, neljudsko lesevi masakr strah, panika bilo je dva puta stradanje nevinog naroda ljudi su sredstvo</p>	<p>Ubistva granata krv, ubistva masakr nejasan dogadjaj smrt puno žrtava granata pijaca rat devedesete zrtve granate opsada ubijanje tuga ubistva poginuli nejasno napadi, devedesee, rat u BiH nemam asocijaciju ubistvo na pijaci raskomodana tijela,</p>	<p>granata je pala ili ne iscenirano iscenirano razlicite interpretacije namjesteno kazu da je bila granata o tome ne mislim Izetbegovic u operi zar ponovo! zlocin nemam asocijaciju nevjerica smrt neduznih ljudi strasno nevine zrtve miniranje pregovora o miru miniranje pregovora strahota, tuga namjestaljka zao mi je ljudi masakr nemam asocijaciju</p>	<p>stradanje nevinog naroda tokom rata slabo se sjecam nepoznato nejasno podmetnuto podmetnuto lazuzu nemam asocijaciju Bošnjaci su pocinili zlocin and svojim narodom i za to okrivili srpski narod komplikovan slucaj isceniran dogadjaj konstrukt konstrukcija, nejasno Bošnjaci su okrivili srpske trupe za napad koji su oni sami proveli nad Bosšnjacima nastimano okrivljavanje Srba</p>

<p>krv nemam asocijaciju zlocinacki postupak, fasizam zebnja da se moj suprug nasao na tom mjestu komadi tijela, krv uzas Iskomadana tijela, jauk, miris krvi i baruta Smrt , očaj, strah masakr raskomadana tijela strah stradanje nevinih ubistva uzas, strahota, zverski cin krv, strah, posljednja godina rata krv, strah, posljednja godina rata krv, strah, posljednja godina rata krv, strah, posljednja godina rata krv, strah, posljednja godina rata</p>	<p>jednom mjestu zlo, tuga, bol masakr krv, tuga, strah dosta poginulih, nevine zrtve, krv, ranjeni, ljudi koji pomazu bombardiranje, cetnici, ubistvo pijaca, ubijeni, nevini nevine žrtve pijaca, granta, mrtvi i ranjeni granatiranje četnička granata, ubijeni, ranjeni ubijeni, nevini, pijaca rat, pijaca, ubijeni nikad više rat, zlo, ubistva nevini, rat, ubistva granata, četnici, rat napad na civile smrt, zlo, strah pijaca, ubistvo nedužni ljudi granata, smrt ubistvo, granata, pijaca nevini užas, zlo</p>	<p>ponovo zar je tako nesto moguće? nejasno, nerazjašnjeno nevini razlicite price zrtve po drugi put nerazjasnjen slucaj dva masakra na pijaci pijaca, krv, ubistva, granata pijaca, krv, masakr masakr nevini ljudi, rat, strah stradanja, opsada krv, nevini, ubijeni ubijeni, ranjeni, pijaca opsada Sarajeva pijaca, krv, ubistva masakr, užas strahota</p>	<p>ubistvo, granata opsada Sarajeva žrtve, nevini, pijaca rat devedesete, rat, ubistvo pijaca, rat, nedužni smrt strah strahota strašne slike sa televizije smrt strah, stradanje nevini ljudi na pijaci rat, strah ratne strahote smrt, stradanje nevini, ubijeni rat, devedesete opsada Sarajeva</p>	<p>rezija strahota stradanje nevinih ljudi, posljedica rata stradanje nevinih građana zločin nad nevinim građanima politička previranja Zapad igre sa Zapada Amerika, napad na Srbe iskonstruisan događaj napad na Srbe konstrukt nepoznato, nejasno, neistraženo nikad dokazano konstrukt Amerika, rat napad na Srbe konstrukt</p>	<p>igra nerazjasnjeno nejasno nerazjasnjeni slucaj nemam asocijaciju konstruisanje nije se dogodilo ne znam o tome napad na Srbe nerazjašnjeno slucaj nemam asocijaciju ne razumijem šta je bilo konstrukt isceniran događaj napad na Srbe nemam asocijaciju nejasan slucaj pijaca, ljudi, ubistva nejasno, nerazjašnjeno iskonstruisan događaj nije se dogodilo nemam asocijaciju nemam asocijaciju konstrukt</p>
--	---	---	--	---	--

krv, strah, posljednja godina rata	ratna stradanja				
krv, strah, posljednja godina rata					
krv, strah, posljednja godina rata					
krv, strah, posljednja godina rata					

PRVA ASOCIJACIJA					
NATO					
BOŠNJACI (I GENERACIJA)	BOŠNJACI (II GENERACIJA)	SRBI IZ SARAJEVA (I GENERACIJA)	SRBI IZ SARAJEVA (II GENERACIJA)	SRBI IZ ISTOČNOG SARAJEVA (I GENERACIJA)	SRBI IZ ISTOČNOG SARAJEVA (II GENERACIJA)
<p>napokon smo se riješili granatiranja početak kraja rata savjest to je trebalo zadovoljstvo zbog ranijeg kraja rata konacno kraj rata zaslužena kazna za zlocine olaksanje nevjerica pravednost zasluženno, opravdano strašno reakcija na opsadu Sarajeva opkoljeno Sarajevo grozno nemam asocijaciju nemam asocijaciju zadovoljstvo</p>	<p>nemam asocijaciju bombardovanje, NATO, RS nemam asocijaciju zaustavljanje rata u BiH pokušaj obustave rata u BiH pravda, kasno nemam asocijaciju zakašnjela reakcija NATOs nakon Markala avioni, kraj rata nemam asocijaciju nemam asocijaciju nemam asocijaciju nemam asocijaciju nemam asocijaciju sloboda avioni NATO-a</p>	<p>dim iznad Jahorine to je bio jedini način da se prekinu rat i opsada Sarajeva ako ne budete dobri uzećemo vam demokratiju zaslužili ste - osjetite nas četverogodišnji strah moglo se očekivati kad-tad ne želim se sjećati očekivao sam to pričalo se o tome, pa se i desilo moglo se očekivati da će se dogoditi tako je naredjeno opravdano očekivano kraj rata gotovo je</p>	<p>kraj rata NATO rat bombe bombardovanje Srba Amerika NATO avioni bombardovanje rat tokom rata u BiH nemam asocijaciju ne znam tačno nemam puno informacija ne znam... avion, bomba bombe su padale NATO Amerika Amerika, rat nemam asocijaciju kraj rata</p>	<p>u svakom ratu su Srbi donji strašno bombardovanje preživjela sam to preživjela NATO je tukao Srbe da se sto prije završi rat strašno rat ne ponovilo se ne ponovilo se nigdje nemam asocijaciju najveći zločin strah, stradanje bježanje u skloniste, prasak katastrofa strah, nevolje što smo krivi za sve nevini ljudi strah, tuga nepravda</p>	<p>nevini ljudi nevini ljudi nevini ljudi nemam asocijaciju nemam asocijaciju agresija, nepravda, teror bombardovanje od strane SAD-a stradanje velikog broja Srba napad na jednu stranu stradanje nevinih bombardovanje srpskih položaja od strane NATO-a nevini su stradali iživljavanje nad našim narodom nevinno prolivena krv nevini agresija agresija, smrt</p>

<p>onesposobljavanje nadmoćnog neprijatelja NATO avioni, eksplozije sve se vraća, sve se plaća Kraj rata, olakšanje Zvuk aviona, nada, neizvjesnost kraj osveta konačno odmazda za Markale bombe i dim sreća bombardovanje, kraj, novi početak života bombardovanje, kraj, novi početak života bombardovanje, kraj, novi početak života bombardovanje, kraj, novi početak života bombardovanje, kraj, novi početak života bombardovanje, kraj, novi početak života bombardovanje, kraj, novi početak života</p>	<p>bombarduju NATO, Markale, uništenje NATO, bombe odmazda kraj rata napokon kraj rata odgovor na Markale kraj opsade Sarajeva kraj strahota NATO napad na Republiku Srpsku, kraj rata kraj rata i opsade rat nemam asocijaciju kraj napokon sreća, kraj, mir nikad više rat nemam asocijaciju opravdani napad mir kraj rata bombe, kraj, mir</p>	<p>medjunarodna zajednica Amerika Amerikanci ruse BiH uništenje bombe, uranij kraj žuzas olakšanje nemam asocijaciju nepravda Amerika Amerika, raspad nepravedno Amerika, nepravda Amerikanci, pokusaj primirja Amerika razbija BiH nemam asocijaciju nemam asocijaciju NATO odgovor na Markale Amerika napad na civile bombe, rat, napadi odgovor na Markale rat, stradanja opasnost, kraj rata, prestanak kraj rata</p>	<p>Amerika bombe, rat avioni, rat, stradanja rat odgovor na agresiju napad nemam asocijaciju odgovor na Markale bombe, Amerika, napad rat nemam asocijaciju zračni napad kraj zaavršetak rata bombe, kraj rata NATO napad na Republiku Srpsku nemam asocijaciju bombe akcija zapadnih zemalja upravljena protiv jedne strane (protiv Srba)</p>	<p>očekivano nemam asocijaciju ja ću iz aviona bombardovati tvoju kuću da ti više nemaš gdje živjeti nemam asocijaciju strah, panika, bol, bijes nepravedno bombardovanje NATO agresija isplaniran napad na srpske položaje oštećeni prozori prisila na pregovore napad, rat, agresija napad na Srbe agresija od strane NATO isplaniran napad na Srbe neosnovano, nepravedno rat agresija napad, rat, strah strah užas, nevini ljudi bombe, napad, nevini</p>	<p>rat napad na Srbe agresija nepravda Zapad američki napad na Srbe nepravda nedužni ljudi rat, stradanja napad na Srbe nemam asocijaciju nepravda nejasno, neodređeno, napad na civile stradanje civila u Srpskoj napad na nedužne ljude Zapad odgovor sa Zapada Amerika, strah, neprijatelj napad na nedužne Amerika stradanje, rat napad na civile</p>
---	---	---	--	---	---

Prilog 6 Izvor informacija

IZVOR INFORMACIJA					
MISKINOVA					
BOŠNJACI (I GENERACIJA)	BOŠNJACI (II GENERACIJA)	SRBI IZ SARAJEVA (I GENERACIJA)	SRBI IZ SARAJEVA (II GENERACIJA)	SRBI IZ ISTOČNOG SARAJEVA (I GENERACIJA)	SRBI IZ ISTOČNOG SARAJEVA (II GENERACIJA)
Bila sam prisutna kada se granatiralo. Mediji i ljudi iz grada, prijateljica koja je tamo ranjena svjedok mediji prijatelji preživjeli i mediji preživjeli i mediji svjedočio mediji, štampa preživjeli mediji prijatelji koji su bili u blizini svjedočio nalazio sam se 400 metara dalje, prijatelj mi je ranjen prijatelji koji su stanovali u Miskinovoj mediji	Mediji historijski dokumenti, sredstva informisanja, dokumentarni filmovi preživjeli preživjela komšunica mediji mediji mediji i časovi historije mediji mediji, wiki, dokumentarci, usmeno predanje mediji stariji ljudi koji su preživjeli rat mediji mediji mediji TV i radio mediji preživjeli i časovi	prolazio sam tom ulicom 15 minuta prije granate mediji doživjela mediji i komšunica koja je bila medicinska sestra u Vrazovoj mediji mediji koji su kontroverzni komšija komšije mediji mediji, preživjeli komšije komšije komšije i mediji komšije komšije mediji, komšije kolege	Mediji komšije mediji mediji davno na televiziji preživjeli u školi wikipedia internet mediji, poznanici komšije mediji prijatelji mediji komšije i prijatelji mediji preživjeli nastava, nastavnici mediji mediji mediji mediji mediji mediji	Mediji mediji mediji mediji koji su vodili ovaj rat mediji mediji mediji mediji mediji mediji mediji mediji mediji TV starije kolege mediji i ljudi koji su to prezivjeli mediji od kolega iz Svjetlosti kojima je rečeno da tog jutra napuste radna mjesta mediji mediji mediji	komšije mediji prijatelji preživjeli mediji mediji mediji mediji mediji mediji mediji mediji mediji mediji mediji i komšije mediji mediji komšije komšije i prijatelji mediji mediji mediji mediji mediji mediji

IZVOR INFORMACIJA					
NATO					
BOŠNJACI (I GENERACIJA)	BOŠNJACI (II GENERACIJA)	SRBI IZ SARAJEVA (I GENERACIJA)	SRBI IZ SARAJEVA (II GENERACIJA)	SRBI IZ ISTOČNOG SARAJEVA (I GENERACIJA)	SRBI IZ ISTOČNOG SARAJEVA (II GENERACIJA)
<p>mediji mediji mediji mediji svjedok događaja svjedočio i mediji svjedočio i mediji svjedočio mediji mediji mediji mediji i svjedočio mediji mediji i lično zapažanje mediji i posmatrao bombradovanje noću lično promatrala i čitala u medijima svjedočila, čula tutnjavu mediji mediji TV mediji</p>	<p>TV historijski dokumenti, sredstva informisanja, dokumentarni filmovi TV mediji roditelji i mediji mediji mediji TV mediji mediji TV mediji poznanci komšije mediji mediji TV roditelji i mediji mediji mediji mediji</p>	<p>gledao sam i kasnije čitao promatrala iz Sarajeva doživjela mediji i vidjela mediji mediji koji su davali navijačke informacije mediji mediji mediji mediji mediji mediji mediji mediji i svjedok mediji mediji a i vidjelo se i čulo mediji i prijatelji prijatelji, rodbina mediji, prijatelji mediji</p>	<p>TV i radio iz historije wiki mediji mediji, prijatelji mediji poznanci radio internet mediji wiki mediji mediji mediji mediji radio internet poznanci prijatelji mediji mediji mediji mediji mediji mediji</p>	<p>sudionici, vidio, doživio doživjela doživjela doživjela doživio doživio, bio na Igmanu doživjela doživjela doživjela doživio doživio doživjela doživjela doživio doživio doživjela doživjela doživio, ranjen doživio doživio doživio doživio doživjela doživio</p>	<p>mediji preživjeli preživjeli sudionici TV TV sudionici mediji mediji roditelji i mediji mediji mediji i sudionici mediji i sudionici mediji i sudionici informacije sam dobio spremajući ispit iz predmeta politička ekonomija i evropske integracije mediji, preživjeli mediji, preživjeli mediji, sudionici sudionici sudionici</p>

<p>mediji radio mediji mediji i svjedocila bombardovanju okolnih brda mediji, svjedočila mediji mediji mediji i svjedočila mediji i svjedočio mediji i gledao mediji mediji mediji mediji mediji mediji mediji mediji mediji mediji</p>	<p>mediji mediji mediji mediji mediji mediji mediji mediji</p>	<p>mediji, prijatelji, rodbina mediji mediji i prijatelji nakon rata mediji, rodbina mediji i moglo se primijetiti i cuti mediji i preživjeli mediji, preživjeli mediji i preživjeli mediji mediji, moglo se čuti i vidjeti mediji</p>	<p>mediji mediji mediji mediji mediji</p>	<p>doživio doživjela doživio doživio doživio doživjela doživio</p>	<p>mediji mediji mediji mediji mediji mediji mediji mediji</p>
---	--	--	---	--	--

Prilog 7 Ček-lista za analizu udžbenika

Frekventnost pojavljivanja određenih tema u okviru tri udžbenika

TEMA	Udžbenik koji se koristi na području FBiH		Udžbenik koji se koristi na području RS		Udžbenik koji se koristi u okviru hrvatskog nastavnog plana i programa	
	Broj stranica (f)	Broj redova u tekstu (f)	Broj stranica (f)	Broj redova u tekstu (f)	Broj stranica (f)	Broj redova u tekstu (f)
Raspad SFRJ						
Rat u BiH 1992-1995 (naveden samo datum početka rata)						
Rat u BiH 1992-1995 (opisan cijeli period rata)						
Rat u Hrvatskoj						
NATO bombardovanje Srbije						

Prilog 8 Ček-lista za analizu udžbenika

Frekvencija pominjanja BiH, Srbije i Hrvatske u okviru poglavlja „Raspad Jugoslavije“ u tri udžbenika

Frekventnost pominjanja BiH/Srbije/Hrvatske	Udžbenik koji se koristi na području FBiH	Udžbenik koji se koristi na području RS	Udžbenik koji se koristi u okviru hrvatskog nastavnog plana i programa
BiH⁷			
Srbija⁸			
Hrvatska⁹			

⁷ Koliko puta se pominje BiH u okviru obrađene teme raspada SFRJ (kako bi se utvrdilo da li se u određenom nastavnom planu i programu posebno naglašava BiH, ili neka od dvije susjedne zemlje, Srbija ili Hrvatska)

⁸ Koliko puta se pominje Srbija u okviru obrađene teme raspada SFRJ

⁹ Koliko puta se pominje Hrvatska u okviru obrađene teme raspada SFRJ

Prilog 9 Biografija Alme Jeftić

Alma Jeftić je rođena 14.07.1984. godine u Zenici, SR Bosna i Hercegovina, SFR Jugoslavija. Diplomirala je na Odsjeku za psihologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu, Bosna i Hercegovina, 2007. godine. Magistrirala je na Odsjeku za Upravljanje državom i humanitarnim poslovima pri Centru za Interdisciplinarne Studije Univerziteta u Sarajevu, u saradnji sa Univerzitetom u Beogradu i La Sapienza Univerzitetom u Rimu. Doktorske studije psihologije upisuje na Odelenju za psihologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu.

Tokom studija bila je dobitnica stipendije Borislav Lorenc, Go Styria stipendije za uspješne studente doktorskih studija iz jugoistočne Evrope, kao i Civil Society Scholars Award od strane Fonda Otvoreno društvo.

Provela je godinu dana na Odsjeku za psihologiju Univerziteta u Gracu (Austrija) kao gostujuća studentica dokorskog studija. Radila je kao istraživačica na Školi za psihologiju Univerziteta Sussex u Brightonu, Velika Britanija, kao i pri Centru za studije jugoistočne Evrope Univerziteta u Gracu. Trenutno je istraživačica pri Institutu za istraživanje mira na Međunarodnom hrišćanskom univerzitetu u Tokiu, Japan.

Osam godina je predavala na Odsjeku za psihologiju Internacionalnog univerziteta u Sarajevu i bila je predsjednica Podružnice Sarajevo pri Društvu psihologa u FBiH. Pored istraživačkog rada u Japanu, koordinatorica je istraživačke mreže “Transnational Memory and Identity in Europe” pri Savjetu za Evropske studije na Kolumbija univerzitetu u Njujorku. Ima iskustvo u radu u nevladinom sektoru, a i stalna je saradnica i ekspertica za oblast obrazovanje za OSCE i UNICEF BiH. Do sada je svoje naučne radove objavila u naučnim časopisima: Royal Society Open Science, Nature Scientific Data, Current Psychology, British Journal of Social Psychology, Social Epistemology, i drugim. Izdavačka kuća Routledge je do sada objavila tri naučna rada (poglavlja) u autorstvu Alme Jeftić, a krajem 2021. godine njen naučni rad objavljuje i Oxford University Press.

Prilog 10

Изјава о ауторству

Име и презиме ауторице: Алма Јефтић

Број индекса: 4П 110007

Изјављујем

Да је докторска дисертација под насловом

Социо-когнитивни аспекти сјећања на рат: Искуство Сарајева и Источног Сарајева

- резултат сопственог истраживачког рада;
- да дисертација у цјелини ни у дијеловима није била предложена за стицање друге дипломе према студијским програмима других високошколских установа;
- да су резултати коректно наведено и
- да нисам кршила ауторска права и користила интелектуалну својину других лица.

Потпис ауторице

У Београду, 18.11.2021.

Prilog 11

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора: Алма Јефтић

Број индекса: 4П 110007

Студијски програм: Психологија

Наслов рада: Социо-когнитивни аспекти сјећања на рат: Искуство Сарајева и Источног Сарајева

Ментор: Проф. Др Драган Попадић

Изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла ради похрањивања у Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског назива доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис аутора

У Београду, 18.11.2021.

Prilog 12

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом: Социо-когнитивни аспекти сјећања на рат: Искуство Сарајева и Источног Сарајева , која је моје ауторско дело. Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање. Моју докторску дисертацију похрањену у Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду и доступну у отвореном приступу могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство (CC BY)
2. Ауторство – некомерцијално (CC BY-NC)
3. Ауторство – некомерцијално – без прерада (CC BY-NC-ND)
4. **Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима (CC BY-NC-SA)**
5. Ауторство – без прерада (CC BY-ND)
6. Ауторство – делити под истим условима (CC BY-SA)

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци. Кратак опис лиценци је саставни део ове изјаве).

Потпис аутора

У Београду, 18.11.2021.

1. Ауторство. Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце, чак и у комерцијалне сврхе. Ово је најслободнија од свих лиценци.
2. Ауторство – некомерцијално. Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела.
3. Ауторство – некомерцијално – без прерада. Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела. У односу на све остале лиценце, овом лиценцом се ограничава највећи обим права коришћења дела.
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима. Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада.
5. Ауторство – без прерада. Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела.
6. Ауторство – делити под истим условима. Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада. Слична је софтверским лиценцама, односно лиценцама отвореног кода.